Повість у двох частях

[Друга редакція]

ПЕРЕДМОВА

"Петрії й Довбущуки", моя перша, повість, друкована в органі студентського товариства "Академический кружок" у Львові, в "Друзі" 1875 і 1876 р., написана в тих же роках рівночасно з друком. Се не була перша моя літературна проба. Ще від четвертої гімназіальної класи в Дрогобичі я почав писати вірші за прикладом мойого старшого товариша Ісидора Пасічинського. Перший, мій вірш п[ід] з[аголовком] "Великдень" був. присвячений пам’яті мойого батька Якова Франка, що вмер опівночі великодньої суботи 1865р.

Другий вірш з описом зими, поданий як шкільна задача учителеві руської мови, був предметом критики того вчителя, Івана Верхратського, на годині руської мови. Своїм звичаєм він чіпався поодиноких слів та зворотів, у зміст не входив. У вищій гімназії, попри досить багату позашкільну лектуру, я писав також досить багато віршами і прозою. Між іншим, переповів я віршами початкову історію Риму до часу Туллія Гостілія, переклав цілий "Короледвірський рукопис" та значну часть книги Йова, переклав також "Антігону" та "Електру" Софокла, сю другу з польського перекладу Маленького. Із драматичних проб одну комедійку я вислав Білоусові до Коломиї, а одно оповідання до виділу "Просвіти" у Львові, від якої я одержав Дуже інтересну відповідь у листі тодішнього секретаря "Просвіти" Хоркавого. Рівночасно у мене. набралася також спора збірка ліричних віршів, із якої дещо було друковане в "Друзі" р. 1874 і 75, але цілість я пізніше спалив. Мабуть, у п’ятій або шостій класі я, крім різних драматичних планів, написав по-польськи віршовану драму "Югурта" як шкільну задачу для професора Петра Париляка, а також уривок драми "Ромул і Рем" німецькими віршами як шкільну задачу для професора Рішки. В сьомій класі я написав досить просторе оповідання з

селянського життя як шкільну задачу для вчителя руської мови Ксенофонта Охрімовича; рукопис сього оповідання заховався припадком і дістався до рук д. Осипа Маковея.

В сьомій і восьмій класі я зачав також писати поему руським гекзаметром п[ід] з[аголовком] "Пани Туркули", основану на усній традиції нагуївської Слободи, мойого родинного місця, про зруйнування татарами замку, який стояв колись на тій горі, де тепер міститься та Слобода, зруйнування, доконане через зраду одного з посідачів того замку, панів Туркулів, який для помсти припровадив сюди татар і вказав їм вхід до потайного льоху, де містився склад пороху; запаливши сей порох, татари висадили цілий замок у повітря. Тема нагадує потроху основу поеми Словацького "Jan Bielecki", але закінчення тут далеко реальніше. Розуміється, нічого з тих писань я не друкував, а рукописи один за другим попропадали з моїх рук, окрім двох зошитів, із яких один містить переклад "Антігони", а другий початок віршованої драми "Славой", основаної на мотивах "Короледвірського рукопису". В восьмій класі написав я надто драму "Три князі на один престол", яку пізніше, 1876 р., в переробці Михайла Вагилевича, виставили на сцені аматори студенти, але яка також не діждалася друку.

Щодо повісті "Петрії й Довбущуки", то в ній найдуться ремінісценції моєї гімназіальної лектури, особливо фантастичних оповідань Ернста-Амадея Гофмана, далі оповідання пок[ійного] Лімбаха про селянина Петрія (recte* — Патрія), який збагатився найденим скарбом, і нарешті деяких народних оповідань про пригоди різних розбійників, а спеціально Олекси Довбуша. Повість друкувалася під псевдонімом "Джеджалик", і я не мав наміру включати її в збірку своїх творів, уважаючи її плодом, замало дозрілим. Та коли тепер найшовся чоловік доброї волі, що береться видати її друком і зарядив її переписання новим правописом і навіть підновленою мовою, я, входячи в його інтенцію, переглянув увесь рукопис і поробив деякі скорочення та численні язикові поправки, лишаючи цілість, як свойого роду літературний документ, без основної переробки. На карб недозрілості того молодечого твору треба покласти його досить фантастичну топографію та не досить продуману

композицію; се, так сказати, документ молодечого романтизму, який довелося мені пережити в значній мірі під впливом лектури польських романтиків: Міцкевича, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких як Крашевський, Коженьовський, Дзержковський, Захар’ясевич та Валерій Лозінський, що в своїх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичнім, а в напівреалістичнім дусі українські теми.

Львів, дня 31 жовтня 1910 року

I

ДВА ПРОТИВНИКИ

Коло половини липня р. 1856 спішив гірською стежкою, що вела посеред чудової карпатської околиці, селянин, віком коло сорок літ, у поряднім строю карпатських мешканців, до повітового місточка Б. із села Перегинська. Ріст його був, як часто в тих сторонах, трохи підсадкуватий, лице підголене і коротко підстрижений вус, — та на перший уже погляд можна було на його лиці відкрити благородніші риси, ніж би їх можна сподіватися по звичайнім гірняку. Стрій його, впрочім, зовсім не відрізняв його від інших гірняків, хіба те могло декого застановити, що з-під камізельки, зробленої з гарного гранатового сукна, видно було ковнір сорочки з тонкого полотна, вишиваної старанно і зі смаком. Борсукова торба, через плечі перевішена і украшена різними блискучими металевими пряжками та френзлями з малих морських мушель, палиця з твердого дерева з гарними срібними сківками, а нарешті, свобода рухів і, як здавалося, одвертий, зовсім не тупий погляд на красоту природи — все те робило його чимось особливим у тій убогій околиці. Із рисів його лиця й із усіх його рухів пробивалася сильна воля, енергія, свобода духу, а око світилося живим, але спокійним блиском людини, що свої похоті й пристрасті приборкала, що вміла панувати над собою і над життям, але і з твердою вірою, постійно і сміло, в самопевності йшла до якоїсь вищої цілі.

Той чоловік звався Кирило Петрій і був родом і ходом із села Перегинська, славного місця, де довше пробував капітан опришків Довбуш.

До місточка ще майже дві милі. Дорога веде вже через останні відноги гір. Ще через один верх а зайдеш на широку рівнину, що, незначно здіймаючися, тягнеться аж ген до бессарабських степів. Тою рівниною дорога, одностайна і монотонна — тож Петрій старався, доки ще не кинув милих, рідних гір, налюбуватися їх красотою, їх свіжістю, їх життям. Погода була напрочуд гарна, — верх стримів поперед нього, здолу поріс густим смерековим лісом, котрий здалека синівся довкола гори, гейби кусень небссклона відірвався і, скотившися з верха, обляг його стопи довкола блакитним вінцем. Сам верх був без дерев, тільки розлогі рідкі корчі ялівцю, обнизані напереміну то зеленими, то темно-синявими, то чорними ягодами, понасторушували на них густо, мовби задля оборони, свої коротенькі острі шпильки. На самім вершку розсілася невеличка громада столітніх, підсадкуватих а прегрубих і розлогих буків, котрі путникам літом у своїй тіні давали милий і любий відпочинок, а зимою посеред своїх конарів не раз спасали їх від вовків. Та мальовнича і прекрасна група дерев враз із цілою горою — се Довбушів верх. Поважно споглядають ті старі дерева довкола на сусідні гори з полудня і зі сходу і на безмірну, злегка хвилясту рівнину, котру перетинають шумні срібні струї Лімниці. Але й щось тужного і сумного чути в шелесті тих буків, у журкоті зимної скальної криниці нижче; якийсь дух таємний, незнаний а сильний віє в тій самітній та так чудовій околиці, — серце й радо би розширитися далеко, обняти собою той "світ тихий, той край милий", — та чогось тремтить, чогось тривожиться. Мабуть, ще не час!..

Петрій прискорив ходу, щоб скорше дістатися на верх. Се місце мало віддавна для нього неописанну принаду. Поглянув широко довкола, довго, любо, майже вдивляючися на кождий бік, — вкінці, зітхнувши, сказав: — Боже мій, що за чудовий край, що за широкий, що за багатий край! А той нарід, який щирий, який добродушний, — а все-таки...

Не доказав, але дальше пильно і тужно вдивлявся в прекрасну знану околицю.

— Мій батько показав мені і цілому нашому родові велику мету. Я її спочатку не розумів, але тепер вона ясна перед моєю душею, дорога до неї проста, — але як же то до неї далеко! Боже мій, коли ми скінчимо ту дорогу?..

Та бог мовчить, і природу залягла глибока тишина, — лише збоку між буками злегка зашелестіло сухе торішнє листя, захрупотів лім. Петрій оглянувся — не видно нікого. Мабуть, серна полохливою ногою перегнала сухим листям долів із звичайного леговища.

А на небосклоні високо плаває самітний орел, широкими розмахами крил здіймається вгору, то знов спокійно тоне легкими закрутами вдолину.

— Скажи, орле, може, ти розпитав у того ясного сонця, скілько разів іще має сходити над тими прекрасними горами?..

— Заки що, Петрію? — відізвався грубий, дикий і трохи хриплий голос іззаду, з-поміж буків.

Петрій оглянувся і спокійно, мовби того сподівався, змірив очима того, що привітав його тими словами. Як запевняли ті, що знали Петрія, рідко коли щось могло його так нагло заскочити, аби на його лиці видно було який неспокій, аби з його уст добувся хоч би найлегший голос зачудування. Рівновага, не апатична, але зовсім свідома рівновага духу значила кождий крок його життя.

І справді, треба було цілої такої непереможної рівноваги духу, щоб не зачудуватися або й не перелякатися на вид чоловіка, що при тих словах станув перед Петрієм.

Чоловік той дивно якось своєю фізіономією нагадував одного з тих буків, що вінчали Довбушів верх. Такий, здавалося, був сильний, коренастий, грубий, такий високий ростом, такий загадковий у своїх рухах. Віком був, здавалося, старший від Петрія. Лице його плескате, губи трохи віддуті, — долішню звичайно прикусував зубами, — чоло широке, як дошка, а на обох його кінцях кості, що виставали якось дивно, творили понад його очима дві поздовжні, поперечні могилки, мовби насади двох рогів на голові вола, — все те надавало йому вид тарана, яким у давнину розбивали мури. Голова, велика, уся майже, крім рота, очей і чола, поросла чорним, коротким і, як щетина, твердим волосом, схилялася звичайно вдолину. Малі чорні очі мали живість ящірки і все з дивним виразом зверталися на одну точку. Якимось упертим, твердим і апатичним видавався той чоловік, так що, побачивши його перший раз, годі було не затремтіти на цілому тілі. А ще в широкій, як лопата, руці видніла булава, за ременем яснів топір і широкий ніж.

— Слава Ісусу Христу! — поздоровив його Петрій.

— Слава навіки! — відповів він і, вийшовши зовсім з-між буків, станув як мур перед Петрієм, опершися на булаву і вліпивши свої маленькі очі в його лице. — А куди бог веде, Петрію?

— До міста, сусідо. Маю там дві пильні справи.

Лице "сусіди" скривилося легким іронічним сміхом. Прикусивши долішню губу, процідив крізь зуби:

— А відки ж мені та честь бути вашим сусідою, Петрію? Де мені до того?

— Ну, хіба ви самі від мене відхрещуєтеся? Я вами, Довбущуку, певно, не гордував ніколи.

— Ну, так, так, правда, признати треба, — душив насилу Довбущук. Та коли Петрій назвав його ім’я, затрясся цілий, мовби під ним земля захиталася, а його очі запалали якимось ярким світлом. Та се був одинокий проблиск внутрішньої бурі, котра, здавалося, збиралася в його душі. На час запанував над нею і, усміхаючися холодно, говорив далі:

— Нехай буде й по-вашому, пане Петрію!

Те "пане" вимовляв завсігди з особливим притиском і якимось дивним тоном, у котрім змішана була гірка іронія з ненавистю й погордою.

— Я ніяк не можу вам перечити, крий боже! Але, — перервав нараз зміненим голосом, — чи не можна знати, що то за дві пильні справи маєте в місті?

— Чому би ні? Хочу відібрати сина зі шкіл; він мені тепер дома потрібніший, а як дотепер не навчився розуму, то більше, певно, не навчиться. А зрештою — світ найліпший учитель, бо учить жити, а в школах учать хіба читати, писати, рахувати або, може, й ще чого, зовсім не потрібного.

— Та може, й не без того, — завважив мляво Довбущук, — але яка друга справа?

— Друга? От іду до поліції.

— А не можна запитати, чого вам там треба?

— Щось ви нині дуже цікаві, сусідо! — відповів усміхаючися Петрій. — Того я у вас досі не завважив.

Довбущук аж тепер отямився, що трохи задалеко загнався, та, закусуючи сильно свою долішню губу, відпер скоро:

— Вибачайте, Петрію, що так наприкряюся... але... бачите... якась мене цікавість напала... Та я... зовсім... як називається... не хотів.... — Довбущук зам’явся. Видно було, що при остатніх словах думки його кудись інде шибали. Язик несвідомо говорив слова без зв’язку. Петрій хотів перервати немилу стрічу і, подаючися наперед, сказав:

— Бувайте здорові, Довбущуку, — дорога далека, а мені дуже пильно, треба поспішати.

— Петрію, — крикнув нараз Довбущук, — не йдіть до Б.!

— А то чому? Я ж мушу! Адже я вам казав, що мій Андрій...

— Андрій може ще там погуляти, коли школа скінчилася. Він же ж уже дорослий, за мамою не буде плакати.

— А хоть би й так, то другої справи не можна відкладати. Я мушу....

— Петрію, прошу вас, вертайте додому! — говорив, м’якнучи нараз, Довбущук, хоч в очах його грав, видно, зловіщий огонь, ось-ось готовий вибухнути. Та неприродна для нього лагідність прикро відбивала від попереднього дикого і грізного тону.

— Що вам, Довбущуку? — вмовляв Петрій. — Чому налягаєте на мене, щоб я вертав, коли я таки не можу.

— Не можеш! Ха, ха, ха — не можеш! — крикнув Довбущук. — Го, го, братчику, знаю я, що тебе за ланцюг тягне до поліції! Чув я дещо в селі.

— І що ж? А якби й так?

— Ні, ні... правда, нічого дивного! Але... але я тебе прошу... я тобі розказую: вертай, зараз назад! — кричав Довбущук щораз лютіше, а очі зайшли йому кров'ю від внутрішньої натуги, з якою здержував себе.

— Чи ви, сусідо, не загадали сьогодні бути окоманом, що наганяє панщизняків до робота? Або — загадали бути вашим пращуром Довбушем?

Петрієві нерозважно вирвалося те слово. Чув, що змилив, та годі було направити. Чекав лише, який вплив матимуть ті слова на противника. А в серці Довбущука, як видко було по його очах і лицю, йшла страшна боротьба, в нім сильно кипіла кров. Але сей раз іще здержав себе. Зате дав волю словам:

— Прокляте, зрадницьке плем'я! Що вимовили твої собачі уста? Дивися, ти, пропаща душа, поглянь кругом на ті гори, поглянь на край той, що й тобі, собако, таким чудовим видався, на ту безмірну рівнину, дивися і скажи: хто був недавно князем і владикою тих гір, орлом того повітря, оленем тих борів, паном тих ланів аж ген по Дністрові води? — Довбуш! Перед ким тремтіли смілі і сильні, корилися горді? — Перед Довбушем! На кого надіялися слабі, бідні і пригноблені? — На Довбуша! Хто був окрасою наших гір, начальником наших легінів? — Довбуш! Той сам Довбуш, рука якого замолоду садила ті буки, видобула з каменя отсю воду, той сам Довбуш, рука котрого позагарбувала від панів і вельмож безмірні скарби, наділяючи здобутим бідних братів, — той сам Довбуш, якого підступно вбив і обрабував зі всіх його скарбів проклятої пам'яті поганець — твій дід! Скажи, собачий накорінку, де скарби Довбушеві? Скажи, де ті купи золота, срібла і дорогого каміння, про котрі нарід, про котрі няньки розповідають дітям, про котрі легіні співають пісні, про котрі гомонять сумно отсі гори, де Довбуш гуляв?

Огонь страшного запалу та завзяття палав на лиці Довбущука. Очі його дико перевертались в голові.

— Скарби Довбушеві не ваші, — відповів спокійно Петрій, немов уже давно сподівався тої не зовсім приятельської розмови.

— Не наші! Я знаю, що не наші! Але чиї ж вони? Хіба ми не одинокі його внуки? Ми, його внуки, з голоду пухнемо, не маємо чим грішного тіла прикрити, взимі ходимо босі, а тим часом собаки, убійці нашого діда, розкошують, свої діти вбирають, до школи посилають і верховодять у цілій околиці, мов які пани!

— Не гнівіть бога, Довбущуку! Розкошують із того, що запрацюють! Кажете — діти! Хіба я сам ваших обох синів не посилав до школи? Хіба не рад я був їх також у люди вивести? Та ви задля ненависті, задля ворогування до мене навіть своїм дітям не бажали добра з моєї руки і відібрали їх зі шкіл та вмовляєте в них безнастанно ту саму ненависть! А знайте, що та ненависть скорше вас усіх погубить, як одному з нас пошкодить.

— Не діждеш того, щоб я або який інший Довбущук приймав ласку з твоєї руки! Кождий із нас може справедливо домагатися, аби ти сам перед нами корився! Пропадай зі своєю поміччю! Най я зійду на жебрацьку торбу, та все-таки кусник хліба, котрий мені твоя рука подасть, не варт і того, щоб я його свому псові кинув!

— Чого ж хочете від мене, коли ви такі фудульні?

— Свого! Своєї спадщини, Довбушевого добра, і то цілого, до крихти! Тілько тоді можеш ти сам, як матимеш охоту, спуститися на нашу ласку!

— Але ж тих скарбів я вам не можу дати, дайте мені спокій! — відповів різко Петрій. — Коли б вони були мої, я би вам їх віддав до остатнього крейцара, — не лише тому, аби вас не кривдити, але й тому, аби вас спекатися раз назавсігди!

— Га, вовк у баранячій шкірі! Ще буде плакати милосердними сльозами, аби, обтерши сльози, тим легше пожерти! — воркотів крізь зуби Довбущук. — Петрію, — додав давнішим грізним тоном, котрий старався, як міг, злагодити, — Петрію, ще раз, остатній раз кажу тобі добрим способом: віддай Довбушів скарб справедливим власникам!

— Справедливим власникам? То у тебе такі справедливі власники, що по-злодійськи крадуть, що не їх? Довбущуку, дай мені спокій! Як тебе нужда припре, можеш усе прийти до мене — у мене все відчинені двері для біднішого брата, відчинена комора для потрібних!

— А, то йти до тебе жебрати!!

— Добро, котрим мене бог поблагословив, — говорив дальше Петрій, не зважаючи на слова Довбущука, — то праця моїх власних рук, не Довбушів скарб! Не я власник тих грошей кривавих, не я маю право розкидати! Вища рука править ними, мені трудно проти неї перти!

— Га, то я тебе попхну, безстидний шахраю! — ревнув диким, сильно роздразненим голосом Довбущук і, порвавши з цілою силою свою булаву, замахнувся нею високо понад собою і спустив її потім на Петрія так, як рубач спускає сокиру, коли хоче відразу розлупати грубу і жилаву колоду.

Але Петрій, як би того сподівався, в тій самій хвилині відскочив набік і своєю палицею так сильно вдарив Довбущука по пальцях, що йому тяжка булава випала з руки. Затиснувши зуби з болю, з виразом найстрашнішої дикості на лиці, він прискочив до Петрія, зціпив його сильно правою рукою, а лівою, виймивши з-за пояса довгий виострений ніж, з цілої сили пхнув ним Петрієві в груди. Але, на диво, Петрієві груди задзвеніли сталевим брязкотом, а ніж безсильно зсунувся по них удолину. Мов ревуча хвиля о скалу, так розбилися його завзяття і дикість о непорушний спокій і сталеві груди противника. Бо Петрій був увесь час спокійний і з тихим, зневажливим усміхом дивився на свого противника.

Ще одним рухом вирвав Довбущукові ніж із руки, щоб увільнитися від його не цілком приятельських обіймів.

— А се що? — сказав він перший енергічним, але спокійним голосом. — Не знаєте, що можу вас тепер зараз там, у місті, заскаржити і наробити вам немало клопоту й біди? Не грайте зі мною, бо все, все, що гадаєте мені злого зробити, ви самі на себе карбуєте! Як самі бачите, я вас не боюся! Та зате — стережіться ви!

Якийсь час мовчки стояли один проти другого.

— Довбущуку, ви дуже лихо задумали собі цілу справу. Хотіли мене вбити! А вас же можуть зараз вислідити, зловити. І нащо вам то все придалося б? Ви хочете добитися Довбушевих скарбів. Дивіться, якби мене було не стало! Хто, крім мене, знає, де скарби сховані? А самі ви їх, певно, і до смерті не найшли би! Ну, та бувайте здорові і не гнівайтеся за ту коротеньку научку. Вірте мені, я лише вашого добра бажаю, хоч ви все такі недобрі на мене!

І тихим ходом, спокійний, хоч трохи сумний, пішов Петрій дальше.

А Довбущук усе ще стояв, мов завмер на місці. Вкінці підняв спущену голову, закусив спідню губу і, заскреготавши зубами, проворкотів до себе:

— Собака, добре стережеться! А тепер хоче ще бути великодушним, аби мене тим більше упокорити! Але зажди, зажди лише, я зумію зробити тебе троха податливішим, зломити той твій кам’яний супокій!.. Та, правду сказати, я глупо се все задумав! Він мусить жити, мені його потрібно живого. Постараюся ще дістати його в свої руки і, — додав, затискаючи кулаки, — я тебе дістану! А тоді... тоді... — і його очі заблисли.

Не договорив. Але видно було, що в його середині кипіло збурене море, що в тім окропі варилися якісь грізні думки і плани, котрі заполонили цілу його душу. Хитаючися і не зважаючи на стежку перед собою, з піднесеною булавою зійшов Довбущук надолину і незадовго щез у гущавині бору, що тягся величезним вінцем у стіп Довбушевого верху.

II

ДОНОС

Різнородні думки тиснулися роями у душу Петрія. Задоволення і певність після побіди над завзятим Довбущуком перелилися в душі його в благодатне почуття надії, що скріпляє чоловіка перед новими небезпеками. Його уява розкривала перед його душею широкі картини будущини. Він бачив, як за Довбушеві скарби здіймаються по цілім краю народні школи і освітні інституції, в них удержуються і виховуються тисячі бідних сільських дітей, підноситься рільництво, родиться промисл, здіймає чоло ся робуча класа, виробляється своя інтелігенція, — а всі ті благодатні плоди ростуть, дозрівають під проводом його щасливих наступників, Петріїв. Никне, немов чорна хмара, незгода між Петріями й Довбущуками, а за тим прикладом подають собі руки в згоді й інші роди, що сварилися досі за останки маєтків їх батьків, замість спільною працею збільшувати і вдержувати той маєток. І його душа, полонена блиском тих чарівних картин, не могла від них відірватися. А його уява, під впливом нескінченно просторих ланів, котрі бачив своїми очима, розширяла щораз дальше його душевний світ, показувала йому цілу велику, нерозкавалковану Русь, цвітучу і веселу, щасливу, славну і могутню!..

— Боже, — зітхнув із глибини серця, — коли все те станеться?

— Доброго полудня! — поздоровив його жидок, що догнав його по дорозі.

— Доброго здоров'я!

Самітні широкі поля мимоволі притискали душу самотою і німою мовчанкою і спонукували до розмови, до знайомості, хоч би з цілком незнайомим, здибаним по дорозі. Подорожній жид, котрого догнав Петрій, мав у лиці своїм щось таке принадне, таке нежидівське, таке руське та людське, що Петрій зараз за першим поглядом зупинився і зачав пильно приглядатися йому. Свобода рухів, великі, розумні та ясні очі, простий ніс — знак енергії й сили характеру, щирість і одвертість — усі ті риси, такі незвичайні у більшості жидів, ударили Петрія. Йому здавалося, що він уже десь-колись бачив те лице, хоч невиразно і недовгий час.

Розмова зачалася від звичайних питань: про дорогу, жнива, про село, звідки котрий ішов, та про те, куди котрий ішов. Петрій довідався, що той незвичайний жид називається Ісак Бляйберг і йде також до Б. у власній справі, яку вважав мало цікавою або мало важною для того, щоб про неї оповідати другому. В дальшій розмові побачив Петрій, що Ісак цілком не говорить ізжидівська, а плавно і звучно по-руськи, як родовитий русин. Він почував щораз більшу симпатію до нього. Тому оповів йому свою справу, за якою йшов до Б. до поліції, — але про підозріння, яке мав на Довбущукових синів, промовчав.

— 5000 зол[отих] р[инських] золотом і сріблом — що за велика сума на наші тяжкі часи! — скрикнув Ісак. То був перший вислів, по котрім Петрій нагадав собі, що має перед собою жида.

— Знаєте що, пане Кириле, я знаюся з багатьма жидами і християнами в М. на Угорщині, де звичайний осередок усіх шпигів, що займаються виловлюванням злодіїв. Я міг би зателеграфувати зараз із Б. до них. А не знаєте так більше-менше, хто би то міг був зробити?

— Якби ви були такі добрі, то я просив би запитатися за двома молодими людьми, досить підозреного і зухвалого вигляду, літ 18 до 20.

— Що? Адже ви менше-більше їх знаєте?

— Ну, я бачив часто двох таких людей, як снувалися туди, де лежали гроші. Та чого вони туди лазили, не можу знати. Але все-таки я рішився був сьогодні рано перенести гроші на безпечніше місце, але вже й місце застило по них.

— Позвольте, — перервав нараз іншим тоном Ісак, — не бачилися ми вже коли? Ви мені щось гейби знайомі!

— І мені так здається, — сказав Петрій, — але не можу собі пригадати, де би то і коли то могло бути?

Наступила довга мовчанка. Кождий із них потонув у спомини, та ні одному не могла прийти на пам'ять ані хвиля, ані нагода, при котрій вони бачилися.

Прийшовши до Б., вони попрощалися. Жид обіцяв якнайскорше дати про себе чути і поспішав за своєю справою на Лан — часть міста, замешкану майже виключно жидами. А Петрій, поступивши по дорозі до сина і наказавши йому збиратися в дорогу, пішов до поліції. Начальник ще більше здивувався, ніж сам Петрій, що таку велику страту має Петрій, і прирік йому занятися вишуканням злодіїв, котрих Петрій так само означив, як Ісакові, промовчавши їх імена і те, що він знав їх.

Пощо подав Петрій такий донос? Чому просто не сказав, чия це справка? Чому, описуючи так неясно злодіїв, він ризикував на цілковиту страту так значної суми? Причина була ось яка. Він був зв’язаний присягою стерегти Довбушевих грошей і берегти їх у цілості. Присяга вимагала від нього поліційного слідства на випадок страти. Але присяга обов’язувала його старатися всякими способами прийти до згоди і єдності з Довбущуками, бо аж тоді мала наступити пора їх спільної роботи для добра народу. Він думав, що лагідністю, уступками позискає Довбущуків. Хотів їх щадити, але й відзискати свою страту. Та бачив сам, що така поведінка не доведе ні до чого. Тому волів відректися грошей, ніж явно викрити імена злодіїв.

Однако ж припадок допоміг йому відзискати страту і дав йому навіть нагоду показати своїм ворогам доброту свого серця, хоч се добре серце не довело до згоди з Довбущуками. Як се сталося, побачимо далі, а тепер перенесімося на Зелену вулицю, де мешкав Андрій. Та самітна і тиха вуличка, що вся, як бачилося, потопала серед зелених вишневих та грушевих садів, була найвідповідніша для учеників. І дійсно, найбільше їх на ній роїлося і наповняло кождий закуток своїм криком, пустотами, ученими фразами та розмовами.

III

ПРОЩАННЯ ШКІЛЬНИХ ТОВАРИШІВ

Андрій Петріїв був парубок коло двадцяти літ, з милими та цікавими рисами лиця, котрі трудно було назвати гарними. Його русяве волосся спадало густими кучерями на плечі. Високе чоло все вилискувалося, а в його чорних блискучих очах відбивався внутрішній спокій душі. Як ближче придивитися, то на дні тих очей можна було викрити рис глибокої меланхолії, котра часом, передовсім у пізніших літах, часто розливалася по цілім лиці, вкриваючи його напівпрозорим матовим світлом. Щирість і добродушність видна була у всіх його рисах, у цілім укладі його обличчя. Ріст його був мірний, і видно було, що з часом він стане такий підсадкуватий, як батько. Але його організм був цілковито і сильно розвитий, а в усіх рухах видно було бистроту, зручність і енергію.

У товаристві був розмовний, веселий а навіть жартівливий, тому й товариші дуже любили його. Але у нього був нахил до самоти і роздумування в тишині. Лагідність і витривалість у праці, здорові погляди єднали йому всюди приятелів між товаришами, учителями і старшими. Коли було прийде на вакації, любив поговорити з селянами, прислухуватися їх природній філософії, — так простій, а все ж таки повній глибокої етики. Між товаришами він особливо любив живих, веселих, дотепних хлопців, і для того найщиріша приязнь в’язала його з Олексою Тисяком, сином бідних батьків із невеличкого гірського села, кілька миль від Перегинська. Той Олекса із своїх гір, окрім здоров’я і свободи рухів,

виніс нічим не приборкану веселість. Пристрасно любив співи і пісні і сам співав досить гарним тенором, але ще більше любив товариство, жартувати і весело розмовляти. Непосидючий і обдарований бистрим дотепом, умів кождого втягнути в розмову, кождого заняти, розвеселити і забавити. Але той, як здавалося, легкий гумор, та пустота й веселість покривали глибоке, ніжне почування; вони були передовсім випливом буйної, веселої фантазії. Олекса ще від нижчих клас робив найліпше задачі, — він давно ще зачав пробувати виливати свою фантазію у віршах і славився між товаришами поетом.

У мешканні Андрія вже пусто. Голі стіни виглядають понуро. Речі ще вчора передав додому. Він уже готов до подорожі, чекає ще тільки товаришів, яких просив до себе на четверту годину, аби з ними попрощатися, і ходить задуманий широкими кроками по світлиці.

Перед ним на столику лежить розпечатаний лист від батька. Ще від учора лежить він. Батько пише, що Андрій мусить кинути дальші науки і вертати додому. Се зразу немило вразило і здивувало Андрія, бо батько перед тим ніколи йому про те не згадував. Шкода йому стало шкільних товаришів, з котрими в щирій, братній дружбі пережив так довгі літа, шкода йому стало і тих наук, які лише що зачав правдиво любити і цінити, які мав тепер кинути на все. А знов, з другого боку — й рад був вирватися з міських мурів, що сковували його широкі груди. Рад був жити близько батька, якого дуже любив і поважав. Рад був не розставатися з матір’ю, котрої не бачив ще від великодніх свят, а накінець, — і його тяг до Перегинська сильний магнес, двоє блискучих, живеньких і чорних, як вуголь, оченят.

От про що думав Андрій, ходячи по своїй пустій кімнатці. Йому згадалася одна пригода з його дитинячих літ.

Було се вечором у неділю. Чудова весняна природа красувалася цілою повнотою свіжості, життя й запаху.

Свобода й радість наповняли, здавалося, безмір і проникали наскрізь людські серця. Благодатне тепло виваблювало щораз нові громади різнобарвних цвітів із землі.

Щораз нові громади святочно одітих людей виходили із тісних хатин у поле, на вулицю, на прохід і дружню розмову. Коло батьків, що під вечір позасідали широкими кругами на колодах серед села, крутилися гурмами діти, граючися та наповняючи повітря криком і гамором, мов громада галок. Усі вони зібралися нараз і побігли в поблизький невеличкий лісок, що стелився-на стоці Чорної гори і припирав майже до самого Перегинська. З шумом і криком побігли діти в лісок на цвіти й ягоди, хоч уже сонце хилилося до заходу. Із дітьми побіг і малий Андрій. Прибігши вже до стіп самої гори, заки увійти у ліс, хлопчина мимоволі підніс очі вгору. Сонце якраз запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом облило за собою широкий край небозводу. На тій червоній основі рисувалася в диких, пошарпаних і острих формах, мов скаменілий кістяк велетня, Чорна гора. Але той вид не був нічим новим для малого Андрія. Інший предмет заняв у тій хвилині цілу його увагу. На самім вершку Чорної гори, на найвищій скальній іглі, де хіба вірли слали свої гнізда та мовчки просувалися хмари, стояв непорушно, як камінь, із зложеними нахрест руками, чоловік у гуцульській одежі. Його велетенська стать рисувалася виразно на криваво озаренім небі. Видно було його голову, схилену вниз, а малому Андрієві бачилося, що він поглядає з гори на нього і киває до нього, аби не йшов до лісу. Але товариші його вже були в ліску і гуділи по нім, як джмелі, скачучи поміж смереками. Вони кликали Андрія. Андрій відвернувся від надзвичайної людини і побіг за іншими. Та не минуло й чверть години, як сумерк запав уже на доли й яри. Густа роса сивим ліжником покрила вузенькі луги між горами. Тишина розсілася в природі, коли нараз почувся страшний крик дітей у ліску. Видко, мусило статися щось страшне, бо крик ставав усе дужчий і розпучніший, а вкінці кількоро дітей вирвалося з ліска і зі страшним криком щодуху погнало в село.

Потім настала знов довга, важка тишина.

І знов перервав ЇЇ тривожний крик. То були голоси селян і селянок, котрі, почувши від дітей, які встигли втекти, що два медведі напали на дітвору в ліску, узброїлися, чим хто міг, і кинулися рятувати дітей. Попереду всіх, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати.

— Сюди, сюди, за мною... тут недалеко на полянці! — кричав один хлопчик, що мав відвагу ще раз із людьми вернути в ліс і показати їм дорогу. — Ходіть лишень! Ось тут ми збирали ягоди, нараз заревіло щось за нами. Я в ноги. Оглядаюся, а то два медведі біжать просто на нас, — а такі вам великі! Не знаю, що дальше сталося, бо аж у селі отямився зі страху.

Хлопець запровадив поляканих жінок аж на поляну. Тихо і сутінно було на ній, у першій хвилині не можна було нічого побачити.

— Мати божа, а се що? — крикнула одна селянка, спотикнувшися о щось м’яке під смерекою.

Засвітили ліхтарню, котру приніс один селянин, і очам усіх представився страшний вид.

Мов снопи на тоці, валялися по цілій поляні нещасливі, пошарпані діти, плаваючи в калюжах власної крові. Глибокі рани, з котрих капала ще кров, вказували, що життя покинуло вже давно їх тіла і що для них немає вже рятунку.

З криком страшного одчаю, з пронизливим до кості криком, з яким відізвалася вся сила материної любові, кинулися нещасні матері відшукувати своїх дітей. А перед усіми Петріїха, котрій серце рвалося з болю за своїм одинаком. Тиха лісова полянка знов загомоніла страшними голосами розпуки й болю.

— Ось він, ось він! — крикнула Петріїха, кидаючися, напівомліла, на свого Андрійка. Нещасний хлопчина лежав між трупами, цілий підпливши кров'ю. Мати бере свою дитинку, ціла тремтить, дивиться за страшною раною, котрою вийшло молоде життя, але рани нема. Лиш кров облила його головку, руки й плечі; рани не видно. На землі, де лежав Андрійко, широка калюжа крові, але вона могла виплинути з інших трупів.

— Боже, хіба так?..

Іскра надії блиснула в серці бідної жінки. Розпука додала їй сил. Розірвала сорочку на дитині, прикладає руку до серця; серце б’ється в груді...

— Живий, живий! — крикнула не своїм голосом. — Води, люди добрі!

Принесли води. Андрійка покропили, і він ожив.

— Де я, мамо? — запитала дитина. — Се ви, мамо? А той великий чоловік де? Ви його бачили?

— Який чоловік, моя душечко? Я нікого не бачила.

— Не бачили? Адже він недавно тут був... саме прийшов, як медведі шарпали Семенка і Настуню... а ми, решта, зі страху збилися вкупу!

— Андрійку, як то було? — питали селяни, обступивши щасливу матір.

— Кажу вам, прийшов якийсь чоловік, я його ще не бачив ніколи, аж нині перший раз, як сонце заходило.

— Де ж ти його бачив?

— А он там, на самім вершку Чорної гори. Стояв, руки нахрест, як бабуня, коли мали їх брати у ямку.

Всі поглянули по собі з усміхом недовір’я. Думали, що хлопчина зі страху говорить якісь небилиці. Але хлопець говорив зовсім спокійно, лиш лице його ще було смертельно бліде.

— А потому, як медведі надбігли, я бачив, як той сам чоловік летів із гори, але зараз сховався в гущавині. Уже медведі всіх покусали, вже бігли до мене, аж нараз він явився переді мною, підніс руки догори... Я настрашився ще більше, бо побачив, що медведі зачали йому леститися коло ніг, як пси. Що дальше було — не знаю.

І знов люди поглянули по собі. Але тепер уже ніхто не усміхався. Мимоволі всі звернули свої очі на вершок темної Чорної гори. Пошарпані скали і дикі зворища бовваніли в нічному сумерці, і не одному здавалося, що всі вони поволі рушаються. Та живої душі не було видно між ними.

— Ходім, синку, додому! — сказала Петріїха, беручи за руку Андрійка.

По лісі носився плач і завід нещасних матерей. Вони пообвивали покалічені і криваві тіла і, плачучи, несли трупи додому.

Який був той вечір у Перегинську, того й не казати.

Настала темна і хмарна ніч. Вітер свистав у прогалинах Чорної гори, мов ішов уперегони з бідними родичами. І як прибиті горем і жалем люди втихли, поснули, нараз почувся крик: "Горить!".

Огонь вибух у сусідній хаті коло Петрія, на кінці села. Вітер як би підняв ту нову бурю на свої крила, ніс зі страшною скорістю знищення по селі. В кількох мінутах більша половина села бухала кривавим заревом. Крик, метушня, зойки мішалися з тріском дилин, що падали додолу з

шумом полум’я. Про рятунок не було що думати. Вітер лютував страшно, а в селі ні одної сикавки.

Петрієву хату обхопив огонь одну з перших. Не було часу виносити. Петрій, котрий у грізних хвилях ніколи не тратив притомності, зібрав, що було ціннішого, виніс на безпечне місце і побіг рятувати сусід, сказавши жінці йти з дитиною в огород і стояти здалека від огню. Але нещаслива Петріїха, прибита вдруге нещастям одної днини, стратила зовсім голову. Коли отямилася в огороді, побачила, що Андрія не було при ній, і пригадала собі, що серед метушні забула винести його з хати.

— Мій син, мій Андрійко! — крикнула нещаслива і, омліла, впала на землю.

А Андрійко після страшної пригоди в ліску спав твердим сном. Нараз збудила його духота, дим і жар, що змагався щохвиля. Бідна дитина зразу не могла зрозуміти, що се таке. Але, побачивши надворі страшний блиск і почувши крик і писк народу, зачала й собі кричати й плакати. Тим часом дим запирав дух бідному хлопчині, гарячість відібрала йому сили, він упав на постіль без руху. Ще раз розплющив очі і нараз перед собою побачив того самого таємного чоловіка, якого бачив сьогодні вже два рази. Його велична постать дивно рисувалася на червонім тлі пожару, що зачав уже бухати через вікна. Дивний чоловік прискочив до хлопчини і взяв його на руки...

Андрійко в тій самій хвилі стратив притомність, заплющив очі, а голова звисла наділ, як мертвому.

А в огороді лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не йшов їй на рятунок, аж дощ, що пустився коло півночі, прикликав її до життя. Місяць проглядав де-не-де з-поміж хмар, і при тім світлі бідна мати побачила, що при ній, без руху і блідий, як вечором у ліску, лежав її Андрійко.

І від того часу кождої ночі у сні ставав перед Андрієм незнаний, таємний його спаситель. Не раз бачив його наяві при заході сонця на верху Чорної гори на червонім тлі сонячного зарева, і Андрій ніяк не міг собі вияснити, коли бачив його у сні, а коли наяві. Дармо напружував свого духу, щоб дійти, що може його в’язати з тим таємним чоловіком, — бо сам чув, що його доля зв’язана з ним, чув, як йому здавалося, на собі якісь сильні невидні узли. І відтоді зарисувалася тінь меланхолії на його душі.

Але тепер поклав собі дійти на кождий випадок тої таємниці і пізнати ближче свого спасителя.

Такі думки снувалися по голові Андрія.

Ударила четверта година.

— Незабаром вони прийдуть, — сказав сам до себе тихо. — Незабаром попрощають мене товариші шкільних літ... може, й на все!

І по його лиці розлилася на хвилину глибока меланхолія.

Втім брязнула клямка, отворилися широко двері, і з криком увійшло кільканадцять хлопців у світличку.

— Ов, у тебе, бачу, зовсім уже пустка, Андрію, — сказав зі сміхом Олекса, входячи в хату.

— Як бачиш. Мої річі ще вчора поїхали в гори, а я нині забираюся, ось батька що лиш не видно.

Тим часом інші ученики поскладали капелюхи на столик і заходили по хаті. Пустка загомоніла життям останній ще раз.

— Побачимося коли ще всі разом, як тепер? — закинув Олекса.

— Товариші, — сказав, виступаючи насередину, високого росту брюнет, Іван Баранович, — послухайте, що я вам скажу. От ми сьогодні востаннє бачимося по кількох літах, прожитих разом, серед праці. Чи не добре би було, щоб ми тепер змовилися — пізніше, от так за десять — дванадцять літ, десь зібратися всі на означенім місці, кілько нас тут і хто буде ще живий? Хто чим буде: урядником чи попом, жонатим чи ні, най кождий ставиться!

— Добре, добре! — загомоніли всі. — Пристаємо! То буде найліпша, пам'ятка нашого приятелювання.

— То буде оригінальне побачення, — сказав Олекса і додав, виступаючи насередину: — А я ставлю внесення, щоб більше в подробиці не входити, а рівно за десять літ 25 липня зібратися у Львові коло Народного дому. Хто з тим годиться, нехай підпишеться на отсій картці!

— Ні, не так, — сказав Андрій, — таких карток зробити стілько, кілько нас тут, і на кождій мають усі підписатися, аби кождий міг таку картку завсігди мати при собі!

Всі згодилися і зараз живо кинулися робити карточки. Нагорі на кождій картці написано було гарним і грубшим письмом:

"Львів. Народний дім. 25 липня 1866".

Потім ішли підписи учеників. Щирі, приятельські поцілуї запечатали той перший акт прощання. За ним ішли пісні, ті веселі, школярські, хватські пісні, ще з тих часів, коли ученики вищих класів вели зовсім інше життя, як тепер.

Вкінці майже одноголосно всі завізвали Олексу, аби задекламував свій вірш на прощання, бо вже кілька днів перед тим чули, що Олекса уклав вірш і хоче його віддекламувати на розстанню.

— Чи не до мене ви говорите? — спитав він жартливо і обернувся, бо якраз тоді розмовляв з Андрієм, своїм нерозлучним приятелем.

— А до кого ж, як не до тебе, — гукнув Баранович. — Шуруй, поете, насеред хати та виголошуй свій вірш.

— Дайте мені спокій! Де мені декламувати, коли мій Андрійко мене лишає, — Сказав Олекса тихим голосом.

Та все-таки встав і вийшов насередину. Всі стали оподаль довкола. Настала тишина. Олекса спустив на хвилю очі вниз, потім, підіймаючи їх і поглядаючи ясно по товаришах, задекламував дзвінким голосом і з живою жестикуляцією ось який прощальний вірш:

Сьогодні сонце. світить ясно

В останній наш прощання час,

І в серцях наших нині красно,

Свобідно, хоть і сумно враз.

Та чи нам світ так ясний буде

І так свобідно у душі,

Коли упадемо натруди

Собі по довгому часі?

В нас дотепер плила і грала

Струя життя, несучи нас;

Чудовий край, сади минала,

Не замутилася ні раз.

Та чи така вона остане,

Чи не прийдесь нам їй на дно

Спуститься в намулля́ погане

І виплинути на... багно?

Донині праця була спільна,

В дружбі було нам мило жить —

В нас вироблялась воля сильна,

Щоб сміло в бій з життям вступить.

Не забувайте, браття милі,

В житті про приязнь юних днів,

Бо той на світі лиш щасливий,

Хто скрізь її знайти зумів.

Поет уклонився на знак, що декламація скінчена. Не чути було гучного плескання ані брава. Але очі всіх, звернені німо на підлогу, говорили ясно, що декламація молодого поета настроїла їх уми до поважних думок: глядіти в далеку, темну будучність. Перший Андрій кинувся Олексі в обійми. І пішли стискання і поцілунки, і знов гучніше зробилося в світлиці.

— Андрію, але ти напишеш деколи кілька слів до мене, не правда? — мовив Олекса, обіймаючи його за шию.

— Ще питаєш! — відповів Андрій.

— Ага, зажди, бігме, що так! — похопився Олекса, нагадуючи собі щось. — Знаєш що, Андрію, ми ще сих вакацій побачимося! Я думаю робити екскурсію по горах поміж народом. Треба мені її для своїх віршів, умисне заверну до твого Перегинська.

— Заверни, заверни, ручу тобі, що багато скористаєш, — відмовив Андрій, — а мені й моїм батькам зробиш тим немалу приємність.

Брязнула клямка, — увійшов старий Петрій.

— Слава богу!

— Слава навіки! Як ся маєте, пане Кириле? — крикнули хором хлопці.

— Вибачайте, паничі, що, привітавши, мушу зараз прощати вас. Пора в дорогу, Андрію!

— Я готов, тату! Бувайте здорові, товариші! До побачення, Олексо!

Але товариші не так скоро пустили старого і молодого Петрія. Андрія цілували, обіймали, а старого обступили і розпитували про роботи, про

Довбущукових синів, котрі були також кілька літ їх товаришами, і про інші справи.

Але Петрій мало що говорив; він сказав лиш:

— Вибачайте, паничі, дорога до Перегинська далека; хоть би й рад, та не можу тут з вами довше бути. Треба поспішати.

І знов, обернувшися до сина, спитав коротко:

— Вже?

І Андрій, попрощавшися зі всіми, мовчки пішов за батьком. Поетичному Олексі аж сльози стали в очах.

Батько з сином мовчки перейшли вулиці міста. Андрієві видавалося, що його батько мов доля, невмолима, мовчазна цариця, але ласкава, з серцем, як батько. Оглядаючися на всі боки, він прощався зі всіми закутками, знайомими домами і особами, між якими жив довгі часи та з якими приходилося йому тепер розставатися і йти, куди його вела його німа доля. І старий Петрій мовчав. Він мав, видко, багато дечого говорити з сином по Дорозі, тому порядкував і укладав усе в душі, аби йому крок за кроком поволі вияснювати дорогу, якою має йти на будуче.

IV

ОПОВІДАННЯ ПЕТРІЯ

— Сину, — зачав Петрій, коли вийшли за місто, — маю тобі тепер, на твоїм вступі до нового життя, оповісти деякі річі, сказати тобі, що тебе чекає. Ти, може, уважаєш мене злим батьком, що я тебе тепер, як перед тобою саме відкривається широкий, вільний, світ, відбираю зі шкіл і замикаю в сільській тишині й самоті. Вір мені, Андрію, і мене серце болить, що тобі складається мала і незнана доля, та, якби то було в моїй

силі, я би з цілого серця видав останній гріш, аби лише тобі придбати ліпшу долю. Але я не можу... Досі я ніколи не говорив тобі про те, та тепер приходить уже пора не лише говорити, але й робити.

Ти вже, певно, чув, що дід мій, Іван Петрій, був отаманом у Довбушевій банді, що був перший по Довбушеві і був його повірником. Він знав усі скриті місця, де Довбуш ховав свої скарби, про нього кажуть й люди, що він убив Довбуша, аби забрати скарби. Але так не було. Іван, мій дід, тайком змовився з Довбушем відлучитися від банди, залишити страшне розбійницьке ремесло, а зібрані гроші віддати на добро народу. Та так нараз се не могло статися. Вони оба боялися помсти загорілих старих опришків і поклали собі ще рік не відлучатися від банди. Се було ще за останніх часів Польщі, що ніяк не могла собі дати ради зі сміливим Олексою Довбушем. Але саме в тім часі наш край перейшов під австрійську владу. Зачали пильно слідити за славним опришком, назначили ціну на його голову, порозсилали по всіх усюдах рисописи. Тепер тяжко було сховатися. В самій банді зачалися незгоди і тайні підозрівання. Нараз Довбуш щез кудись, і слід пропав по нім. Банда розбилася, а мій дід довго ще ховався по лісах, поки не втихомирилася буря. Тоді вернув додому, до мого батька, і спокійно докоротав у нього життя. Про Довбуша він ніколи не згадував, про гроші і скарби також ні. Аж перед самою смертю відкрив синові всю тайну і зобов’язав його врочистою присягою ось до чого...

В ту саму мить тяжкі стогнання і приглушений зойк перервав мову Петрія. Андрій мимовільно здригнувся і оглянувся довкола себе. Та скрізь було рівне поле. Ніде не було видно живої душі, бо жнива ще не зачалися. Зойк усе повторявся. Поволі слаб, та ще більше пронизував душу, ще більше потрясав. Здавалося, що він добувається з-під землі тут-таки, під ногами подорожніх. Петрій урвав оповідання і пильним, бачним оком став поглядати довкола себе.

— Певно, комусь трафилося якесь нещастя.

— Коли ж бо тут нікого не видно, — шептав Андрій, почуваючи, що мороз іде йому поза плечі.

Петрій нічого не сказав. Зійшов з дороги і певним кроком подався до невеличкого кіпця, зарослого терням, що недалеко обертав до дороги своє лице, насторошене тернами. Машинально поплівся за ним і Андрій. Тихі зойки доносилися щораз ближче. Видно, нещасливий напружав останні сили, аби видобути із своєї груді ті приглушені, охриплі звуки. Подорожні мовчки добилися до кіпчика, за яким відразу добачили чорний, темний отвір у землі, з якого добувалися ті страшні, пронизливі до кості стогнання.

— Бачиш! — сказав коротко Петрій. — Тепер лише треба рятувати.

Той таємний, темний отвір — се була вузенька, колись досить глибока польова криниця. Та коли в ній вода висхла, всі про неї забули. Сподом засунулася, цямбриння обгнило і звалилося вниз. Тому, хто не знав місця, дуже легко було упасти в зрадливу безодню.

Андрій перший подивився до криниці. Темно в ній було, бо отіняв її оброслий тернами кіпчик. Але бистре око Андрія вмить доглянуло, що на дні рухалося щось брудно-сіре і звідти доходили ті жасні стогнання.

— А що? — спитав батько.

— Там щось є. Зачекайте тут, а я по тім цямбринню раз-два злізу вниз і ближче придивлюся, що се таке, — сказав Андрій і спустився по крухих і спорохнявілих цямбринах на дно темної пропасті.

— Уважай, сину! — напоминав згори батько.

Ледво-не-ледво Андрій дібрався на дно і побачив перед собою скорченого чоловіка. Лиця його ані віку не було можна розпізнати в сумерці. Дотикаючися руками там, де думав, що то голова нещасливого,

налапав щось мокре і, піднісши руки догори, переконався, що се була кров. Нещасливий, видко, й не завважив зовсім, що не сам був у страшній ямі. Він уже легко стогнав і хропів. Видно, життя його гасло.

— Тату, тут якийсь чоловік конає, — крикнув, здригнувшися, Андрій.

— Тягни його наверх! — велів батько.

Андрій легко підняв нещасливого вище себе. Се був або малий ще хлопець, або худий, як дошка, старший чоловік.

Петрій схилився, досяг його згори руками і витяг наверх. Незабаром і Андрій виліз із криниці, і оба аж здригнулися, побачивши перед собою страшилище. Старець літ, може, 65. Лице його було страшно худе, запале і мало барву щойно зораної іловатої ріллі або, як кажуть, зайшло цілком муравицею. Сиве волосся позлипалося від крові, а руки стирчали, як поламані граблі, на яких, мов довгі зубці, видніли сухі і покручені ревматизмом пальці. Очі заплили кров'ю; вони були страшно витріщені та поражали скляним, мертвецьким блиском. Уста були сині, як гнилі сливи, а напереді стирчали всього-навсього два чорні зуби. Сухі, як дошка, груди ледве-ледве підіймалися, — знак, що нещасний ще дихав. Ціле тіло судорожно корчилося, так, як корчиться жаба, котрій відрубали голову. Батько і син з першого погляду відвернули очі від того виду, від тої страшної людської руїни. Але зараз-таки добре серце перемогло відразу. Вони рішилися затягти нещасливого до себе додому, хоть до Перегинська був іще немалий шмат дороги, а сонце хилилося вже геть-геть із полудня. Андрій скочив до поблизького потічка і приніс води. Напівумерлого старця покроплено й облито водою, обв'язано його рану, котру він, видно, вибив собі на голові, падучи вночі в криницю. Нещасливий, як догадувалися Петрії, цілий день, від ночі аж дотепер, мучився в тій страшній пропасті серед безлюдного поля і не лише не мав сили вилізти з неї, але навіть піднестися. Щастя ще, що впав головою, котру собі перед тим розбив о цямбрину, в м'яку глину на дні і там його рана заліпилася, бо інакше він, певно, був би задля упливу крові не діждав рятункової руки. Одначе удар сам був дуже сильний і

небезпечний, нещасливий старець, хоч підвівся при помочі Петріїв на ноги, ненастанно стиха стогнав та воркотав якісь, як здавалося, слова, котрі, однако, переходили в невиразні тони, що роздирали вуха. Очі його обернулися в стовп, нічого не бачили, і Петрії, взявши його за руки, як стій помалу повели його з собою. Свіже вечірнє повітря та зимна вода покріпили його видно, бо перестав стогнати, але стан його ні в чім не змінився. У його висохлім тілі все ще було чути ту саму дрож і корчі.

Довго йшли, вони мовчки, ведучи нещасливого старця. Старий Петрій кілька разів заглядав бистро в очі старцеві. Йому здавалося, що вже десь-колись бачив те обличчя і ті риси, але не міг пригадати собі, де, коли й як. Андрій знов рад був звернути розмову на давню тему, бо сподівався, що з неї роз’ясниться у нього в душі багато дечого. Але на його питання Петрій відповів, що мусить ждати догіднішої пори. Ще лише такими словами доповнив переднє оповідання:

— Довбущуки думають, що справді мій дід, Іван Петрій, забив Олексу Довбуша і забрав його великі скарби. Вічно ворогують на наш рід і допоминаються скарбів. Батько нашого Довбущука, а син Олекси Довбуша, також Олекса, — у них, бачиш, кождий найстарший у роді називається Олексою на пам’ять ославленого опришка, — ціле життя сварився і гризся з моїм батьком...а по нім і мені прийшлося двигати дальше ворожнечу і родову ненависть... а та ненависть до того розгорілася в серцях Довбущуків, що хотять мені навіть віку збавити, як не виявлю, де Довбушеві скарби, і не віддам їх їм до останньої крихіточки. Не лише Довбущукові сини, пронюхавши ковбасу в борщі, украли з осібного сховку срібла й золота на 5000 ринських, але послухай ще щось. Нині рано хлопець старої Довбущучки, Іванко, женучи корови в ліс, підбігає до мене на вигін коло Довбущуківки та й каже: "Нанашку, ви нині не йдете до міста?" — "Іду, або що?" — кажу я. "Стережіться, Олекса щось погане хоче з вами скоїти". Більше нічого не сказав, але я вернув до хати і взяв стару дідову нагрудницю. Дивися!

І при тих словах Петрій розщепив камізельку і показав під нею здивованому синові нагрудницю, сковану із сильної сталевої бляхи.

— І добре мені бляха прислужилася, — говорив Петрій далі і оповів синові про свою стрічу з Довбущуком.

Андрій зблід із тривоги. Аж тепер, хоть іще не зовсім ясно, стала перед ним відкриватися тяжка-важка будучність.

Сонце нахилило своє золото-червоне повне лице на самі вершини гір, немовби грозило своїм червоним жаром запалити непроглядні, темні ліси. Саме тоді подорожні зблизилися до Перегинська. Далеко на заході, як під широкою шибою західного сонця, бовваніли пошарпані фантастичні і дикі кручі Чорної гори і в почварних видах рисувалися на тлі криваво озареного західного неба. Від полудня потягав теплий вогкий вітер і понависали чорні хмари, що час до часу палахкотіли золотими блискавицями. Збиралося на бурю.

Петрій, під навалою важких думок, що тисли його душу, йшов, похнюпивши голову, ведучи старця, котрий доразу сперся на нього. Андрій, серце якого ворушили тисячі почувань, підніс очі вгору, вітаючи своє рідне село. Мимовільно звернув очі на велетенський поламаний кістяк, на Чорну гору. На її найвищій кам’яній іглиці, стрімкій і острій, стояв величний чоловік з похиленою вниз головою, з руками на грудях навхрест; бистре око Андрія догляділо, як вітер грав його довгим, як сніг білим волоссям. Жадного руху не можна було дослідити в тій дивній прояві. І Андрій, побачивши її, й сам мимовільно став як камінь серед дороги, не зводячи очей із дивного, таємного чоловіка, що в далечині, високо в повітрі чорнів на криваво-червонім тлі неба. Серце його стисло якесь лихе прочуття, вся кров уступила з лиця і збіглася до серця, як збігаються під крило квочки курята, побачивши половика.

— Що тобі, сину? — сказав Петрій, котрий уже минув був сина, а тепер за ним оглянувся.

Андрій не чув слів батька. Він немовби весь затонув у тім велетні в повітряній височині.

— Чого стоїш, хлопче, чому не йдеш? Та куди ти дивишся? Рахуєш звізди на небі? Я ще й одної не бачу! — крикнув голосніше на сина Петрій.

— Чого я стою? — спитав Андрій, спускаючи поволі очі на батька. — Чи рахую звізди? Ану, подивіться самі!

І за тим словом Андрій показав пальцем на Чорну гору. Петрій підвів туди очі, але — на велике здивування Андрія — іглиця була пуста і врізувалася глибоко в синє, тепер уже темно-червоне небо. Таємний старець зник із неї, мов привид, мовби його вітер звіяв.

— Що ж там такого? — запитав батько. — Я нічого не не бачу.

— Бо вже тепер і нема нічого, — відповів Андрій.

— А хто мав там бути.

— Хто? Не пригадуєте собі того таємного чоловіка, що мене п’ятнадцять чи чотирнадцять літ тому назад два рази одної ночі спас від смерті? Я ж вам часто говорив про нього.

— Ну, і що? Хіба ти його й тепер бачив?

— Ось якраз бачив, і на тім самім місці, де його бачив перший раз. Дивно лише, де би він міг так нараз щезнути.

— Дивне диво! — сказав сам до себе Петрій, а потому додав голосніше: — Але чому ж я його ще ніколи не бачив?

І знов звісив голову і, ведучи старця повільно гірською стежкою, пішов до своєї хати.

Але в Андрія серце все ще тремтіло і щеміло незнаними, таємними прочуттями. Кілько разів у житті показувався йому той таємний чоловік, що стояв на кривавім тлі вечірнього неба на вершині Чорної гори, стільки разів якесь нещастя навідувало Петрієву хату.

І з тяжкими та сумними думками в душах батько й син уже пізнім вечором додибали до хати.

V

НЕЗВИЧАЙНИЙ РУКОПИС

Коли тобі, ласкавий читачу, доводилося коли переїздити залізницею зі Стрия до Станіславова і минати невеличке місточко Болехів, то, певно, виглянувши потім віконцем із вагона на гарну підгірську околицю, ти мусив звернути увагу на гошівську церкву, що біліє далеко своїми мурованими високими стінами. І справді, рідко де лучиться у нас побачити таку гарну будівлю, щоб так мальовничо рисувалася серед прекрасної природи. Гошівська церков із чудовим образом богородиці притягає до себе рік-річно безліч богомольців зі всіх сторін нашого краю. Вона здіймається разом із монастирем на вершку гори, — і ще й те додає їй незвичайної мальовничості, що та гора, остання з того досить довгого побічного пасма Карпат, врізується глибоко в болехівську гладку рівнину, що аж до краю небосклона хвилями спадає на північний схід. Монастирська гора гордо стримить над долиною, поросла з боків ліщиною та глогами, котрі, мов малі діти, обтулюють собою ті боки і ребра матері-гори. А внизу під тими кручами шумить сердито і піниться Свіча, бистра і немала гірська ріка, б’ючися о кругле каміння, що залягає її дно, як кам'яні барани. За нею, на широкій ріні, розсілося гарне, велике і охайне село Гошів. А ген дальше сердита Свіча сховалася між лозами, мов та розсерджена пані, що завине своє чудове, молоде личко в серпанок і відвернеться набік. Вузькі, кручені, старанно вичищені і дрібним піском посипані стежечки в’ються крутим берегом угору, ведучи на не дуже широку, але рівну і широкими плитами виложену площу,

серед якої здіймається високо до неба монастирська церков, до котрої тулиться низька монастирська будівля.

Ціла площа обведена довкола від заходу, півночі і сходу по краях, де спадають стрімкі, круті береги, низьким, але старим живоплотом із глогів, що, сплівшися своїми кільчастими галузками, утворили густу непробиту стіну. Лиш там та сям видно в тій стіні проруби з фірточками. Від півдня, куди дальше тягнеться пасмо гір, попереривaне темними, вузькими та глибокими поперечними деберками, на нижчій, хоч не обшарпаній, терасі розрісся невеликий, але досить розкішний садок василіан з хідниками і з альтанками, отіненими хмелем та диким виноградом. Господарські будинки розложилися аж ген на долині. Здається, рука побожного фундатора зіпхнула з тої поетичної та мальовничої висоти, що мала статися місцем божої хвали й молитви, спокою й самітного, чернечого роздумування, всю мирську суєту, аби не закаламучувати побожного спокою. І справді, далеко по краю йде, а давніше ще дальше йшла слава про побожність і святість гошівських черців, про чудову ікону, — і немало легенд і казок жило і живе досі між народом про Гошів.

— Бачите, отче Методію, що я нині найшов у нашій бібліотеці? — мовив отець Спиридон, маленький сивий старець з грубим лицем, дрібними, сивими, усміхненими і ласкавими очима, що сиділи глибоко в голові, до ігумена монастиря, старця вже більше як сімдесяти літ, вечором того самого дня, коли Петрії вернули з нещасним старцем до Перегинська.

— А що ж ви таке знайшли? — запитав о. Методій, защіпаючи вікна своєї келії і спускаючи віконниці, котрими термосив вітер.

Надворі вже зачиналася страшна боротьба природи, грізна, гуляща літня буря, так дуже подібна до боротьби почувань, до кипучої грізної боротьби пристрастей у молодому серці.

Старець замкнув перед бурею свої вікна і засунув їх віконницями так, як замкнув уже давно своє серце перед бурями пристрастей, як відрікся світу і всіх його почувань, його радощів і бід. Лиш релігійне почуття лишилося в душі і світило ясно в його серці, як та масляна лампа в його тісній келії.

Позамикавши вікна, поправивши лампу та поставивши на своє місце великий і важкий срібний хрест, єдину ціннішу оздобу тої простої келії, яка зрештою нічим не різнилася від келії звичайного братчика, — о. Методій сів знов при старім дубовім столику побіч о. Спиридона і, обернувшися звільна, поглядав на предмет, про який говорив о. Спиридон. А треба додати, що Спиридон був доглядачем невеличкої монастирської бібліотеки, досить багатої старими книгами та рукописами.

Той предмет — то був рукопис на сивім, але міцнім і грубім папері, на якім звичайно писали при кінці вісімнадцятого і з початком дев’ятнадцятого століття, заки ще повинаходили наш білий, тонкий і слабий папір, що сам від себе по якімось часі нівечіє і розпадається, мовби був зроблений із сухого тіста. Рука була, як бачилося, досить тяжка і незручна, але букви були великі, старанно писані.

— Де ж ви се знайшли і що то за письмо?

— Сьогодні в полуднє я заглянув до бібліотеки і побачив отсе письмо на столі. Що я голови наломив, щоб відгадати, хто там міг положити те письмо! А що тут за письмо, що за мова, того цілком не второпаю. Цілий день нині мучився, щоб прочитати ті знаки, — ані руш!

— Як то, — сказав здивований ігумен, вкладаючи на маленький, досить правильний ніс окуляри, оправлені в грубі рогові обручки, — адже се, як бачу, досить чітке руське письмо!

— Ну, то будьте ласкаві прочитати його, отче настоятелю, — сказав, здвигаючи плечима, о. Спиридон.

Ігумен узяв рукопис і, придержуючи його до лампи, зачав придивлятися до дивних знаків, аби відцифрувати їх. Наверху одно виразно написано: Моя пам'ять. О. Д. 1772.

— А бачите, отче, я прочитав надпис без усякої трудності, — сказав старець, урадуваний, як дитина.

— Я прочитав його також, та ще прочитав і на кінці кілька букв, але решти ані суди боже!

І справді, немало здивувався о. Методій, коли далі з цілого досить великого рукопису не міг прочитати ані слова. Букви скидалися на руські, письмо було досить старанне, чисте і, як на свою давнину, дуже добре збережене. Слідячи далі старанно, встигли оба черці тільки переконатися, що не все писане в однім часі, що між письмом поодиноких кусників, розділених відступами, уплило немало часу. На самім кінці були чітко написані такі слова: Час 25 липня 1856. Гош. мон. Бібл. година 12 півн.

— Що се значить? — спитав здивований ігумен. — Що то за слова? Котрого нині?

— 25 липня.

— А отут хіба не той сам день?

— Той сам.

І, роздумуючи над тими словами, черці поглянули на рукопис.

— Котра година? — запитав ігумен.

— За п’ять мінут одинадцята.

— Гм... 1856, сього року, а Гош. мон. — хіба се значить Гошівський монастир? — міркував напівголосно сам до себе старець-ігумен.

— А Бібл. — може, то бібліотечна келія? — докинув бібліотекар, о. Спиридон.

— Боже, тут, може, щось недобре коїться? Може, наші священні мури мають нині стати свідком якого поганого, безбожного діла, що шукає скритості і думало знайти її аж у наших тихих мурах?

— Того нема чого боятися, о. Методію, — сказав відважніший бібліотекар. — Двері позамикані, а зрештою надворі така буря, кому ж би тепер хотілося підкрадатися аж сюди?

І як на доказ сих слів о. бібліотекаря завила буря, зашуміла грізно. Гори заграли стократним відгомоном громів, аж шиби задзвеніли в олов’яних оправах вікон.

— Нещастя і зло не спить! — промовив коротко і по хмуро о. ігумен. В тій самій хвилі світло на столі дивно якось задрижало, захиталося, хоч у келії було тихо, зачало слабнути, темніти і нидіти. Нарешті спалахнуло ясно і сильно і горіло потім далі спокійно одноманітним і ясним полум’ям, як і перед тим. Черці дивно якось переглянулися. На їх спокійних старечих лицях не видно було жадної зміни, жадної блідості, але серця їх мимоволі якось живіше і нерівно забилися страхом.

— Що робити? Хіба побудити братів і службу? — озвався ігумен і вже сягнув рукою дзвінок, коли о. Спиридон задержав його.

— Думаю, що не треба передчасно тривожитися. Мені все здається, що тут не грозить ніяка небезпека. Знаєте що, отче настоятелю, ходімо радше тепер самі до бібліотечної келії. Заждемо там до дванадцятої, побачимо, що там буде. Але я все думаю, що таки нічого не буде.

Старому, трохи вже здитинілому ігуменові тяжко було рішитися. Він. усе бачив якісь нечувані злочини, тому що в старості був дуже нахильний до містицизму. Але вкінці, взявши хрести зі святими мощами, свячену воду і кропило, рішився піти вслід за о. Спиридоном. О. Спиридон був молодший і сміліший, узяв лампу й рукопис і, шукаючи при боці ключа до бібліотечних дверей, подався наперед.

І знов надворі загудів вітер, зашумів, засвистав, і знов гори розревлися страшними голосами і відгуками громів, і знов задзеленькотіли шиби у вікнах, і знов таємно захиталося і немов прижмурилося світло, неначе сонце, щоб по хвилі ще ясніше як уперед блиснути ясним, матово-золотим оком. У тій самій хвилині годинник, дзвінко і проразливо шиплячи, видзвонив три чверті на дванадцяту. Обом стало знов, не знати чому, моторошно і сумно. Оба задержалися на хвильку в дверях.

— Наперед, о. Спиридоне, — повелів тихим, але спокійним голосом ігумен.

Двері за ними зачинилися, і оба вони щезли в вузькім, крутім монастирськім коридорі.

VI

СПОВІДЬ ОПІВНОЧІ

Бібліотечна келія в причілку монастирської будівлі; черці мусили сходити до неї по кількох темних вузьких східцях. Та келія була далеко старша, як сам монастир. Коли кільканадцять літ тому будовано новий

монастир, тодішній ігумен не казав валити відразу старої будови, але будувати частими, а нову будову ставити на тих самих фундаментах, бо старі були ще цілком сильні й добрі. Не знати лише, з якої причини ігумен не казав на той час рушати бібліотечної келії. Він тільки запевняв, що вона порожнє ще й новий монастир і тому не потребує направи. Так говорили зрештою й муляри. Її грубі старинні мури, збудовані з твердого піскового каменя, не мали, видно, охоти признавати над собою власті зуба часу і стояли так твердо, так незрушно, як тоді, коли їх поставлено. Та келія мусила мати колись якесь інше призначення і була дуже давня. Різні знаки вказували на те, що попередній монастир так само добудовано до неї, як новий. Тому-то братчикам здавалося, що від неї віяло якимось таємним духом старини, що пронизував німо, але все-таки сильно серця не тільки молодих, але і старих монахів. Ще попередній ігумен, о. Атанасій, що вмер 105-літнім старцем, був у якихось дивних відносинах до тої келії, бо часто братчики бачили, вночі, як тихо, мов тінь, він посувався темними коридорами і щезав у ніші, в якій були двері до бібліотеки. І зараз потім було чути придушений скрип тяжких, залізом окованих дверей на заржавілих завісах, скрип, що пригадував стогін людини в годині скону. Нікому не вільно було входити до тої келії, а ключ від неї носив завсіди сам ігумен при собі. Аж коли черці, як усе, весело обходили соту річницю уродин о. Атанасія і обсипували його бажаннями та іншими доказами своєї любові, тоді старий ігумен, розвеселений трохи, віддав ключ від бібліотеки 25-літньому о. Спиридонові, що йно недавно постригся в черці. Але о. Спиридон запевняв усіх цікавих, що не знайшов у старинній келії нічого незвичайного, і незабаром про цілу історію забули. О. Атанасій умер, настав інший ігумен. Бібліотечна келія лишилася аж до сього часу під надзором о. Спиридона, який завсігди всіх запевняв, що не знаходив у ній нічого надзвичайного. Рукопис був першою несподіванкою.

Черці не без зворушення вступили в старинну келію. В її прегрубих, почорнілих від старості стінах було всюди повно ніш і фрамуг, у яких стояли тепер полиці з книжками. Видно, в тих фрамугах були давні ще входи, але з часом їх позамуровувано. О. Спиридон поставив світло на старинний стіл, вироблений штучно з грубих дубових брусів, і запалив ще

дві свічки. Потім черці зачали пильно розглядати простору кімнату. Але, хоч як шукали, не знайшли в ній нічого підозреного. Уже й о. Методій зачав поволі заспокоюватися. Вітер усе ще свистав і гуркотав віконницями й брамою; ревіла буря, і грубий дощ шумів, ополікуючи стіни монастиря.

— Що ж нам тепер робити, о. Спиридоне? — спитав ігумен.

— А що робити? Сядьмо і заждімо до 12 години. Як не буде нічого, повернемо назад до келій.

Посідали, і за хвильку огорнула їх гробова тишина, немов грубий, непроникнутий мур. Світло горіло слабо і мелькало раз у раз то ясніше, то темніше, освічуючи похмуру кімнату. І знов поволі, під впливом тої гробової тишини, якась тривога обняла черців. їх кров, хоч холодна, зачинала нерівніше бити і вся спливала до грудей, до серця. Рука ігумена самохіть стискала ручку кропила, зануреного в свяченій воді, а о. Спиридон хапав раз по разу рукою за посвячений срібний хрестик на своїй груді, немов думаючи в потребі оберегти себе ним від злого духа і злих людей.

Старинний, заржавілий механізм великого годинника на стіні зашипів, зашаркотів і меланхолійним тоном, поволі вибив дванадцяту. А вслід за тим запанувала гробова, непроникнута тишина, котра немов зливалася в одно тіло з тою рівно грубою, рівно непроникнутою пітьмою, що нараз залягла скрізь природу.

— Слава богу, нема нічого! — прошептав, устаючи, ігумен, а груди його відітхнули свобідно, мовби позбулися немалого тягаря, що їх давив.

Але в тій самій хвилі почувся дивний, скрипливий тон зараз недалеко нього. Черці обернулися в німім здивуванні в той бік, звідки доходив тон, і в тій самій хвилі отворилися тайні двері, докладно вправлені в стіну, а яких при поверховім огляданні ніхто не встиг би відкрити. Темнота

дихнула холодом із того отвору, і на її тлі зарисувалася велетенська, висока стать чоловіка в старому, та все ще доброму гірському убранні. Біле як сніг волосся покривало його голову, яку старець, мимо дуже старого віку, носив просто вгору. Лиця його в темноті не можна було добре розпізнати. Побачивши черців, старець не дуже здивувався. Сміло поступив кілька кроків наперед, закрив лице полою і в одну мить погасив світло, крім одної свічки, що розливала непевний, тремтячий блиск, який тільки з трудом опирався густій темноті, що зі всіх сторін налягала на нього.

Черці не могли наразі з диву прийти до себе і не спиняли таємного чоловіка в ніякім його кроці ані ділі.

Тим часом він, заходячи від світла, аби лице його лишилося в тіні, приступив сміло до ігумена, що стояв без руху, мов статуя, і сказав до нього:

— Всечесний отче настоятелю, вибачайте мені за ті трохи неприличні і незвичайні відвідини вночі; але я сподіваюся, що мені вибачите, бо я се роблю з вищої волі, як ви, певно, се й самі бачили на кінці мого пам'ятника. Я ж зі свого боку дуже тішуся, що мій сон не обманув мене і що врешті-решт наблизилася хвиля, коли не один тяжкий камінь має спасти з мойого сумління.

О. Методій стояв як укопаний. Своєю головою не міг ніяк зрозуміти тих слів, і в голові в нього все ходило ходором і мішалося, зливаючися в невиразний, напівсонний образ дійсності.

— Хто ви, чого вам тут треба? — спитав через силу ігумен прихожого.

— Сідайте лише, всечесний отче, — говорив прихожий смілим і виразним голосом. — Я не можу згодитися на те, щоб вистояли, коли я оповідатиму, — ви ж старий чоловік. Я виявлю вам усе, бо й прийшов сюди з тою метою.

Побачивши, що се справа з одною, живою і старою людиною, яка, мимо свого велетенського росту — чоловік був майже цілою головою вищий від не цілком низьких черців, — не мала ніякого злого наміру, ігумен відітхнув свобідніше, а о. Спиридон випустив свій посвячений хрест із руки і цікаво почав придивлятися прихожому, що, як здавалося, старався роздивитися в рисах його лиця. Та се йому не вдалося, бо прихожий зараз-таки попросив ігумена, аби був ласкав у чотири очі вислухати його оповідання і його сповіді. О. Спиридон мусив, рад-не-рад, віддалитися, засвітив собі одну з погашених свічок і, переходячи попри старця, умисне блиснув нею збоку в лице незнайомому, котрий того цілком не сподівався. І о. Спиридон заспокоїв свою цікавість. Він побачив виразніше лице незнайомого і з немалим здивуванням почув, що він уже десь бачив те лице. Пригадався йому той величний ріст, тільки не міг ще доглупатися, де саме бачив його. Коли о. Спиридон вийшов, прихожий поглянув за ним із виразом неохоти, заглянув навіть на коридор, чи чернець не хоче його підслухати, замкнув оковані масивні двері зі середини і знов зблизився з повагою до о. Методія, що сидів нерухомо на кріслі і стежив очима за кождим рухом старого. В його душі знов збудилася попередня тривога, коли побачив обережність незнайомого і почув, що він замкнений сам на сам із ним у тій напівтемній кімнаті із входом до тайного льоху, про який досі не доводилося йому навіть чути. Але той страх зараз щез, як тільки незнайомий сумирним і тихим кроком зблизився до нього і заговорив такими словами:

— Всечесний отче, насамперед мушу вас вивести із диву, що, мовляв, я, людина тут чужа, знаю тайни сеї будови краще від вас. Але ви не подивуйте; та будова — я кажу про сю старинну залу — мені дуже добре відома... вона служила мені не раз, не два за мешкання. У ній пробував я, правда коротко, у р. 1836, у ту саму пору, що й тепер... в ній бував я ще давніше, в році 1806, а навіть у році 1771. Тоді, безперечно, вона вирятувала мене від соромної смерті. Я тоді сидів у ній чотири роки.

Незнайомий своїми словами і своєю хронологією не тільки не вивів о. Методія із здивування, але ще й навпаки, аж тепер цікавість його стала зростати. Ігумен розкрив широко очі й уста.

— Та хто ви такий? Відкіля? Кілько вам літ? — спитав уриваними словами старець, котрому прийшло на думку, що він року 1776 побачив світ божий, а мав перед собою чоловіка, який тоді вже тікав перед переслідуваннями; так бодай можна було міркувати з останніх його слів.

— Хто я? — повторив, усміхаючися злегка, прихожий. — Я би вам сказав, всечесний отче, тілько боюся за ваше здоров’я. Бачите, моє ім’я свого часу мало таку дивну силу, що наповняло страхом кождого, хто його почув. Тому боюся, що воно ще й до сьогодні, може, має її, а вас, слабого чоловіка, сота часть його давньої сили могла би добити. Я сам так давно вже чув його, що боюся його впливу навіть на себе самого.

О. Методій щораз ширше витріщував очі і відкривав уста. Його здивування запирало йому віддих. Йому здавалося, що грубі чорні мури бібліотечної келії забажали, накінець, по довгім часі тяжкого стояння, трохи відпочити і звалитися на нього, мов на подушку, гнетучи його страшно своїм тягарем. Мерцеві здавалося навіть часом, що се все сон. Він ущипнув себе навіть у худу ногу і вкусив себе за язик, аби нібито пробудитися, але все те переконувало його ще більше, що се все справді діється, що він не спить, а бачить направду все те, що бачить.

— Але годі, — тягнув по короткій паузі незнайомий дальше, — годі, годі отягатися! Я прийшов сюди, отче, сказати перед вами все, що мені тяжить на душі... Одним із тих тягарів — се моє нещасне ім’я.

Тут голос прихожого почав м’якнути. Здавалося, що ось-ось на його старечих очах, ще досить ясних і блискучих, виступлять сльози.

— Я Олекса Довбуш, славний колись капітан опришків, — сказав, тремтячи зі зворушення.

Ігумен затремтів ділим тілом. Перед його очима станули його дитинячі літа. Тоді він немало наслухався повістей про ту людину, що тепер, уже майже сто літ по тім, стояла перед ним у своїй величині,

проста, як ялиця полонини, а сива, як укрите снігом чоло Бескидів. Чернець не міг знайти слова, не міг заговорити до славутного розбійника. Німо, з натугою слухав його оповідання.

— Всечесний отче! Сподіваюся, що будете ласкаві вислухати сповіді нещасного злочинця. Не дивуйтеся, коли скажу вам, що ви самі і ваші братчики при кождій службі божій молитеся за мене, згадуючи ктиторів і благодітелів святого храму сего. Ктитором його — я, моїм коштом він направлений і відбудований, і не лише він один!.. Та не думайте, щоб я вірив, що мені щось поможе перед судом того, до якого незабаром оба поспішимо...

Хвилю він помовчав зі зворушення, а потім почав говорити ось як:

— Заки зачну свою сповідь, мушу оповісти вам, що мене спонукало обібрати собі для неї таку незвичайну пору, В р. 1772 оголошено ціну на мою голову. Мене стали Переслідувати. Я сховався сюди. Тодішній ігумен приймив мене радо і скривав у сій кімнаті чотири роки. Від того часу я часто тайком загощував сюди. О. Атанасій навіть дозволив мені бути тут довгий час і розмовляв зі мною багато про покуту, про наш бідний нарід, котрому моя покута повинна також бути корисна. Але я ніколи не приступав до сповіді, не надіючися розгрішення. Я хотів цілим останком свойого життя прилагодитися до неї. Хотів по змозі приготовити поле, на котрім мали пізніші покоління збирати добрі плоди із моїх злих справ.

Ігумен усміхнувся милосердно на ті слова. Довбуш говорив дальше:

— Таку постанову я поклав собі, маючи 34 роки; я стояв тоді ще в цвіті віку. Я не мав дітей, крім одного сина в моїм ріднім селі, і той син появився на світ, заки я став... Ви, певно, чули, всечесний отче, ту сумну історію, що попхнула мене на поле проступків і злочину. Але я не хочу нею виправдувати себе... Не хочу виправдуватися тим, що розпука серця, що розбиті надії, що біль і ненависть попхнули мене в пекло злочинів...

Я поклав собі відбитися від світу, жити самітно, незнайомим, блудним. Я поклав собі під різними постатями обходити свій край, помагати чим можна свому народові. Було се в р. 1776. Вночі дня 25 липня я бачив такий сон. Мені снилося, що я десь лежу на зимній кам’яній підлозі. Не знаю, чи довго я так спав, коли нараз підо мною тріскає підлога, а з-поміж каміння добувається велетенська, чорна, як вуголь, рука, котра подає мені велике письмо. Я десь устаю, йду до світла і читаю: "Житимеш, поки твій рід не буде числити сім членів. Твоя смерть буде знаком, що надходить час роботи. До сповіді приступиш аж перед смертю. А тепер іди й покутуй!"... Я пішов, полишивши тут свої спомини, в яких описане ціле моє життя. По тридцяти роках я знов ночував на підлозі сеї келії і знов бачив той сам сон. І знов по тридцяти роках я був тут і знов бачив той сам сон, читав те саме письмо, та на його кінці стояло ось що: "Час 12 липня 1856. Гош. мон. Бібл. година 12 півн.". Я вписав ті слова на останню карту своїх споминів і пішов геть.

І ось настала пора, так пожадана для мене! Всечесний отче, ви довго жили, але ви жили в тишині, в роздумуванню, замкнені від світу, від свого народу, від його житія. Я дивився на те життя зблизька, дивився на нього такий час, як цілий ваш вік — 80 літ! Яке його горе, яка його біднота, який його гніт, того нещасного народу! Кілько разів я кривавими сльозами молився в душі, аби ділом моєї покути було піднести, просвітити той нарід, показати йому, хто він, кому він служить і служив і чим він був колись... А тепер, всечесний отче, слухайте моєї сповіді!..

Отець Методій довго, довго й уважно слухав сповіді старого опришка, що, потішений побожними словами ігумена, так кінчив оповідання:

— Лиш раз іще в тім довгім сумнім життю вигнанця блисло для мене щастя, та — божа воля — воно зараз і погасло! Я подружився з молодою внучкою воєводи Шепетинського, вкраденою тої ночі, коли я напав на його замок. Вона кудись утекла і пропала... Я ніколи більше не чув про неї, і так по році знов скінчилося моє щастя! Мойому синові Олексі не пощастило в родиннім життю. Два його сини прогнали його з дому,

побивши його тяжко... Він пішов на жебри, і вже кілька літ, як я стратив його з очей... Пропав десь нещасний, як камінь у воду. Мої скарби, ті гроші, криваві гроші, котрі колись мають послужити задля великої справи піднесення нашого народу, ті скарби і цілу справу я склав на Петрія і його рід, бо я бачив, що мої потомки задля вродженої їм дикості, самолюбства, марнотратності і лінивства нездібні перейнятися ніякою вищою гадкою. Незгода моїх внуків із внуками Петрія спиняє розпочати справу, але незабаром, думаю, прийде час... бо... смерть моя близька! І ще одна надія кріпить мене перед економ. У віщих снах, котрі я бачив... я бачив виразно, що мій рід числитиме 7 членів, як я умру! Коли мій син Олекса ще живе, то всіх членів нашого роду шість... і... сподіваюся, що живе ще сьомий член — другий мій син від моєї любої Емілії!

І старець упав на коліна й молився голосно, довго, горячо, молився за прощення своїх гріхів, за добро своєї родини, за добро свого народу, а гарячі сльози, що скочувалися густим градом із очей, були вимовним свідком, що не застило ще серце в старечих грудях і що билося живо, молодечим жаром. Коло нього на колінах молився із сльозами в очах о. Методій.

А надворі все ще грізно шуміла буря, все ще гуркотіли громи, все ще свистав вітер, грюкаючи віконницями і брамою і кидаючи густими краплями дощу на монастирські мури. Тільки на сході злегка блідли грубі хмари, набираючи поволі більше краски. Видно було, що недовго вже до сходу сонця, недалеко вже світло, недалека побіда дня над ревучою бурею та темнотою.

VII

ДОВБУЩУКІВКА

Матрона Довбущучка, жінка Олекси Довбущука, таки не видержала, таки наважилася зблизитися до свого чоловіка і запитати його про те, що її цілу ніч мучило всіма муками вагання і непевності, що їй забрало

сон, ломимо втоми і гризоти. Чоловік її сидів, хоч ще було рано, цілком убраний за столом, чорний і похмурий, як та буря, що лютилася сеї ночі. Видно, все ще йому з голови не сходила вчорашня сцена з Петрієм на Довбушевім версі. Можна навіть було догадуватися, що ні Олекса Довбущук, ні жінка ані ока не зажмурили сеї ночі. Він думав про помсту над Петріями, про Довбушеві скарби, про те, як-то він Петрія живим дістане в свої руки, як дасть волю своїй дикості і лютості і доти мучитиме ненависне, зрадницьке кодло, доки йому не покаже криївки, в якій уже бачив у душі купи золота та срібла, що були досі в руках Петрія.

— Олексо, чому ти мені раз не скажеш, де наші хлопці? Де вони поділися, що роблять, що їх уже другий день нема дома, що вже другу ніч не ночували дома? — говорила тремтячим голосом Матрона і наблизилася до чоловіка.

В тім її голосі тремтіла на дні глибока, сильна, щира матірня любов. Матрона Довбущучка дуже любила своїх синів. Вона тішилася ними, як ще були дітьми, плакала і тішилася, коли Петрій забрав їх до міста і разом зі своїм Андрієм віддав до школи. Кілько вона не наплакалася, кілько не насумувала, як її чоловік, у безумній ненависті до Петрія і його доброго серця, відібрав їх зі школи! Їх із природи дика натура стала під проводом такого самого батька ще дикішою і безпосередньо завела хлопців на дорогу зла і злочину. Вони поводилися з нею, як і батько, без серця, без огляду на вік і слабе здоров’я. Вона ніколи не почула ні від них, ні від Олекси щирого, ласкавого слова. А все-таки вона любила їх, а все-таки плакала за ними, плакала над їх занепадом, плакала, бо не могла зарадити злому. Батько кермував кождим їх кроком, вів їх до злого, підсичував у них гордість і ненависть до Петрія і інших чесних людей, учив уважати їх за сторонників Петрія, перекуплених Довбущуковими грішми проти Довбушевих потомків. Батько робив із синів таких, як був сам, а бідна мати не сміла навіть заглянути, навіть запитати, куди він їх веде, як вони жиють і що з них буде.

— Олексо! — сказала ще раз, зближаючися і обіймаючи чоловіка за шию. Олекса ще дужче нахмурився і сидів, опершися ліктями о стіл, і

мовчав, немовби його зайшли цілком інші думки. — Не чуєш, що я тебе питаю? Хоч би раз мені сказав, що діється з моїми дітьми? Куди ти їх післав? Що вони роблять? Чому не вертають?

Довбущук вовком зирнув на неї дрібними горючими очима, похилив голову ще нижче, мовби хотів узяти її на роги, закусив долішню губу, — знак, що лютість бухнула жаром у його душі, і по хвилі мовчанки крикнув до неї:

— Марш, дрантя! — так звичайно говорив своїй жінці. — Що тобі до них? До кочерги і мітли твоє собаче право!

Та мати, що, видно, не раз уже чула таку лайку, не дала нею відстрашити себе і, тремтячи цілим тілом, говорила жалібно далі:

— Олексо, Олексо! Чим я провинилася, що ти зі мною гірше собаки обходишся? Скажи мені, де мої діти? Я ж мати! Як то мені нічого до них?

— Марш до чорта, дрантя! — крикнув знов Довбущук і, відвинувши руку, пхнув нещасну в груди так сильно, що була б, певно, впала на землю, коли б ЇЇ не була сперла стіна. Зітхнувши і, очевидно, дармо силкуючись Заплакати, пішла мовчки до сіней і взялася до якоїсь роботи.

Тим часом Олекса сидів, похнюпивши голову. Сидів та роздумував про Довбушеві скарби. Робота в полі стояла, та йому і не в голові було братися до неї. Думку, що він мусить стати великим багачем, що Довбушеві гроші — то його гроші, піддержувало ще більше вроджене йому лінивство.

Нужда виглядала широкими очима з кождого кута його старої, занедбаної хати.

Тим часом надворі настав уже давно чудовий день, такий день, які бувають у нас після літньої нічної тучі. Сонце, немов урадуване своєю

побідою над темнотою і зливою, світило удвоє ясніше. Темно-зелені ліси шуміли. Пестрі гірські поляни дихали розкішним запахом. У глибоких потоках шуміла і валила клубами каламутна вода. Люди весело йшли до роботи. Там та сям зачинали жати жито; інші пололи ще пшеницю та льон або з граблями та вилами йшли до сіна.

Все рухалося, все йшло. Тільки на невеличкім присілку Довбущуківці не видно було того сільського життя. Там усе дивилося понурим і немов мертвим оком. Лише кілька штук нужденної худоби повільно пошкандибало на пашу до лісу, а за ними поволікся брудний, заспаний і заплаканий хлопчина, син Демка Довбущука, Олексового брата, що пас усю худобу з Довбущуківки. А та Довбущуківка — то була слобідка з чотирьох хаток, що розсілися на невеличкім горбі, окруженім із трьох боків густим смерековим карпатським лісом. В одній із тих хатин жив Олекса Довбущук з жінкою і двома синами, у другій, яка на око ще була найбільше порядна і сяк-так охайна, молодший брат Демко, у третій — стара мати обох братів з малим своїм вихованком Іваськом, а четверта звичайно стояла пусто, хоч люди в селі немало говорили про різні нічні сходища різних "добрих людей" у тій хаті, і не один говорив, що бачив у ній світло вночі і чув голоси багатьох людей. Ніхто ніколи не заглядав до тої пустки, та й і взагалі мало хто з Перегинська заходив до Довбущуківки. Вона немовби й не належала до того села, бо лежала аж за рікою на другім боці долини, запхавшися в сам кут, мов злодій у лісі на засідці на прохожого.

— Добрий день, брате! Ти, бачу, якийсь не при охоті, що так сидиш і не вийдеш ніде зі своєї хижі?

— Та чого виходити? — буркнув Олекса. — Мені й так голова крутиться. Світ мені обрид. Не хочу на нього дивитися!

— Ей, кому він не обрид? — відповів Демко. — Ти десь учора ходив ніворотом і, певно, не чув, що у нас нового?

— Нового?

— Еге, нового! А то, що чесні громадяни виповіли нам, усім Довбущукам, село.

— Що? А се що знов?

— Що? Проста річ. Кажуть: "Ми вас не хочемо мати за сусідів; ми вас не хочемо бачити межи собою, ми вас не хочемо знати", та й годі.

— Та за що, про що? — питав Олекса, встаючи і випростовуючися, і впер свій зір у лице брата.

— От і маєш! Ти допитуєшся, немовби не знав, як може чоловіка біда вчепитися на гладкій дорозі. Пасе вчора хлопець худобу на облозі, он там, знаєш, на тім куснику, що припирає до Козубишиного. Непотріб, хлопчище, задрімав, чи що, — досить, худоба пішла по царині. А собака Батлан, польовий, як не прибіжить та хлопчину палицею. Я недалечко там якусь пеню на полі робив; чую крик. Пек тобі, бідо, що таке? Обертаюся, а тут Батлан хлопця геть обкривавив, геть йому голову розчерепив костуром. Я кинув роботу, порвав якусь паровину та до Батлана. Трохи його там обчімхав, а тут зачався крик, мені на біду. Якби на який знак, немов із-під землі виринуло з півсела: війт, присяжні, вся голота, та до мене. Я не питаю, держу навісного Батлана під ногами. Якось нас розірвали та й у крик. Ну, а нарешті війт, як тобі кажу, виповів нам село. "Нехай мені, — каже, — ніхто з вас не важиться показатися межи чесними людьми, бо його зараз кажу зв’язати і віддати до циркулу. Не бійтеся, найдуться тут у нас досить ключок на вас, найдуться і свідки. Затаскаємо вас там, де світу божого не побачите". Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так називали свою матір). Як зачне дзявуліти, плакати, проклинати нас. "В’яжіть, — каже, — того окаянника, підіть ще по другого, в’яжіть обох! Я сама піду до суду, я сама на них свідчитиму. Вони мені життя збавляють, вони мене на жебри виженуть із поламаними кістками так, як вигнали свого батька, що, може, десь під

чужим плотом замерз!" Така тобі, брате, кумедія сталася у нас учора. Я заткав вуха, плюнув на все та й пішов додому.

— Знаю я, хто тому причина, знаю! — крикнув Олекса і, затиснувши п’ястуки, дико поглянув на захід, у той бік, де у стіп Чорної гори стояла Петрієва хата.

Довбущук кождого разу все зло складав на Петрія, а не бачив, що він сам властиво всьому винен. І громада не без причини відцуралася його роду. Тисячні пакості робили Довбущуки людям, крали збіжжя, заганяли на очах товар у царину, билися з кождим, хто упімнувся за своє, — словом, так усім надоїли, що люди й ім’я Довбущуків боялися вимовити.

— Але, о! — додав по хвилі Олекса, грізно затискаючи п’ястуки і грозячи ними на захід. — Він, собачий накорінок, не втече моєї руки!

— Ой, як у тебе душно в хаті, брате, — сказав знов Демко. — Хто вигадав у таку гарну днину сидіти в такій норі? Ходи пройдімся трохи! Ти ще, бачу, і так нині із дому не виходив.

— Та ні, — відповів Олекса, — але куди ж підемо?

— Підемо на поле, а ти по дорозі розповіш мені, що тобі вчора трапилося.

І Демко хитро моргнув бровами. Олекса зрозумів той знак, узяв старий солом’яний капелюх на голову, і оба вийшли з хати.

А Матрона Довбущучка, заламуючи руки і сумовито поглядаючи вгору, говорила до себе:

— Боже мій! Він іще із моїх дітей поробить таких злодіяк та неробів, як сам! Ах! Боже мій, боже! Що мене тоді заманило та засліпило, що я від свого татуня пішла сюди, в те пекло, та ще за нього, за такого

кальвіна, за такого розбійника, що мені світ зав’язав, що мене збавив життя і здоров’я, що мені діти на нінащо зводить та ще мене копає та тручає, як собаку?

І зачала хлипати, як дитина. Жаль давив їй серце, та все-таки пі одна слеза не заблисла на її глибоко запалих очах.

Нараз протяжно заскрипіли двері, і до хати влетіла стара жінка. Її сиве волосся в неладі спадало на плечі з-під брудної намітки, що колись, може, була й біла. Лице її було жовте, зів’яле і порито густо зморшками. Тільки очі світилися ще якимось надприродним огнем, і в червоних обвідках надутих, виплаканих повік видавалися ще страшнішими і дикішими. То була "стара", мати Довбущуків, Горпина.

— Щасти тобі боже з нинішньою дниною, Матроно! — промовила дзвінким іще й енергічним голосом.

— Дякую вам, що ще хоч ви не забуваєте мене, бідної, — сказала жалібно Матрона і зітхнула.

— Олекса де?

— Пішов що лиш із Демком у поле, та, певно, не до роботи!

— А хлопці де?

— Або ж я знаю, мамо? Нещастя моє! Десь мій медведюк свої власні діти запропастив, а мені, матері, не вільно запитати, що з ними!

— Прокляття матері на нього і на його брата! Моє прокляття, а за ним скоро піде й боже! — крикнула піднесеним голосом стара, а очі її дико заблищали. — Оба поганими дорогами йдуть! Побили і прогнали свойого батька, тепер пов’язалися з якимись злодіяками! Ти бачила позавчора вночі світло в пустині?

"Пустинею" називали в Довбущуківці стару незамешкану хату, про котру згадано вище. Ходила чутка, що в ній родився Олекса Довбуш, — тому Довбущуки шанували її і не розвалювали, як пам’ятку, і не дозволяли в ній нікому замешкати.

— Яке світло, мамо? — спитала Матрона. — Я нічого не бачила.

— Бо ти сліпа! — крикнула Горпина, попадаючи в лютість, але зараз, злагіднівши, додала: — Ні, ти боязлива, запуджена, бідна. Чоловік казав тобі йти спати, а ти пішла.

— Та так, мамо, а він зараз вийшов.

— Злодій, розбійник! А їх там, у тій проклятій пустині, відкись назбиралося, як круків до падла! Але я бачила, я чула все, що вони говорили!

— Та про що вони говорили, мамо?

— Ей, та й дурна ж ти! Ти, небого, злякалася б, якби почула, що твій чоловік там говорив! Але я їм помішаю їх прокляті плани. Я сама піду до суду, присягну, буду свідчити на тих розбишак!

Бідній Матроні й справді лячно стало. Не допитувала дальше і не роздумувала над тим, що там міг таке страшне говорити її чоловік. Вона боязко відсунулася від темної намітки, що, як їй бачилося, закривала якусь страшну тайну, а та тайна кождого, що знає про неї, мусить безпечно потягнути в погибель. Горпину вона виймила з числа тих нещасних жертв, бо її очам стара, недоступна і енергічна жінка давно ввижалася якимось єством, обдарованим надприродними силами, єством, що все зуміє запанувати над обставинами.

— А де ви, мамо, вчора були, що вас не було дома?

— Де я була? А як же ти знаєш, що мене не було дома?

— Як знаю? Я ж була у вас учора кілька разів. Нікого нема, хата засунена, навіть Іванка нема… Ага, де ваш Івась дівся? Корови вчора самі прийшли з лісу. Демкові пас таки його хлопець, а наших не було кому вигнати.

— А чула ти, що через того хлопчиська наробилося?

— Та чула і хотіла вас про цілу річ ліпше розпитати, але вас не було.

— Я ходила в гори шукати Іваська.

— В гори? А він чого в горах?

— Чого в горах? Чортів їх батько знає! То вже десь твої легіні його запакували! Але ж бо й догулялися!

— Що, що таке, будьте ласкаві, мамо, скажіть! — напирала Матрона.

— Бідна жінко, твої сини нині вже сидять у арешті в Сиготі на Угорщині!

— Боже мій, — крикнула Матрона, — за що?

— Я їм стільця приставила, і я знаю за що. Але ти, — додала грізно, підступаючи до заляканої жінки, — не важся мені про се ані словечка писнути свому чоловікові, бо пам’ятай!

І затисненим кулаком погрозила Матроні.

— Не скажу, мамо, не скажу, тілько, будьте ласкаві, скажіть, як довго їм там сидіти?

— Не бійся, недовго, — потішала її стара, — їх випустять. Але я тобі кажу, жінко, пильнуй їх, вони на дуже злій дорозі. Як нею підуть дальше, то зайдуть на...

Стара не вимовила того страшного слова, але у бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо і мертво поглядала на страшну жінку.

— Але де мій бідний Івась? — репетувала стара, попадаючи в гостріший тон. — Я прийшла у твойого вовка питати за ним, де вони його запакували, що йому зробили?

— Або я знаю, мамо? Або вони мені хоч словечком скажуть, що роблять? Я тут як остатня собака. Мене кождий ко́пає і тручає!.. Боже милосердний, коли скінчаться мої муки?

— Не бійся, дурна, все те ще якось буде, — потішала Горпина. — Я йду, бо бачу, Олекси мені не діждати. А пополудні прийдеш до мене?

Се питання було властиво приказом, так що Матрона не могла відмовити.

Стара кинулася прожогом із кімнати.

VIII

ПОГОНЯ

— Хто там, Демку, не пізнаєш? — питав Олекса Довбущук брата.

— Мені здається, що се Петрій зі своїм паничем, — відповів Демко з якоюсь, видко, затаєною байдужністю.

При самім слові "Петрій" Олекса судорожно затрясся і, закусивши долішню губу, схилив голову надолину, немовби хотів увесь світ узяти на роги.

— Еге, се вони! І йдуть, здається, на Чорну гору!

— Що за щаслива година! — аж скрикнув Олекса.

— Як то?

— Вони йдуть туди, як Чорна гора. На полі пусто, ніхто не побачить. Там у ліску наші... — шептав Олекса, а груди його дико хвилювали, голос ставав іще грубший і ще хрипливіший.

— Ну, і..?

— За ними, брате! Заберемо пташків у свої руки, а Чорна гора має багато криївок, туди ніхто не ходить... Спрячемо їх так, що й світу божого не побачать, і зачнемо поволі, натщесерце, допитувати їх, де наша спадщина!..

При останніх словах голос Олекси став якийсь залізно-холодний і ржавий, а його малі сірі очі заблищали демонічною радістю.

Демко не сказав нічого, але схилився і, мов лис, погнав межею за Петріями. За ним подався Олекса.

Та поки скажемо далі про ту погоню, мусимо ще дещо оповісти, що діялося до того часу в Петрія.

Стара Петріїха не мало здивувалася, коли побачила, що її чоловік і син припровадили так тяжко недужого старця. Звичаєм усіх мужицьких газдинь стала воркотіти, що з її дому роблять шпиталь, але, почувши від

чоловіка, де й як його знайшли, злякалася, думаючи, що се якийсь лихий дух у тій постаті дістався до їх хати, щоб до них внести зі собою багато біди і нещастя. Але Петрій, знаючи забобони своєї — до речі, доброї — жінки, велів їй пильнувати старого, що все ще був непритомний: не говорив, не бачив, не чув, як здавалося, нічого і, крім того, не мав анітрохи сили. Із трудом могла Петріїха перемогти свою відразу і ближче заглянути в очі нещасливому. На своє немале здивування, побачила, що й вона десь-колись бачила того чоловіка, те лице, хоч в іншому, може, не так осоружному виді. Та її здогади блукали сям та там і лиш морочили їй голову так, що вона незабаром зовсім перестала ними займатися.

Вночі хорий заснув тяжким, твердим, майже летаргічним сном, похожим на цілковиту мертвоту. Коли пробудився, почув у собі трохи сил, але не міг іще прийти до себе. Кидався неспокійно, трясся і воркотав напівголосно якісь дикі, хрипливі звуки, котрі ніяк не могли скластися в слова.

На другий день Андрій зачав знов із батьком розмову про Довбуша. Довго тягнулася та розмова, і Андрій довідався від батька майже все те, що він знав. Вкінці Петрій умовився зі сином піти там, де були скриті скарби Довбуша. Зацікавлений хлопець поспішив за батьком стежкою через поле на Чорну гору. Та в тій дорозі мала їх стрінути несподівана пригода. Заняті розмовами, вони й не побачили, як за ними двома бічними стежками бігли хильцем два чоловіки, задихані і почервонілі від утоми, у яких очі палали диким вогнем ненависті і лютості. То настигали їх смертельні вороги, Довбущуки.

Нараз Демко, що біг передом і не зважав на стежку під ногами, споткнувся об острий камінь і збив собі доразу палець. З болю мимоволі йойкнув, а той голос звернув на себе увагу Кирила. Він оглянувся і в одній хвилині відгадав намір своїх гонителів.

— Сину, — крикнув він, — утікаймо, бо смерть наша!

І, не чекаючи відповіді, вхопив Андрія за руку і, потягнувши його насильно за собою, великими скоками почав гнати в напрямі до ліска у стіп Чорної гори, до ліска, що так страшно вбився в пам'ять Андрія ще за його дитинства.

Довбущуки побачили, що зрадилися, що їх доглянули і то тоді, як уже були близько цілі. Вони оба скрикнули з досади і лютості, але, побоявшися, аби хто інший не почув крику, мовчки кинулися вперед і, мов стріли, помчали, за втікачами. Олекса напружав усі сили і швидко перебіг Демка.

— Слава богу, — шептав він, — що чорт їх несе просто в руки наших! їм не втекти, як дістануться до ліска.

І справді, незабаром око його заясніло дикою радістю, Петрії не кричали, але, мов наполохані медведі, кинулися в лісок і зникли в гущавині.

— Маємо їх, маємо їх! — крикнули оба брати. — Гони!

І погнали вихрем до ліска, боячися все ще кричати на своїх товаришів, аби тим не зрадитися і не попсувати цілої справи.

Від ліска ділив їх іще простір коло двохсот кроків. Петрій як би догадувався, що і в ліску мусить бути засідка і що небезпечно було би здіймати крик. Він бачив інший рятунок перед собою. Стрілою перескакував ліском, вузькою стежкою все вгору. За ліском, де підіймалася висока гора, стирчало безліч великого полупаного каміння. Сила закутків, печер, щілин творила тут якнайдогідніше місце до схованок. Петрій, усе ще не випускаючи руки Андрія зі своєї, скакав із каменюки на каменюку, з іглиці на іглицю, перескакував щілину за щілиною, як дика коза, і пропав нарешті в тім хаосі безладно, дико розкинених скал.

Довбущуки добігли до ліска. Мов скажені вовки, вдерлися на невеличку полянку. Втома запирала їм віддих. Олекса свиснув із цілої сили, і в тій самій хвилі почулося довкола з гущавини п’ять таких самих свистів. Незабаром на п’яти досить віддалених точках дався чути тріск лому... На поляні появилося п’ять чоловік.

— Се ти, ватажку? — відізвалися грубі, дужі голоси.

— Я, — відповів сердито Олекса.

— Що прикажеш?

— Не бачили ви, як сюди втікали супостати?

"Супостатами" вони звали Петріїв у своїм товаристві.

— А чому ж би ми їх не бачили? Ось нема і трьох хвилин, як туди оба перелетіли, мов скажені.

— Капуста з вас головата! — заревів Олекса. — Чому ви не притримали їх?

— Притримати? Пощо, по яке? Хіба ми могли знати, що ви оба власне робите на них полювання?

— Та то невелика річ буде догнати шпачків, — відізвався один із товаришів. — Вони ще не дуже далеко.

— Ану, за ними! — крикнув Олекса. — Треба закінчити цілу нашу роботу.

І лісні волоцюги, не розуміючи, чого від них хоче ватажко, розскочилися лісними стежками на різні боки доганяти Петріїв.

Півгодини шукали по ліску, перетрясали кождий корч, кожду гущавину. Півгодини розщибалися по камінню, дивилися в кожду щілину, в кожду печеру, але надармо. Петрії немов під землю запали, слід за ними пропав.

Олекса пінився зі злості, кричав на брата і на товаришів, що стратили таку добру нагоду.

— Не бійся, брате! — потішав його Демко. — Вже ми колись своє надгородимо, а ті пташки скорше чи пізніше попадуть у наші руки.

— Сподівайся, діду, аж тобі курка яйце знесе! Ідіть на свої становища, товариші, а вночі — ну, ви знаєте, що кождому робити!

І Довбущуки пішли додому, а товариші мовчки розійшлися по гущавині.

А Петрії немов справді пропали під землю.

Перескакуючи через щілини і каміння, опинилися нараз на дні досить глибокої яруги. На однім її кінці, досить широкім, лежав мохом порослий камінь, котрий рушити, здавалося, треба було надлюдських сил. Та Петрій скорим кроком приступив до нього і вхопив його з одного боку обома руками.

— Ану, Андрію, покажи свою силу! Чей двох нас дасть сьому дідові раду.

Андрій і собі причепився до каменя, і оба з невеликим трудом відвалили його. Слабе, темряве світло мигнуло з широкого отвору.

— От сюди нам дорога, синку! — сказав Кирило і пішов попереду.

Увійшли в довгий кам'яний хідник, слабо освічений тільки декуди денним світлом, що продиралося крізь вузькі щілинки. Хідник вився і крутився у різні боки. Петрій увійшов накінець до невеличкої, трохи ширшої кімнатки, і тут оба з Андрієм на хвилю зупинилися.

— Ну, що ж, синку? Чи ще й тепер не довіряєш, що мої противники на мене завзялися?

Андрій був молодий. На світ дивився рожево. Про кождого думав добре доти, доки наочно не переконався про його злу волю. Він не міг зрозуміти тої ненависті і злоби, якою палали Довбущуки до його батька і до нього.

— Я ще, тату, не знаю, що сказати. Хто знає, чого вони від нас хотіли?

— Того, чого від мене вчора домагався Олекса на Довбушевім версі, сину. Та думай собі як хочеш, а я покажу тобі причину, чому вони нас ненавидять, чому вони нас переслідують, покажу тобі Довбушеві скарби!

Ті слова сказав Петрій таким піднесеним рішучим голосом, що в тісних, понурих хідниках нараз почувся відгомін і пройшло кілька хвилин, доки голос не замовк.

— Але мусиш мені присягти, сину, що ні місця, ні жадного слова, що я тобі сказав про сю тайну, не зрадиш нікому, хоч би тебе і найтяжчими муками силували до того. Тоді тілько матимеш право відкрити все Довбущукам, як настане щира згода між нами. Присягни мені заразом, сину, що тих скарбів, котрі тут криються, не порушиш на свої власні потреби, але уживатимеш їх аж тоді, як прийде назначений богом час роботи на користь і піднесення нашого народу.

Поважний і піднесений тон тих слів дуже врочисто настроїв уяву і душу парубка. Той настрій зріс і зміцнився, коли батько підійшов напотемки до одної цілком чорної стіни і засвітив два грубі давні свічки-

поставники, уліплені з кількох фунтів домашнього воску. Ті свічки стояли, як Андрій при їх таки блиску побачив на залізних, у кам’яну стіну вбитих свічниках, за ними ж у невеличкім заглибленні стояв звичайний хрест, зроблений із чорного каменя.

Перед тим хрестом Андрій прикляк, помолився щиро і зложив присягу, що мала мати великий вплив на його долю.

— А тепер ходім до скарбниці, — сказав батько.

Кирило зігнувся і з невеличким кусником шнурка, напущеного воском, якого звичайно уживають у гірських околицях, подався наперед у темний вузький отвір, котрим незабаром зайшов до просторого склепіння, старанно викуваного в камені. Слабий блиск гнота відбився сотки разів від блискучих золотих і срібних предметів, накопичених купами в тій кімнаті. Безліч срібних свічників, дорогоцінних канделябрів і інших посудин стояла або висіла довкола, граючи і мерехтячи при слабім світлі гнота. У шкіряних мішках і великих калитах стояли купи старої щирозолотої монети, в казанах іскрилися усіми барвами клейноти і дорогі камінці різної вартості. Андрій аж очі свої забув, поглянувши на ту безодню багатства. Разом із своїм батьком почув якийсь острах і боявся діткнутися тих блискучих предметів, тих божків, що для значної часті світу бувають метою всіх бажань, а яким наші часи надали всемогучу силу. Міркуючи приблизно про їх вартість, Андрій оцінив усе на кількасот тисяч.

— І все те ви застали так, як воно тут? — запитав він батька несміло.

— Ні, мій батько, а по нім і я мусили все тайком зносити із далеких сторін. По цілім нашім Підгір'ї, по всіх горах розсипані були сховки Довбушевих скарбів, а реєстр їх, ним самим зроблений, зберігається в сьому місці.

За сим словом Петрій виняв із одного пуздерка великий звиток паперу, цілий записаний. Та задля слабого світла не можна було ані слова в нім прочитати.

— І всі скарби вже тут?

— Усі. Лишився тільки один сховок у недалеких горах, але, що до нього дуже близько, я лишив його на остаток. Та Довбущуки якимось способом пронюхали і обікрали його.

— Відки ж ви знали про ті печери, про ті хідники?

— Мій батько показав мені їх, так, як ось я тобі показую; а йому знов його батько, Довбушів повірник.

— І ніхто, крім вас, не знає про них?

— Здається, ніхто, — сказав Петрій, а на його лиці зарисувалася тінь вагання. — Та, — додав тихіше, — мені здається, що ще хтось, окрім мене, заходить сюди, і то частіше, як я сам.

Андрій зачудувався.

— Як? Може, який злодій?

— Ні, сину, тих скарбів він не рушає. Се все, як тут стоїть, я сам поуставляв і почислив до найменшої штуки, і до сього часу ще ніщо не пропало. Але...

— Але що? Як же вам знати, що ще хтось сюди, крім вас, заходить?

— Бо не раз у віддалених хідниках, куди я сам ніколи не посмів запускатися, чую стукіт тяжких кроків, не раз тут, за тими стінами, чую якийсь воркіт, немов глухий чоловічий голос.

— А ви там не були за стінами?

— Ні, навіть не знаю, чи й куди там можна дістатися.

Син і батько замовкли. Тисячі почувань і здогадів мішалися в їх душах.

— Чуєш? — сказав нараз Петрій.

Стало тихо, як у гробі. Із-за стіни почулося глухе, ніби людське муркотіння. Стіни глухо задудніли від ходу якихось тяжких ніг.

Кров застигла в жилах Андрія... Він запирав у собі дух, а його розворушена уява показувала йому в невиразнім світлі картини з його минувшини, що мигали перед його душею, лишаючи по собі сірий, невиразний сумерк.

— Ходімо звідси, сину, — прошепотів Петрій.

Вийшли. Андрій ішов тихо, мов мара. Його слух і серце потрясало дуднення кам'яних стін за їх кроками. Довго йшли, нічого не говорячи, і нарешті побачили перед собою зачинені Двері. Петрій вишукав ключ, відчинив, а блідаве світло пробилося до них. При світлі пізнав Андрій, що він у старій, опущеній іздавна пивниці під своїм домом.

Незабаром оба Петрії були вже у світлиці, і ніхто не добачив, звідки вони прийшли. Лиш стара мати, побачивши, що лице Андрія бліде, як у трупа, злякалася і запитала, що йому. Він ледве дихав від внутрішнього зворушення. Але батько виручив його, оповівши матері небезпечну пригоду з Довбущуками.

— І коли ті люди вже раз перестануть нас переслідувати? І чого вони хотять від нас? — зітхнула Петріїха, а серце її забилося з ляку на саму думку, в якій небезпеці були дорогі їй люди.

IX

ІСАК БЛЯЙБЕРГ

Батько й син сіли обідати. Трохи запізнилися та й добре проголодніли. Домашні вже були по обіді і порозходилися до щоденної роботи. Лиш Петріїха сиділа дома, а на запічку, на теплій м’якій постелі лежав неспокійно хорий старець усе ще без пам’яті, кидався раз по разу, а в його суставах знов можна було бачити вчорашні корчі, хоч уже слабші, як учора. Не встигли ще пообідати, як нараз на оборі загавкав пес. Петрій виглянув крізь вікно і побачив свого вчорашнього товариша з дороги, Ісака Бляйберга, що обганявся довгою хворостиною від пса.

— Підеш, Лиску! — крикнув Петрій. Та Лиско все ще гнівно бурчав, хоч, послушний волі газди, відвернувся від прихожого і ляг на приспі, шкірячи до нього свої острі зуби.

— Добрий день, пане Кириле! — сказав Ісак, уходячи в хату.

— Доброго здоров'я! Сідайте, прошу, нехай усе добре з вами сідає, — говорив приязно Петрій.

— Нема коли. Я до вас за справами.

— Що таке, кажіть!

— Ваша згуба знайшлася, а властиво люди, про котрих ви говорили, вже зловлені і сидять у Сиготі. Як я вам казав. Ще вчора вечором мені телеграфували знайомі. їх зловили в лісі на границі. Якась стара жінка навела стражників на їх криївку.

Петрій моргнув жінці, аби вийшла з хати, і вона, послушна, вийшла. Вона вже віддавна привикла до таємної поведінки свойого чоловіка і, діставши від нього наказ, ніколи ні про що не допитувалася.

— А то, певне, ваш син? — спитав Ісак, поглядаючи скоса на Андрія, гейби дивувався, чому й він не йде собі.

— То Андрій, укінчений гімназист. Говоріть далі! А гроші також стражники знайшли?

— Грошей не знайшли, тілько їх зловили.

Петрій трохи завагався, почувши ті слова. Він не знав, що тепер почати, а Ісак так говорив далі:

— Моя рада — ходімо зараз до Сигота. Я там також маю справунок, підемо разом; а по дорозі я вам ще маю дещо розповісти. Зрештою я маю в Сиготі багато знайомих і пораджу вам, де і як обернутися і що робити, аби дістати назад свої гроші в руки.

— Але що вам займатися так щиро моєю справою? Вона вас ані болить, ані свербить.

— Що мені? — сказав усміхаючись Ісак. — Ніщо. Хіба то велика річ! Ходіть лише, зберіться раз-два, я вам по дорозі все розповім.

— Добре, зараз! — сказав Петрій рішучо. Покликав жінку і слуг і дав їм потрібні розпорядки в господарстві, казав пильнувати хорого, спакував у свою борсукову торбу, що було потрібно на дорогу, взяв, на раду Ісака, пістолет за пояс, бо Ісак мав також пістолет, попрощався ще раз з Андрієм і жінкою, но обіцяв, що незабаром поверне, взяв у руки палицю, перехрестився і пішов услід за Ісаком, що скорими кроками вийшов уже на дорогу.

Мовчки вийшли оба за село. Дорога крутилася вузькою гадюкою поміж високі, порослі борами гори, понад потоками, що бурилися ще з ночі від зливи та шуміли, серед величавої, чарівно-гарної і дикої бескидської природи. Чисте небо усміхалося, своїм безмежним блакитом до темної зелені борів. Співи нечисленних птахів у темній, таємній глибині лісів були одинокими ознаками життя в тій широкій гористій околиці. Аж до угорської границі не було вже ані села, ані жадної людської оселі. Подорожні були, як їм видавалося, одинокими людськими єствами серед того буйного і різнобарвного світу.

— Ви, бачу, мали мені щось сказати, — зачав Петрій.

— Так, — відповів Ісак. — Ви питали мене, що мені так до вашого добра, і я хочу вам сказати. Послухайте лиш, будьте ласкаві, отсеї повістки.

Петрій поглянув здивовано на жида. А Ісак зачав оповідати:

— Перед кільканадцятьма роками стояла за селом Розгірчем велика мурована коршма. Молодий орендар, що в ній сидів зі своєю родиною, славився на цілу околицю дуже багатим і чесним жидом. Говорили, що в нього великі скарби, що він знайшов один сховок Довбуша і забрав із нього немало золота. Але то була неправда. Він був собі, правда, не дуже бідний, але й не багатий. От сидить він собі раз у суботу вечором при шабасі, а коло нього молода Рухля, його жінка. Було то восени. Зимний дощ цідив як із відра, а вітер кидав грубими краплями в очі, як тілько було надвір показатися, та термосив запертими віконницями коршми.

"Не дай боже тепер бути кому в дорозі в таку слоту", — сказав жид.

"Мені якось аж лячно тут самій, на тій пустині, так далеко від людей", — прошептала Рухля, надслухуючи з тривогою.

Втім, крізь свист вітру і плюскіт дощу почулися надворі людські голоси. Хтось сильно застукав до брами.

"Грицю, біжи відчини браму!" — сказав жид до парубчака, що служив у нього.

Гриць поволі, нерадо піднявся зі свойого тапчана і, воркотячи щось під носом та проклинаючи подорожніх, що йому переривають і ту хвилину спокою (хоч та "хвилина"

тяглася у нього звичайно цілу ніч і цілий день), поволікся поволі відмикати браму, до якої все ще не переставали стукати і гримати.

Незабаром заскрипіла брама на завісах. Стукіт утих. Почулися змішані крики, навіть, як здавалося жидівці, голос Гриця долетів до її слуху. Та в тій самій хвилі завив і засвистав вітер так сильно, що не можна було нічого чути.

Настала хвиля німої ожиданки в коршмі.

Чекає жид, чекає свого Гриця, нема Гриця. Жде подорожніх, прикладає лице до вікна, аби виглянути надвір. Вікно мовби смолою обліплене.

Нараз широко відтворяються двері, входить п'ять хлопів з недобрими, зловіщими поглядами і страшними, густо оброслими обличчями.

"Добрий вечір, жиде!" — крикнув перший із них, низький, рудий, плечистий хлоп, як здавалося, старший між ними.

"Доброго здоров’я!" — відповів жид.

Рухля задеревіла, побачивши незвичайних гостей. Стояла бліда, опершися о грубу, і не рушалася з місця.

"Ну, бачиш, братчику, ми прийшли до тебе в гостину! Ти нас не сподівався під нинішній час, правда?"

"У мене дім гостинний, панове, — відповів жид, — я мушу каждого часу гостей сподіватися".

"Ну, як так, мій любенький, — заговорив знов рудий, — то гости нас і стався як треба! Або знаєш що, дай сюди ключі! Нас більше, скорше самі собі услужимо, а ти не потребуєш, серденько, трудитися".

Товариші рудого різко засміялися на ті слова. Жид, хоч потерпав на всім тілі, все-таки не тратив надії, що ціла річ, котра аж тепер зачала йому являтися грізною, закінчиться пиятикою.

"Ні, панове! — відповів, услужливо кланяючися. — Хто бачив, аби господар давав гостям самим гоститися, а сам сидів і дивився на те?"

"Ні, ні, не бійся, ми того нікому не скажемо! А зрештою, як тобі не хочеться стояти, то можеш положитися собі, ніхто тобі не боронить! Давай же сюди ключі!"

"Але, панове..."

"Нічого але, нічого але, — гукнув рудий, — ключі сюди!"

Жид без слова віддав ключі.

"Хлопці, за мною!" — крикнув рудий, і гурма людей заповнила коршму.

"Нате ключі, шукайте, перетрясайте, беріть усе, що нам може придатися!"

Жид стратив цілком притомність, голова його крутилася, перед очима всі предмети миготіли ясними плямами.

Рухля зі слабким криком упала, зомліла, на землю.

"Гвалт! Рятуйте, хто в бога вірує!" — закричав щосили жид.

"Ого-го, братчику, ми на таке не годимося! Ануте, хлопці, зв'яжіть їх обоє, зав’яжіть їм роти, аби не вередилися, та винесіть туди під шопу, на мерву, нехай трохи перевітряться!"

Хлопці скочили на жида, зв'язали його і напівзомлілу Рухлю і без милосердя, з диким сміхом винесли під непошиту шопу на дощ і вітер. Студінь до кості пронизувала напівголих. Вони бачили свою згубу і з німою рішучістю вичікували її.

Тим часом опришки перешукали цілу коршму, перешукали всі закутки, поперевертали і повалили все, що здатне в господарстві, а для них непотрібне, та, крім невеликої суми грошей, і то дрібними мідяками, не могли знайти ні шеляга.

"Га, клятий жид, — заверещав розлючений рудий, — правду казав, що приготовився на наш прихід! Ану, хлопці, беріть соломи, вогню, беріть що треба, будемо по щирості допитувати наших чесних господарів, де поділи гроші?"

Із криком кинулися опришки до жидів. Декотрі встигли вже добре підхмелитися горілкою.

Рудий приступив до жида і, бачачи, що він зовсім не рушається, мов неживий, копнув його ногою.

"А що, нехристе, думаєш, що ти так легким коштом від нас видобудешся? Ні, братчику, ми не такі, щоб за нізащо трудилися! Скажи, де гроші сховав?"

І за сим словом зірвав йому хустку, якою зав’язано йому рот.

Жид вився по землі, котру дощ розполоскав у рідке болото, стогнав і цокотів зубами, та не сказав нічого.

"Скажеш, чи ні, собача кров?" — верещав рудий.

Жид мовби онімів і тільки скляними очима водив із виразом тупої байдужності і розпуки по обличчю грізного ватажка.

"Питаю тебе останній раз, скажеш, чи ні, де гроші?"

"Ласкаві панове, убийте мене, посічіть мене на кавалки, як знайдете у мене хоч півфеника більше, крім того, що в столику!"

"Певне, не знайдемо, як ти їх позаховував, — гукнув один із напівп’яних пройдисвітів, — але ж бо в тім річ, аби ми знайшли!"

"Кленуся богом і всім, що у мене святе, дороге й миле, що у мене нема більше грошей, нема ніякого сховку ані навіть наміру вас дурити!"

"Бачите, як м’якне, собака? Та швидко він ще ліпше скрушіє! Хлопці, ану до роботи! Де солома, загрійте його трохи в ноги! Або ні, знаєте що, беріть насамперед його прокляту жидівку! Бачите, як поблідла і скорчилася, мов муха в окропі! Вона нам швидше все виспіває, як лише її припече. Добре то старі люди кажуть, що жид лише печений добрий!"

Опришки вхопили без милосердя нещасливу напівмертву Рухлю. Вона, мабуть, іще не прийшла до себе, бо голова її звисла, лице посиніло.

І слівця не писнула, як її брали. А інші вже зачали перевеслами із сухої соломи обкручувати їй ноги.

"Боже мій, моя Рухля!" — крикнув у крайнім відчаю жид і, зібравши останні сили, закричав знов:

"Гвалт, гвалт! Хто в бога вірує, рятуйте, рятуйте, не дайте душі загибати!"

Саме в тій хвилі стих вітер на хвилину, і розпучливий голос жида дзвінко розлетівся по лісах і горах.

Але опришки як стій зав’язали йому рот, і нещасний мусив німо дивитися, як ті нелюди кинулися мучити страшними муками його любу напівмертву жінку. Серце його стискалося в груді в почутті безсилля, що бачить її тяжкі муки, а не може їй помогти.

Уже кляті обступили Рухлю, вже засвистали в повітрі їх канчуки, вже серед проклять, сердитих слів дався чути слабий стогін мученої, вже її випитують за гроші, та вона нічого про гроші не знає, вже ватажко кричить голосно: "Вогню!", в груді жида стигне остання крапля крові, — коли нараз почувся гук рушниць, упали два вистріли, і рудий і другий опришок трупами впали на землю. Решта розбіглася з криком, покидаючи свої нещасні жертви. Тілько коршма, серед котрої опришки розложили великий огонь, горить усередині. Дим валить вибитими вікнами, а полум’я рухомими огняними язиками лиже вже стріху, що тріщить, сичить і куриться.

У світлі пожежі бідний жид бачить при собі чоловіка невисокого росту, який розв'язав його і каже йти за собою в село. Сам він бере на руки задеревілу Рухлю, обвиває її своїм широким сердаком і несе, мов дитину, до села.

Та що довше оповідати? Ви вже самі всього догадалися, Кириле! Той нещасливий жид — то я, а його несподіваний порятівник — ви! От чому мені на душі ваша кривда.

Вчора вечір перед сном дивлюся на образ Рухлі, що його ношу на груді, і дивлюся, і... нагадав собі той страшний вечір, котрий позбавив мене мойого мешкання, мойого спокою і мойого щастя на ціле життя!

— Добродію, — додав Ісак зі сльозами в очах, — ви спасли нас із рук тих страшних людей, ви завели нас до села, ви, бодай ще на хвилю, врятували життя моєї Рухлі! Та вона, нещаслива, не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнім вітрі й зимні... вона, як весняний цвіт, звалений морозом, незабаром зів’яла на моїх руках!

Петрій живо пригадав собі ту пригоду. Він саме в той час із одним тільки слугою подався до Розгірча, бо в тамошнім камені була також одна з Довбушевих криївок, хотів із неї забрати гроші і перенести до головного сховку. Лишивши слугу в селі, сам осторожно, узброєний у рушницю-подвійку і пару добре набитих пістолетів, рушив до каменя; вертаючи вже з грішми, почув страшний крик Ісака і поспішив скоро на поміч нещасному.

— Я вам того ніколи не забуду, — казав жид, — я вам завдячую своє життя, чому мені вам не віддячитися? Лише що значить та мізерна річ, у якій вам хочу помогти?

— І то багато значить, приятелю, — відповів Петрій, — бо показує ваше щире серце! Але, будьте ласкаві, доповіджте, що з вами було далі.

— По смерті моєї небіжки Рухлі життя моє сталося одним неперервним пасмом жалю, горя і смутку. Я лишився без дому, без засобів, без нічого, я не мав ні батька, ні матері, ні жадної рідні на світі, став круглим сиротою. Коршма згоріла не вся, та незадовго розвалилася, бо не було кому взятися до направи. Я від того часу не міг і поглянути на

те місце, що бачило моє страшне нещастя, і блукаю по світі між чужими людьми.

— А чим же ви займаєтеся? — запитав Петрій.

— Чим займаюся? О, на те тяжче відповісти, як запитати! Тисячі робіт, тисячі справ переходили через мої руки. Я поклав собі після того нещастя решту життя помагати своїм братам!

Петрій широко видивився на незвичайного жида. Ті слова здивували його. Йому ніколи не лучалося бачити жида, котрий би займався чимось подібним. Йому навіть видавалося зразу, що страшне нещастя і тривога тої ночі, про яку оповідав Ісак, помішали його розум. Але, поглянувши на-тихе, спокійне лице Ісака, на його ясний, розумний погляд, він покинув ту думку і в задумі мовчки йшов дальше.

X

ІВАНКО

— Мій батько, — говорив далі Ісак, — був досить бідний орендар, але все-таки, не маючи дітей, крім мене, старався мене вивчити, посилав мене до школи. Там-то вже в моїй душі повстали перші зароди думок, які вас тепер, певне, дивують. Батько мій постарів, не міг дальше сам вести коршми і взяв мене зі школи додому. Я скоро привик до газдівства, оженився і по смерті батька зачав вести його зарібок, шинкував. Тут, у відлюдній тишині, мої думки, перше трохи неясні, дозрівали і міцніли, та я все ще таки не знав, що робити. Аж страшний удар попхнув мене до діла.

— І що ж ви хочете робити?

— Я вам так вдячний, добродію... ви спасли мене і заховали для нового життя, для нової дороги, якою досі в нашім краю ні один жид не йшов. Я вам скажу все так щиро, як ще нікому досі не казав! Ви бачите

самі, що в нашім краю багато жидів, далеко більше, як в інших краях. Я ходив навмисно за тим по чужих краях, аби пізнати їх життя і відносини до християн. Знаєте, Кириле, там багато дечого інакше! Там жид горожанин держави так, як кождий інший, а у нас він п'явка, що висисає цілий нарід!

Петрій мимовільно зітхнув. Він бачив правду тих слів, бачив аж надто добре сумну дійсність, але чути такі слова з уст жида було йому дивно.

— Най вас не дивує моя щира мова про моїх краян. Тут нема що таїти їх лихих сторін, але треба їх направити. Самі бачите, що се справді так, що вони замість вдячності тутешнім людям за те, що колись, у часах лютого переслідування, їх тут гостинно приняли, нищать і підкопують їх добробут, доводять їх до крайньої біди! Лихва, п'янство, туманення — се ті язви, що вони напустили на нарід, що обезсилюють його. А крім того, з якою ж погордою вони дивляться на гоїв!

— І як же ви думаєте всьому тому зарадити? Чи можна ще направити те страшне зло?

— Для щирої охоти і сильної волі нічого нема неможливого, — сказав піднесеним голосом Ісак. — Ходіть, я вам скажу, які мої погляди на сі справи і що я зробив досі на тім полі, чого я добився, що думаю робити на будуче.

І Ісак зачав розвивати перед Петрієм свої думки, більше-менше такі самі, які сьогодні в устах усіх, а до котрих здійснення змагає тільки небагато щирих сердець...

Тим часом подорожні звернули з гостинця і вийшли на вузеньку, досить добре убиту гірську стежку; нею було ближче, хоч іти небезпечніше. Стежка вела високими верхами і густими смерековими борами, в котрих крилося багато дикої звірини. Взимі ніхто нею не ходив задля вовків і сніжних заметей, та й уліті рідко пускалися нею сам на сам

подорожні. Зате вдвох-утрьох, із доброю рушницею в руках можна було туди йти безпечно, — а дорога була далеко приємніша, околиці далеко різнорідніші, ніж гостинцем. Петрій дуже добре знав ту стежку і ті ліси, а жид ані хвилі не вагався йти за ним.

Оба ввійшли незабаром під густе темно-зелене склепіння відвічного бору. Немало там було таких місць, на яких не станула людська нога, де сокира ніколи не діткнулася свобідних дітей пустині, столітніх смерек і ялиць. Одною тільки старістю, вихром, перуном або червами повалені на землю, залягали вони її своїми велетенськими пнями, поволі, десятки літ гниючи і вкінці розсипаючися на дрібне порохно.

Вже зачинало вечоріти. Подорожні прискорили кроки до найближчого села, до котрого було ще три милі доброї лісової дороги. Розмовою скорочували собі час подорожі і не оглянулися, як довкола них почало темніти, як предмети ставали щораз невиразніші, зливаючися з іншими в темну стіну.

Нараз перед ними щось зашелестіло, немов кинувся який звір, виполошений із свого леговища. Петрій бистро поглянув за предметом, що втікав, але предмет не подабав на звіра. Петрій бачив, що се біжить щось біле просто, на двох ногах. Нараз те, що тікало, видно, запуталося ногами в гущавині і з розмахом гримнуло собою об землю, видаючи страшний людський зойк болю.

— Ти хто? Стій! — гукнув Петрій. — Стій, бо стріляю!

— Та я вже не тілько стою, але й лежу! — простогнав утікач плачливим хлоп'ячим голосом. — Будьте ласкаві, панове, даруйте мені життя... я нічого не винен... змилуйтеся... не губіть мене!

— Що таке! — буркнув сам до себе Петрій. — Чи мене слух зводить, чи се й справді Іванко Довбущуччин?

І Петрій приступив до хлопця, що все ще лежав на землі і жалібно стогнав, просячи дарувати йому життя.

— Але ж бо мовчи, дурню! Кому треба твого комарового життя? — крикнув сміючися Петрій. — То ти, Йванку?

— А то ви, стрику Кириле? Слава тобі господи, що ви надійшли... Я вже гадав, що згину в тій проклятій пустині!

— Ти що тут робиш? — питав Петрій, підіймаючи його і оглядаючи, чи не покалічився.

— Ні, стрицуню, я ніде не покалічився, лиш ударився трохи в голову і потовк собі коліно. Але се нічого. Коли ви тут, я вже не боюся!

Іванко поцілував Петрія в руку і, держачися його, як би для більшої безпеки, за полу, говорив далі:

— Я вчора рано вигнав худобу до лісу і пасу. Аж приходять до мене Сенько й Ленько, Довбущукові сини, і кажуть: "Іванку, ходи з нами!" А я кажу: "А худоба? Хто буде худобу завертати?" А вони кажуть: "Не бійся, дурню, чорт худоби не забере! Ходи, татуньо казали, аби ти йшов з нами!" А я знов до них: "Та пощо маю йти з вами?" Але вони мене один за одну руку, а другий за другу, та й кажуть: "Ходи, дурню, і не питай, коли кажемо!" Я пішов. Ми йшли лісами, дебрями, чагарями такими, що крий мати божа, вони передом, а я за ними. Я собі геть ноги пооббивав, плачу, кричу, аби заждали на мене, але вони все кричать: "Борше, борше, ти, жабо мала, ми не маємо коли!"

— Я вже не питаю, біжу за ними щосили. Нараз вони стали, казали мені зачекати на місці, а самі полізли в дебру, та таку глибоку, темну та страшну, що я боявся й заглянути до неї! Незабаром потім вилізли, несучи щось у мішках під полами. І знов зачали ми йти, але вже поволіше. Я питаю Ленька: "Що ви, вуйку, несете?" А він мені каже:

"Мовчи, дурню!" Ми пішли далі. Аж десь геть із полудня зайшли сюди, ось тут, де та яма під берегом у дебрі. Там вони пішли до ями, а мені казали зачекати надворі. Всередині були досить довго, нарешті, вийшли вже без нічого. Ленько питає мене: "А що ти, Йванку, змучився?" А я кажу: "Ще й як!" — "На, — каже він мені, — тобі хліба і чекай тут, доки ми не вернемося!" — "А коли ж ви вернете?" — питаю я. "Ми не забавимо, — відповів Ленько. — Але пам'ятай, ані крок не відходи мені звідси!" — "А знаєш що, — додав Сенько, — я тобі дам роботу! Назбирай І наклади моху під суху ялицю, ми тут заночуємо. Але не важся мені йти там, — і показав яму. — Як ми прийдемо, то зараз пізнаємо, чи ти там був, а як так, то пам’ятай, що твоя смерть!" Я напудився дуже, а вони пішли.

— Ну, і ти чекав на них? — питав Петрій.

— Ба, а як, стрику, чекав! Моху наносив, укусив два-три рази хліба, напився води з потоку та й чекаю, чекаю... нема вуйків. Я боявся дуже спочатку, далі дивлюся, нема нічого небезпечного, то й ляг спати. Нині рано збудився, зачав оглядатися. Пригадав собі, де я, сів на свій мох та й сиджу.

— До ями ти не заглядав?

— Ні, стрику, я боявся туди йти: хто знає, що там!

— Ну, а чого ж ти туди нишпорив?

— Я ходив довкола, виглядав вуйків, а надибавши ту доріжку, сів коло неї, думаючи, що вони нею надійдуть.

— Як так, то провадь нас до тої ями!

В душі Петрія засвітала несподівана надія, що відшукає свою згубу! Він не сказав Ісакові нічого, але за Іванком рушив у глиб цілком уже

темного яру, заваленого грубими гниляками так, що з великим трудом можна було крізь них дібратися додолу.

Вони продерлися більше-менше до половини глибини дебрі і спинилися під грубезною сухою ялицею, вершок котрої перун скинув їй самій під ноги.

— Ось тут моє місце! — сказав Іванко, тяжко віддихаючи з утоми. — Ось тут можете переночувати на тім моху!

Тим часом Петрій добув гніт, який мав усе при собі. Бліде світло облило предмети довкола них, а темрява за ними стала ще густіша.

Подорожні оглянули мохову постелю, дерева довкола і подалися до темної печери, котру вижолобила вода в стрімкій стіні яру. Та пізніше людські руки, здається опришків, розширили її і зробили з неї вигідну криївку, заслонену гнилими трамами, густими корчами колючих ожин і всякого хабузу, що око невправного чоловіка ніяким чином не відкрило би її. Петрій знав її добре, і не раз вона ставала йому в пригоді в молодших літах, коли зносив із подібних криївок Довбушеві гроші та мусив ховатися перед різними неприятелями, людьми і звірами. За Петрієм, осторожно пробираючися крізь густі корчі ожин, ішов Ісак, а за ними малий Іванко. Він дуже був цікавий побачити, що сховали вуйки в тій темній норі.

Петрій пильно перешукав усі закутини печери, та не міг відкрити нічого. Аж за другим разом у щілині, котрої перше не добачив, знайшов два шкіряні мішки і, витягнувши їх, показав жидові.

— Ось моя згуба! — сказав Петрій.

— Яка згуба? — запитав здивований Ісак.

— Гроші, що мені вкрадено.

— То ті вуйки, про котрих хлопець говорив, були... Ага, вже зачинаю розуміти!

Петрій не відповідав. Усі вернули назад під ялицю, де мали спати, і, покріпившися тим, що мали при собі, полягали. Місяць піднявся саме на небі і, продираючися крізь густе галуззя, ледве-ледве заглядав у лиця подорожніх.

Глибока тишина залягла цілий величезний бір.

— Спите, Кириле? — питав по досить довгім часі Ісак виразним, але тихим голосом.

— Ні, не сплю, або що?

— Та ніщо, я не можу заснути.

— І мені не хочеться спати.

— Говорім дещо.

— Та про що?

— Я маю вас щось запитати. Ви, здається, вернете тепер додому, правда?

— От І я про те думав. Але я вже рішився: піду на Угорщину з вами.

— А то чого?

— Мушу тих бідаків увільнити з в'язниці.

— Що вам до них? Нехай злодії сидять!

— Ні, приятелю! — сказав Петрій. — Ви, певно, підозріваєте мене, що я нещирий, скритий, і догадуєтеся, що більше знаю про злодіїв, ніж говорю. Воно й правда, та вибачте, що не можу вам сказати всього, як і що... Велика присяга в’яже мене, не можу нічого говорити, що могло би їм пошкодити, а, навпаки, мушу для них робити добро!

Ісак здивувався немало, почувши таке. Не допитував Петрія ні про що більше, тільки звернув розмову на інший предмет.

— Як ідете зо мною, Кириле, то я скажу вам ще щось, — може, вам воно придасться. Ті гроші, котрі ви тепер віднайшли, зложіть у банку в Сиготі. Се, певно, великі гроші, то з них наросте великий процент.

— То небезпечна річ, — сказав Петрій зі звичайною в русина недовірливістю до всяких спекуляцій.

— Нічого тут небезпечного! Я беру цілу справу на себе, а думаю, що мені можете повірити.

Петрій не сперечався довше і пристав на те, що казав жид. "Хто знає, — подумав собі, — в якій пригоді можуть стати ті гроші, як не мені, то комусь по мені!"

— А що буде з малим? — закинув Ісак.

— Малого відошлю додому, скажу йому добре куди йти, і най іде!

І оба довго ще говорили про всячину. Нарешті їх перемогла втома, і оба поснули твердим і спокійним сном. Лиш малий Іванко, що спав між ними, кидався і кричав крізь сон... Видно, вуйки нагнали йому немалого страху.

XI

ЛЮБОВ АНДРІЯ

Олеся Батланівна була гарна, дуже гарна дівчина. Андрій знав її ще змалку і давно, давно полюбив її. Але любов його не була та пристрасна, гаряча, шумна любов, що вбирає любу особу яркими красками ідеалу, що говорить багато про себе, добираючи найтонших красок, аби висловити найменші відтінки чуття. Се була тиха, сильна й повна саможертви любов, ніжне прив’язання брата до сестри, бажання тихого, родинного щастя в житті.

Бувало, Андрій давнішими літами цілі вакації проводив із нею. Він щиро думав подружитися колись із тою гірською цвіткою. Він старався дати їй більше просвіти, аби тим зблизити її до себе. Навчив її читати і писати, впоїв у неї любов до рідного краю і освіти, доставляв їй книжок, котрими могла просвічати свій ум і своє серце.

Батько Олесі, що був у громаді війтом і вважався одним із перших багачів, не спиняв того. Він пізнав щирі наміри Андрія і лишав дочці досить часу читати та розмовляти з Андрієм.

По відході батька на Угорщину Андрій подався зараз до Батлана. Йому хотілося побачити свою цвітку, як звичайно звав Олесю, поговорити з нею, почути її щирі слова, — та йому жаль було, що не міг уже, як давніше, вилити перед нею всього, що йому лежало на серці, висповідатися зі своїх діл та почувань. Його в’язала присяга...

Батлан сидів недалеко церкви за рікою, а за його гарною, просторою, хоч і не новою вже хатою простягався старанно оброблений і управлений огород під ярину. Саду, як звичайно в горах, не було. Сильні морози і каменистий грунт не дають розвиватися ліпшим овочевим деревам.

Увійшовши в хату, Андрій застав у ній тільки старого Батлана, що лежав на постелі від учорашньої бійки, та стару сумну Батланиху, що

заходилася коло нього. Олеся полола в городі. Батлани привітали його чемно.

— А все-таки ви ще про нас не забули, Андрійку, — сказала стара весело.

— От дала би ти спокій з такою дитинячою назвою, Юстино, — озвався з постелі Батлан, — адже панич уже не дитина, щоби ти їх кликала Андрійком.

— Ну, ну, нанашку, я тим дуже тішуся і зовсім за те не гніваюся! Хіба у нас у школі інакше кличуться ученики між собою?

І обоє старі почали щиро і зі співчуттям розпитувати Андрія про шкільні часи, про товаришів, про поворот.

— А де ж Олеся? — запитав, легко червоніючи, Андрій.

— Ваша учениця не занедбує, правда, ваших наук, але й моїх не вільно кидати їй у кут, — сказала мати, котра, видно, гордилася своєю дочкою. — Пішла в город. Там щось треба обполоти, а я мушу сидіти дома! Бачите, яке нещастя нас постигло, і то на гладкій дорозі?

І за тим словом показала на старого, котрий лежав на постелі, обв'язаний хустками.

Андрій короткими, але щирими і сердечними словами виразив свій жаль задля того нещастя, а по короткій розмові вийшов у город шукати Олесі. Вона саме скінчила роботу і вертала додому, коли нараз побачила гостя.

— Ах... Андрію... се ви! — скрикнула, весело йдучи йому назустріч і подаючи йому руку. — Як же вам пішов іспит?

— Добре, панно Олено!

— Кілько раз я вас уже просила не кликати мене панною, а ви все своє! Що я за панна? Я дівчина, не панна!

— Ну, ну, не гнівайтеся, Олесю... я так... забувся! Але як же ж ви тут проживали на селі?

— А як же би... спокійно! Трохи було нудно без вас, — сказала вона, почервонівши, — але зато я мала ваші книжки. Що за гарні річі, — як я їх читала, то й спати не хотілося, все би читала! Але чекайте лиш, щось-то я вам такого мала сказати! Ага! Коби ви знали, який мені сеї ночі сон дивний приснився!...

— Ну?

— Е, ви би хотіли, щоби я вам його під голим небом говорила? Вертаймо до хати. Мамуня десь уже злагодили дещо, ви будете кріпитися, а я тим часом розповім. Я ще нікому того не оповідала, то будуть і мамуня і татуньо слухати. Не знати, що вони на те скажуть?

І вернули обоє до хати, де Батланиха вже накрила стіл чистим білим обрусом і заставила на нім попросту, та смачно зварений сільський обід.

— Бачите, Андрійку, — позвольте називатися так, бо я, стара, вже так до тої назви привикла, що не втну інакше! Ми нині троха запізнилися з обідом, тож, будьте ласкаві, не погордіть нами й пообідайте з нами разом, по-давньому.

— Але ж я вже обідав дома, — сказав Андрій.

— Се ніщо, не переїстеся, — жартувала Олеся.

Андрій усів за стіл обік старого Батлана, котрого жінка підвела з постелі і посадила за стіл. Олеся не сідала разом із ними. Вона була за господиню і, приносячи страви, оповідала свій сон.

— Пригадуєте собі, Андрію, як ви давніше часто мені розказували про ту страшну хвилю, коли на вас у лісі під Чорною горою напали медведі? Отож-то мені таке саме приснилося. Мені здавалося, що саме вечоріло. Сонце на заході обливало хмари кривавим світлом, а на нім темними рисами вирізувалася Чорна гора. На найвищій кам'яній іглиці стояв той сам високий старець з похиленою головою і з руками нахрест на груді, той чоловік, про якого ви мені оповідали. А під горою серед скальних, острих віддамів я бачила вас, як ви дерлися вгору. Нараз за вами вирвався якийсь страшний, чорний чоловік, ухопив вас за руки і з розмахом кинув у глибоку розвалину, на дні котрої стриміли щербаті зуби острих кам'яних відломів. Немов червона блискавиця, злетів таємний старець із вершини іглиці і підхопив вас на лету на руки. Щербаті кам’яні зломи розступилися під ним, глибока пропасть дихнула холодом і чорного темнотою, а в тій самій хвилі ви провалилися оба в глибінь. А чоловік, що вас кинув, від великого розмаху стратив також рівновагу на острій скалі і гримнув собою тяжко на другий бік на такі самі щербаті, острі кам’яні зубці. Я чула страшний, смертний стогін його, бачила кров, що бризкала високо догори. Я стояла, здавалося мені, десь нібито на камені, а підо мною шуміли і бризкали хвилі глибокої ріки. Я бачила все те, і серце в груді стялося ледом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися. Нараз видалося мені, що з густого лісу вирвалися два страшні медведі і зачали мене шарпати. Я стояла мов окаменіла. Бачила глибокі рани, чула біль, та не бачила крові і кричати не могла. Нарешті в страшному відчаю я добула всіх сил і з окриком кинулася зі скали в глибокий шум води, що розприслася підо мною сріблом. Я ще останній раз закричала і в тій самій хвилі пробудилася.

Старі різно толкували той незвичайний сон. Андрій мовчав. Його лице покрилося хмарою задуми і меланхолії, що виступала у нього все на саму

згадку про страшну пригоду з дитинячих літ. По обіді попрощався з Батланами і пішов додому.

Мати сиділа сама дома і шила. Слуги порозходилися до роботи, тільки недужий старець стогнав і кричав охриплим голосом якісь невиразні слова, перериваючи загальну тишину. Лице старця все ще було таке ж страшне, як учора, і Андрій не міг без внутрішнього зворушення глянути на нього. Загальна тишина в домі немов очарувала його. Він вийшов під хату і, сівши на приспі, потонув у думках.

Уже зближався вечір, і Андрій усе ще сидів у задумі на приспі. Душа хлопця була в дивнім настрою. Враження двох останніх днів сильно її зворушили і, здавалося, надовго прогнали її спокій і рівновагу. Все мішалося в його уяві... Почуття одні за другими тислися, мов тумани в темний лісистий звір, — він не міг ні одного з них зрозуміти, хоч кожде відчував окремо й виразно. Вкінці над усіми думками запанувала одна думка, перед ним виринуло поле його роботи, пусте, тернисте. Його добродушна натура все насувала йому на ум вагання щодо злоби Довбущуків, усе шептала йому: "Хто знає, чи не можна би щирим, приятельським способом порозумітися з противниками? Хто знає, чи не далося б привести до згоди обі родини і з так великими засобами, які були в руках Петріїв і Довбущуків, зачати зараз роботу для народного добра, по селах і місточках закладати руські народні школи, попирати шкільну руську молодіж, аби виробити з неї народну щиро руську інтелігенцію". Такі думки, як світляні огники, блискали перед його уявою і щезали, блискали і щезали, та, виринаючи щораз частіше, поволі скріпляли в його серці намір пробувати щастя, першому подати завзятим противникам руку до згоди. Не можна заперечити, що тут було також і немало молодечого егоїзму. Андрій бачив уже наперед здивування батька, як він, вернувши з Угорщини, довідається про згоду і щиру дружбу Довбущуків із ними, вже тепер чув похвали, котрими батько вихваляє його рішучий крок.

Темнота, що поволі огорнула природу, роз'яснила ще більше його думки. По вечері заснув Андрій, поклавши собі в голову — неодмінно завтра піти на Довбущуківку і подати ворогам руку до згоди.

XII

СТАРА В ПУСТИНІ

Загляньмо ще раз у Довбущуківку. Темна, але погідна тепла ніч прикрила землю. Вже пізня пора, і в Довбущуківці всі, здається, полягали спати. Тільки в одинокій просторій пустині мигтить блідий каганець і непевним блиском обливає предмети в тій безлюдній і мертвій оселі.

"Пустинею" звалася, як уже давніше згадано, маленька, віком похилена і ніким не замешкана хатина на збочі Довбущуківки. Там, як казали, родився Олекса Довбуш.

Каганець світив блідо. Крізь щілинки полупаних дверей падало його непевне світло до сіней, котрих непобілені стіни були порохняві й погризені черв’яками. В самій хаті не було нічого, крім старої дерев’яної лави І грубої ялової колоди насередині, яка, здавалося, була ще з тих часів, як на подібних колодах падали невинні руські голови.

За якийсь час увійшли до хатини брати Довбущуки. Попереду йшов, схиляючися вдвоє, понурий Олекса, прикусуючи долішню губу, а за ним Демко. Вони мовчки посідали на лаві.

— Уже пізно, а наших нема! — сказав Демко.

Олекса мовчав, схиливши велику, як таран, голову.

— Ти ще, брате, бачу, гнівний на мене за ранішнє? — відізвався Демко, звертаючися до Олекси.

— І як мені не гніватися, коли то твоя вина, що ми мусимо дальше завдавати собі муки і праці з тими поганцями? Вже були би їх обох певне мали тепер у руках!

— Що ж робити! Роздумай сам, чи я винен, що крикнув нехотячи з болю? Ну, але не бійся, швидко ми за те гарно відплатимося їм!

Знов наступила довга мовчанка. Олексі, видно, не хотілося говорити. Демко зачав перший:

— Олексо, не чути нічого про твоїх синів? Прийдуть нині на збір?

— Не прийдуть.

— Ба, але товариші чекають на поділ грошей. Що ти їм скажеш?

— Скажу їм, що нема хлопців із грішми!

— Але де ж вони? Я їх дома не бачив.

— Ну, я був би дурний держати їх дома, як знаю, що прокляті пройдисвіти могли би кождої хвилі прийти по них. Я їх вислав, аби скрили гроші, доки я тут з товаришами не впораюся.

— А як же ти хочеш з ними впоратися? Що хочеш з ними зробити?

— Чекаю, доки мені не зловлять Петрія, а потому...

— А потому?

— Брате, можна спуститися на тебе?...

— Як на себе самого! Хіба не знаєш, що й мені треба позбутися того небезпечного спільництва?

— Як так, то добре! Робімо разом! Як закінчиться робота з Петріями... треба скликати їх разом у лісі, на Чорній горі... і там почестувати...

Се останнє слово вимовив Олекса якимось дивним тоном. Демко ще не догадався нічого і допитливо поглянув на брата.

— Гай, тож-то дурна голова! Я цілком чесно думаю... Принесемо барилку горілки, заправленої різними коренями, та й годі!

Тепер Демко порозумів пекельну думку брата і затремтів на цілому тілі.

Під хатою щось зашелестіло. Олекса замовк і став надслухувати.

Довкола було тихо.

Правду сказав славний поет: "Es ist der Fluch der bösen Tat, dass sie gebärend stets nur Böses zeugen muss!"* Так сталося і з Олексою Довбущуком. Спочатку незлий чоловік, він міг би був під добрим проводом стати й цілком добрим. Але батько його впоїв у нього смертельну ненависть до Петріїв, що, мовляв, стараються на всякий спосіб знищити його рід і його самого, правого спадкоємця Довбушевих скарбів. Зовсім природним наслідком того було, що Олекса звик до неробства, бо ж мав мати Довбушеві скарби, що звик усяке нещастя, всяку недолю, котра його постигла, складати на шию Петрія, що зачав рішучо думати про відплату злом за зло, про знищення Петріїв. Тому зв'язався з шайкою лісових розбишак, а тепер, як побачив, що їх спілка може більше зашкодити, як помогти йому, наважився на страшну річ — усіх потруїти! Демко похнюпив голову, почувши страшні слова.

Оба брати довго мовчали, не сміючи глянути один на другого.

Нарешті з криком і галасом увійшли товариші, і зачалася нарада.

Олекса говорив їм про свої плани, як би то дістати Петрія в руки, як його допитувати і мучити, аби показав місце, де скрив скарби Довбуша та нічого не згадував про гроші, які при помочі тих самих товаришів удалося йому вислідити і викрасти.

— А ба, ватажку, — відізвався один низенький, живий і досить добре убраний нероба, — таже, здається мені, головна мета, чому ми сьогодні зібралися, був поділ винайдених грошей! Де ж ті гроші? Давайте їх сюди, нехай порозділюємо!

На лиці Олекси не видно було ніякої зміни. Він спокійно відповів:

— Ще нема синів; вони пильнують грошей у горах, і я казав їм нині принести їх сюди. Вони надійдуть незабаром.

— А хто їх там знає? Може, їм там трапилася яка біда, — сказав несмілим голосом Демко, котрого в грудях душило ще після страшних слів, які чув від брата.

Розбишаки зачали бурчати на спізнення. Вони сподівалися вже застати все готове, а тут незадовго й ранок. Олекса сидів тихо. По хаті йшла голосна розмова про різні злодійські штучки, аж нараз заскрипіли двері хатини і, мов мара, всунулася досередини стара Горпина в довгій білій сорочці і білій намітці. Вона звільна подалася насеред хати, а каганець освітив у тій хвилі її страшне лице. Очі її блищали диким вогнем, а червоні обвідки повік надавали їм іще більше страшного виразу.

— А поздихали би ви всі ! Щоб ваші діти попереводилися, та щоб вашу роботу бог прокляв! Я давно сліджу за вашими поступками, синочки любі, і тілько вам кажу: "Нехай вас бог проклене так, як вас прокляв батько, якого ви, збитого, викинули у ліс, як вас ось тут проклинає мати! Щоб ви на шибениці позадирали ноги, а круки щоб вам

заспівали похоронну пісню, щоб поклювали ваші тіла! Щоб усе, що зачнете робити, вийшло вам на безголов'я!"

Олекса без слова вихопив ніж із-за пояса і замахнувся ним на матір, та Демко здержав його за руку.

— Пусти! — крикнув Олекса.

Тим часом стара, мов відьма, зникла з-поміж них.

— Стій, — спам'ятував його Демко, — дай спокій дурній бабі! У них усіх така вже натура, що мусять кричати! Але той крик — то пустий вітер!

Олекса сів знов. І знов зачалися наради, знов залунали сміхи і жарти, але всі щораз неспокійніше дивилися на обох братів, що не мішалися до їх товариства і мовчки сиділи на лаві.

— Ми, здається, надурно ждемо на ваших синів і на наші гроші, ватажку, — промовив той сам низенький чоловічок, що перед тим говорив. Він мав прозвище Невеличкий.

— Ну, то розходіться тепер, а за три дні чекаю вас тут знов. Я гадаю, що мої сини до того часу вернуть.

— Е, нехай чорт забере твоїх синів, коби лише наші гроші вернулися! — буркнув під носом Невеличкий і вийшов.

Довбущук не чув тих слів, він потонув у тяжкій задумі.

Незабаром усі товариші вийшли і щезли в поблизькім лісі.

— Слава богу, якось сей раз минулося! — аж легше відітхнув Олекса.

— Нащо ти їх за три дні сюди скликав?

— Я вже знаю чому! Ходи, я тобі розкажу по дорозі! Час іти спати!

Демко взяв каганець, і оба брати вийшли, зачинивши за собою двері.

Та товариші,, як лиш увійшли в ліс, зараз пристанули і утворили колесо довкола Невеличкого. Невеличкий стояв поважно всередині.

— Що, що? Що вони говорили зі собою? — питали всі разом.

— Пст! — шепнув Невеличкий, поклавши палець на уста.

Товариші зрозуміли знак і замовкли.

Невеличкий оповів їм тихцем розмову обох братів, яку підслухав. Всі аж об поли руками вдарили.

— Ось воно що! А ми їм вірили!

— Ми їх розірвемо на кусні, ми їх посічемо! — кричали деякі.

— Стійте! — говорив Невеличкий. — Я маю гарний план, оповім вам потому. Але тепер треба нам ще слухати їх; лиш не треба їм нічого дати пізнати! Треба ж дістати в руки Петрієві гроші! А тепер кождий на своє місце!

— Славно, славно! — закричали товариші і миттю, мов нічні сови, розпурхнулися по лісі.

XIII

АНДРІЙ У ДОВБУЩУКА

На другий день рано по сніданні, не сказавши навіть матері нічого про свій намір, вибрався Андрій, повний надії" на Довбущуківку. Серце його мимовільно стискалося зловіщим прочуттям. По дорозі вступив до Батлана. Старому було вже далеко ліпше, а Олесі знов снилися неспокійні сни. І їй нічого не сказав Андрій про свій намір. Та вона така була неспокійна, так рада була його довше при собі задержати, що старі аж дивувалися. Мати мусила їй навіть зганити те, що так довго задержала Андрія. Розставшися з Андрієм, Олеся почула себе так самітною, так неспокійною, що сльози самі від себе виступали їй на очі і котилися по її гарнім лиці. Вийшла з хати, аби на самоті виплакатися, хоч сама не знала, що з нею робиться.

Андрій з тяжким серцем ішов дальше. Його запал, здавалося, поволі остигав, але він таки рішився будь-що-будь поставити на своїм і спробувати, чи не вдасться привести добрим способом роз'єднані родини до згоди.

— Слава Йсусу Христу! — промовив він, входячи до Олексової хати.

Матрона, що заходилася коло печі і варила бараболі на обід, задеревіла ціла на вид молодого чоловіка, про котрого її чоловік згадував не раз із такою злобою. Вона не знайшла в груді голосу, щоб відповісти на його привітання, лише переляканим, майже мертвим лицем дивилася на нього. Олекса спав іще після нічної наради, та Матрона не сміла перестерігати Андрія при ньому. Вона боялася свого чоловіка, навіть тоді, як спав.

Андрій здивованим, але спокійним оком поглядав на ту непривітну оселю. Його очі падали то на нещасливу жінку, що мов тінь стояла коло печі, то на нутро помешкання. Все було занедбане, давно не чищене і брудне та проймало непереможною відразою. Олекса в брудній, давно не праній сорочці лежав на постелі, маючи під головою приколоток соломи, накритий брудною веріткою. В горішній часті хати клубився дим, як се звичайно буває в курних хатах. Андрій, відколи жив, не бачив такого поганого мешкання.

В тій хвилі Олекса проворкотав щось крізь сон під носом і пробудився. Обернувся, побачив гостя, — і око його заясніло дикою радістю.

— Матроно, а се хто у нас? — запитав своїм медвежим голосом, немов не довіряючи власним очам.

— Я, Олексо, я, Андрій Петріїв. Маю з вами дещо поговорити, — сказав Андрій, бачачи, що Матрона стоїть непорушно, мов одуріла, і не може й духу в собі перевести.

— То ви, паничу? — відказав Олекса на око байдуже, але в дійсності нутро його заграло дикою радістю. Він ліниво встав і сів на лаві проти Андрія.

— А чули ви, паничу, що до нас на Довбущуківку не вільно заходити нікому із вашого села? — запитав якось нехотя.

— Чув дещо, але думаю, що се для нашої розмови зовсім байдуже.

— А може, й не байдуже, — відповів Олекса. — Але цікавий я, — додав знов повільно і холодно, — чому ви, паничу, так пильно забагли говорити зі мною, що аж тут мене вишукали?

— Річ дуже важна, Олексо! Я, як прийшов сюди, аж напудився вашої нужди... Я й перед тим уже чув про неї, але не давав віри!

— Ого! Всі ви такі. Не можете дати віри, що комусь тісно, і тиснете ще гірше! Я цікавий, чого він хоче у мене добитися тим милосердним голосом? Щось його дуже приперло або, може, хоче мене ще із моєї хати так вигнати, як мене вигнав із села! — воркотав напівголосно, ніби сам до себе, Довбущук. А Андрій, удаючи, що нічого не чує, говорив далі:

— Мій батько пішов учора на Угорщину за якимось пильним ділом, от тим я задумав сам піти до вас і подати вам руку до згоди.

Ті слова вимовив Андрій цілком спокійно, не прочуваючи, кілько нещасливих наслідків матимуть вони для нього.

— Куди пішов, кажете, ваш батько? На Угорщину? — повторив Олекса. — А не можна знати, чого йому там треба?

— Не знаю! Щодо того, що я вам сказав, то я...

— Вибачайте, що вам перерву, паничу, — сказав, устаючи, Олекса і, взявши жінку за руку, вийшов із нею до сіней, заперши за собою двері.

Андрій лишився сам. У його голові щораз ясніше укладався план розмови з Довбущуком. Та ось Олекса увійшов знов, сам, без жінки.

— Знаєте що, паничу? Тут не місце нам до так важної розмови. Чи не ліпше піти нам до нашої "громадської канцелярії"?

— Ов, у вас і канцелярія є? Ну, то ходімо, ходімо! Моя справа і так доторкається цілої вашої "громади"!

Довірливий і добродушний Андрій і не думав, що його чекає в тій "канцелярії", і пішов за Довбущуком до пустині. По дорозі побачив лице старої Горпини, котра, побачивши їх обох, тріснула дверми своєї хати, замкнула їх ізсередини.

В самих дверях пустині здибали Матрону, все ще бліду і перелякану, як її рука тремтячи зачиняла двері, а вона сама бічною стежкою пішла додому.

Коли ввійшли до сіней, Андрієві відразу стало чогось страшно, як побачив ту пустку, ті відлюдні, самітні стіни, як побачив ту колоду серед хати, а на ній шнур, грубе поліно, закарбоване і затесане на обох кінцях, і сокиру.

"Що то буде?" — питав він сам себе, та не вмів найти у голові на те питання доброї відповіді.

— Сідайте, паничу! — розказав спокійним, але твердим голосом Довбущук.

Андрій усів на лаві і став розглядати стару хату.

— То ви, паничу, хочете, як чую, говорити про згоду? Так? А, то дуже добре, як ви вже раз нагадали собі віддати правдивим власникам те, що їх, — бо я думаю, що не під іншою умовою йдете зі мною на згоду!

— Як се розуміти?

— А так, що ви віддасте нам добровільно Довбушеві скарби, всі до останнього гроша, а тоді можемо говорити далі.

— Того не можу зробити, — відізвався живо Андрій, — бо се не в моїй силі. Мої умови такі: ви присягнете, що будете жити в щирості і братній єдності з нами, а по якімось часі, як ми побачимо, що то правда, розпочнемо разом працювати Довбушевими скарбами-на добро народу.

— Такої ти співаєш? — крикнув Олекса. — А знаєш ти, смаркачу, що той, про скарби котрого ти так спокійно говориш, мовби про свою власність, що той Довбуш тут родився, в тій хаті, котру ти тепер поганиш своєю проклятою особою? А знаєш ти, що ти тепер цілком у моїх руках, і що се власне допоможе мені дослідити тайну, де ви, скажені собаки, сховали моє наслідство?

Андрій мимовільно затремтів, поглянувши на розложений на колоді шнур, сокиру і дивний дрюк. Але до останньої хвилі рішився держатися спокійно і не дразнити більше Довбущука, що стояв перед ним, грізний і понурий, вперши очі в його лице.

— І як же ви тим дійдете тайни? — спитав усміхаючися парубок!

— Побачиш! Як лиш зараз не скажеш, де Довбушеві скарби, і як мене зараз не заведеш на те місце!

— Олексо, — відповів Андрій, — не думайте, що ви погрозою або навіть муками дізнаєтеся від мене про ту тайну!

— Так? То побачимо! — крикнув Олекса, і очі його заіскрилися диким, скаженим огнем.

І заки Андрій міг ще про щось подібне подумати, Олекса стисненим кулаком ударив його так сильно межи очі, що Андрій головою рівносильно другий раз ударився об стіну. Той подвійний удар доразу заглушив його. З диким реготом порвав його Довбущук за груди і кинув ним, безсильним, звинувши його, як грудкою, до землі. Кров бризнула Андрієві з уст і носа, затріщали від страшного удару кості.

Олекса цілим своїм тягарем звалився на нещасного, прикляк йому на груди і одним рухом розірвав на ньому сорочку, зробив із неї шмату, а нею забив Андрієві уста так сильно, що нещасливий не тільки не міг кричати, але й ледве міг дихати. Потім шнуром, що лежав на колоді, зв’язав Андрієві руки, для більшого болю перев’язавши великі пальці так, що тут же під шнуром виступила кров.

— Скажеш, де Довбушеві гроші? — більше сичав, ніж говорив Олекса, притискаючи ще сильніше груди Андрія.

Але Андрій стратив цілком притомність і не міг навіть ворухнутися.

Довбущук другим кінцем сирівцевого шнура зачав щосили сікти Андрія по голих плечах І грудях. Біль отверезив бідолаху, його очі зайшли кров’ю, на плечах і на грудях під ударами повиступали червоні довгі смуги, а декуди і кров поплила.

— Скажеш, де Довбушеві скарби?

Андрій кивнув відмовно головою.

— Так? Ну, то чекай! Видно, ще тобі мало!

І Олекса розпочав дико, по-звірячому мучити Андрія. За кождою новою мукою питав його про місце сховку Довбушевих скарбів, та Андрій стратив притомність і не рушав уже навіть головою. Але Довбущукові було, видно, мало тих мук. Він витягнув свою жертву на лаву і повісив на грубий дерев’яний гак у темному куті.

Андрій висів омлілий... Шнури вгризалися йому щораз глибше в тіло і проїдалися аж до кості.

— Собачий син, я його пробуджу зі сну!

І з тими словами Довбущук вхопив коновку з водою, що стояла в куті, і вилив на Андрія, не тому, аби його протверезити, але наглою зливою побільшити його муку. Нещасливий затрясся на цілім тілі і прокинувся.

— А що, паничу, скажеш тепер по щирості всю правду? — питав з насмішливим поглядом Олекса. — Правда, у мене гарні способи приневолювати чоловіка до щирості? Ну, ну, маєш ще час роздумувати собі, чи сказати, чи ні! Вночі прийду знов до тебе і запитаю, як надумався.

І з тими словами Довбущук вийшов, позамикавши двері і лишаючи нещасного закривавленого хлопця тяжким болям і ще тяжчим душевним

терпінням. Його мучила і нищила сама згадка, що ні батько, ні мати не знатимуть, де і як він загинув, бо він знав, що смерті йому не минути.

XIV

ІЗ В’ЯЗНИЦІ

— Покликати сюди Ленька і Сенька Довбущуків! — крикнув окружний суддя в Сиготі, а судовий слуга подався з тим приказом до темничного сторожа.

— Так ви, Кириле Петрію, признаєте, що ваша справа не має нічого спільного з молодими Довбущуками?

— Я знаю їх, знаю їх батька, і ніколи мені не прийшло би було до голови підозрівати їх, — навпаки, я навіть власним коштом посилав їх до шкіл!

— А стражники переловили їх на границі, думаючи, що вони пачкарі, що перепачковують тютюн через границю, бо за тими пачкарями давно вже слідили. Але показалося, що то не вони, бо правдивих пачкарів рівночасно також зловлено і вони призналися, що тих молодих людей цілком не знали. Ми були би їх уже нині рано випустили, але надійшла телеграма від поліції з Б., аби придержати таких і таких двох людей, запідозрених за крадіж. Тому й задержено їх.

— Цілком справедливо, але коли се була помилка і мої гроші знайшлися, то я прошу випустити їх якнайскоріше!

Та розмова велася між окружним суддею і Петрієм у судовій залі в Сиготі.

В сій хвилі впроваджено під сторожею Ленька і Сенька Довбущуків. Вони стали коло дверей.

— Знаєте сього чоловіка? — запитав строго суддя.

Ленько й Сенько одубіли, побачивши Петрія. Вони подумали, що аж тепер їм прийдеться до всього признатися і гнити у в’язниці. Вони поблідли і не могли сказати нічого.

— Що ж? — питав суддя. — Кажіть правду, бо як ні, то собі ще більше пошкодите!

Сенько вже хотів кинутися до ніг судді і признатися до злодійства. Він був молодший і гарячіший, скоро вибухав гнівом, ненавистю і злобою, але так само скоро тратив відвагу.

Та Ленько, мабуть, пізнавши, що хоче робити брат, стиснув його сильно за руку і рішучим, хоч трохи тремтячим голосом сказав:

— Знаємо!

— Хто він?

— Кирило Петрій, з нашого села.

— Мав він що коли з вами?

— Мав, а навіть посилав до школи!

Сенько думав, що таки тепер прийдеться їм до всього признатися, але оба вони немало здивувалися, коли суддя відвернувся від них і велів випровадити їх.

Коли брати вийшли, суддя звернувся знов до Петрія:

— То ви просите випустити тих хлопців?

— Прошу дуже, ласкавий пане судіє, і то тим більше, що мої гроші, як я вам сказав, уже знайшлися!

Суддя не спротивлявся довше. Обох молодих винуватців, що вже не знати чого сподівалися, зараз випустили з в’язниці. Парубки бігцем, не задержуючися, побігли містом і не спинилися, доки не побачили себе серед чистого поля.

— Леньку, той Петрій — то таки добрий чоловік! — відізвався перший Сенько. — За таку велику шкоду, що ми йому зробили, ще нас, як казали стражники, увільнив із арешту! Мені жаль, що я його все ненавидів! Коли би нас батько не відібрав був зі школи, ми би, може, були вийшли на добрих людей!

Але у Ленька глибоко вкорінилася ненависть, тому й він сказав:

— Е, дурний ти, Сеньку, зі своїм жалем! Петрій, собака, мусив мати щось інше на оці, що нас увільнив! Я йому не вірю, і то навіть тоді ні, коли нам, як здається, добре робить!

Та коли прийшли до печери, де сховали крадені гроші, немало засмутилися, не знайшовши ані грошей, ані Іванка. Аж тепер побачив Сенько, що Петрій не задля незвичайної великодушності увільнив їх, а для того, що вони йому вже були нешкідливі.

— Певно, дурень Іванко все розповів. А не казав я татові, що не треба такого бубна брати зі собою, коли він не то що не допильнує нічого, але ще й може зрадити місце сховку! — говорив Ленько.

— Собака, — буркотав Сенько, у якого давня ненависть під впливом свіжого розчарування ожила з більшою ще силою, — я думав, що він великодушний! О, але я йому ще покажу себе! І знов наша робота пропала, і знов ми бідні, як були!

Сенько був із тих людей, у яких пристрасті та зворушення спалахували скоро; його брат натомість був повільний у словах, але завзятий і скорий до діла.

Довбущуки йшли довго мовчки. Вже сонце клонилося до заходу. Голод зачав їм докучати щораз більше. Вони звільнили кроку. По якімось часі здибали в лісі одного із своїх товаришів, відомого вже нам Невеличкого, який зручно підслухав минулої ночі розмову обох братів у пустині.

Він перший побачив Довбущуків, сидячи серед густого широколистого ліскового корча, притаївшися там, мов лис. Пізнавши їх, виліз без шелесту із своєї криївки і несподівано вдарив обох разом іззаду по плечах.

— Здорові були!

Оба парубки здригнулися, почувши людський голос у тій пустині. Але, пізнавши товариша, втішилися і оповіли йому всі свої пригоди, скриваючи лише се, що знали про перехования крадених грошей. Невеличкий слухав їх уважно, а в його лиці і рухах пробивалося таке довір'я до їх слів, що Довбущуки заспокоїлися і просили його, чи не дав би їм дечим занестися*.

— Чому ж би ні? — сказав Невеличкий усміхаючися і виймив із торби довгу бляшанку з горівкою та великий кусень хліба.

Хлопці раді були знати, що Невеличкий робить у тій пустині.

— Хіба ж не знаєте, які наші справи? Ваш батько провідав сьогодні, що Петрій пішов на Угорщину, та розставив по дорогах чати, аби його дістати в свої руки. А правда, що моє леговище було добре і ви навіть не були би мене відкрили? Я сам вибрав собі його!

Покріпившися, хлопці пішли далі, а Невеличкий усміхнувся іронічно, поховав усе в свою торбу і, голосно пштрикнувши пальцями лівої руки, як звичайно робив, коли був задоволений із себе і зі своєї роботи, подався назад на своє леговище.

Та й Петрій був задоволений зі своєї справи в Сиготі. Вийшовши від судді, здибав недалечко Ісака, що був цікавий, як його новий приятель покінчив справу.

— Добре пішло, — сказав Петрій і оповів жидові все.

— Може, по-вашому воно й добре, але мені так не здається. Хоч ваші гроші знайшлися, та все-таки треба було, аби злодії відпокутували за своє! Та про мене, не мені вам розказувати, я вас тілько хотів запитати, що тепер робитимете?

— Та бачите, я хотів іти додому.

— Е, де тепер, під ніч пускатися в ліси? От, ходіть ліпше зі мною, я заведу вас між чемних і учених жидів, моїх приятелів.

Петрій подумав кілька хвилин і рішився таки лишитися. Він думав, що скористає дещо з розмови з "чемними та вченими" жидами, переночує, а завтра рушить у дорогу додому і буде дома ще перед вечором; Надто треба було ще залагодити грошові справи, бо Ісак обіцяв зложити його гроші в однім банку на проценти. Залагодивши грошові справи, попровадив Ісак Петрія до одного із своїх приятелів, Арона, у якого вечором мала відбутися нарада і довша розмова "вчених і чемних" жидів.

Ця розмова переконала Петрія, що ні галицькі, ні угорські русини не зможуть піднестися ні матеріально, ні морально, доки жиди не зближаться до народу економічно й духовно, доки з п'явок та визискувачів не переміняться на продуктивних горожан держави і не позбудуться своїх расових та класових упереджень.

XV

ПОВОРОТ ПЕТРІЯ

Сонце хилилося вже геть із полудня, в лісі скісно проблискувало вже його проміння крізь галуззя ялиць і смерік, коли Петрій вертав із Угорщини. Вже минув те місце, де так несподівано здибався з Іванком, та й не завважив того. Ішов задуманий, як звичайно.

— Дай боже добрий вечір! — відізвався голос за ним.

Петрій оглянувся і побачив чоловіка невисокого росту, в приличнім одязі. Се був Невеличкий, котрого Петрій не знав. Його вигляд нічим не зраджував його опришківського ремесла. Зрештою Петрій мав за поясом пістолет, а незнайомий, окрім торби й палиці, не мав при собі нічого, з чого можна би було міркувати про його ворожі наміри.

Привіталися, як бог приказав, і зайшли в звичайну господарську розмову. Невеличкий виявив у господарських речах стільки досвіду й розуміння, що Петрій говорив із ним не без приємності.

Чим більше зближалися до краю лісу, тим живіше говорив Невеличкий, пштрикаючи пальцями лівої руки. Розмова перейшла на ліси та на лісництво.

— Треба вам знати, що й я злісний і стрілець, але приманюю звірину по більшій часті в засідку, у сіть.

При тім він засміявся голосно. Рівночасно виняв із-за ременя невеличке мідяне свистальце і свиснув ним три рази. Різкий тон розбігся далеко по лісі. Петрія не здивував той свист після попередньої розмови. Але безпосередньо по тім почувся голосний вистріл серед загальної тишини, будячи в околичних горах голосний відгук...

— Гурра! — почулися окрики зі всіх боків.

Лім затріщав, і Петрій почув, що до нього зі всіх боків збігається багато людей.

— Гурра, от де наш пташок! — почувся між ними, вже цілком близько, голос Олекси Довбущука. Петрій побачив, як із гущавини висувався на стежку його противник, але не стратив притомності.

— А, так? — крикнув він і вихопив пістолет із-за пояса, мірячи ним у Довбущука.

Хотів вистрілити, але курок ценькнув о кремінь, підсипка саркнула, але пістолет не вистрілив.

В тій хвилі Невеличкий відбив палицею руку Петрія, а схилившися зручно, обхопив його обома руками в поясі.

— Тепер він наш, берімо його! Тепер нас шершень не вкусить, — крикнув весело Невеличкий.

Опришки окружили Петрія і стиснулися довкола нього так, що не міг навіть рушитися.

— Берімо його, в’яжімо! — комендував Олекса.

Петрій пізнав, що всякий опір даремний, що він зовсім безоружний, тому спокійно дав із собою все робити, що хотіли його вороги; він знав, що опір іще більше роздразнив би їх. Він мовчав І смілим поглядом дивився на розбишак, що шнурами в’язали його руки.

— Ну, ну, Петрію, — став казати з усміхом Невеличкий. — Прошу вас, не гнівайтеся на мене за ту штучку! Я міркую, що ви, розсудливий чоловік, ще й похвалите мене за проворність!

Тим часом товариші вже зв'язали Петрія і заткали йому рот. Олекса і Демко надзирали пильно, аби все було тісно і сильно, І насмішливими поглядами мірили раз у раз свою жертву.

— Бачиш, Петрію, що й на тебе прийшла пора закоштувати наших рук! — казав Демко.

Олекса, оглянувши шнури, крикнув до своїх:

— Далі наперед на приготоване місце!

Два товариші прискочили до Петрія і взяли його за рамена. Один пішов перед ними, а решта ззаду, і в такім супроводі рушив Петрій на місце свого несподіваного і невільного нічлігу.

Посеред темних чагарів, серед глибоких дебер, на споді котрих шуміли потоки, завалені зверху гнилими ялицями, камінням і поваленими трамами, здіймався, мов острів, високий, недоступний, круглий, зверху плоский стіг, високий, боками обривистий, а на версі порослий грубими столітніми смереками. У їх стіп лежала безліч гнилого лому, попереплітаного ясно-зеленими смугами повзької нетóти* та розлогими, густими корчами ожин. Лиш одна вузенька стежечка вела крізь завади вгору на досить широку поляну, про котру ніхто із довколишніх селян не знав, певно, крім властивих лісових птахів. На середині тої поляни стояв прегрубий, з кори обдертий і зверху надломаний пень, котрий міг би не одно оповісти, і від того оповідання не одному слухачеві застигла би кров у жилах. Тепер чекав його знов один із тих давніх празників!

Із великим трудом дісталися розбишаки зі своєю жертвою на ту поляну.

— Ну, ми на місці! — крикнув, тяжко відсапуючи, Демко, що перший вийшов на поляну і як довгий простягся на м’який, густий мох, що зеленим руном покривав цілу її площу.

— Розложім огонь, товариші! — сказав Невеличкий.

І зараз кинулися два товариші та запалили купу сухого лому. За хвилину облилася та безлюдна закутина ярким світлом, а старі смереки цікаво поглядали на сцену, яка посеред них відбувалася. Петрія привели, майже притягли два розбишаки за рамена. Вони так довго трудилися, поки дістали його в свої руки, що буцім не вірили собі, що держать його, і не хотіли його випустити з рук, хоч він цілком не пручався і не старався втекти.

Інші товариші обступили Петрія, приглядаючися йому цікаво при світлі огнища, хоч кождий із них не раз уже вдень мав нагоду видіти його. Петрій спокійно дивився на кождого; ані тривоги, ані непевності не можна було вичитати на його лиці.

— Прив'яжіть собаку до пня! — крикнув Олекса.

Розказ сповнено, і допит зачався. Та Петрій мовчав і тільки спокійно і з погордою дивився на Довбущука.

— Собача кров, — крикнув розлючений мовчанкою Довбущук, — ти мовчиш далі, як стовп? Чекай, я тебе зараз навчу співати! Ану, хлопці!..

Але хлопці не рушалися на сей розказ. Вони не почували охоти допомагати свойому ватажкові до нелюдського злочину, а в самого Олекси та його брата також не піднялася рука. Вони задовольнилися тим, що довгий час докучали Петрієві своїми допитами, наріканнями та прокляттями, і нарешті, втомлені, полягали спати, сподіваючися голодом наклонити його, щоб показав, де скарби. Олекса, одначе, не міг заснути і

по довшім часі, немов нагадавши собі щось, устав і пішов відомою стежкою в темний ліс.

Тої самої ночі висів і Андрій уже другу ніч на кілку в пустині і чекав на Довбущука, чи не прийде одним ударом положити кінець його життю.

Аж десь по опівночі заскрипіли двері пустині і ввійшов Олекса з синами. Всі три, не оглядаючися на Андрія, сіли потемки на лаві.

— Тут нас дурна наша мати не почує! — відізвався Олекса. — Тепер оповідайте мені, що з вами було?

Ленько оповів батькові короткими словами те, що сталося з ними.

— Се добре, що ви вже на волі, але що Петрій забрав назад гроші, се погано!

— За се він тепер відпокутує, — зареготався Сенько.

— І не лише він сам, — сказав Олекса. — Я маю ще тут і другого пташка: його сина!

— Де, де? — запитали Ленько й Сенько в один голос.

— А тут-таки, в отсій хаті. Засвітіть лише каганець, побачите, як я його дозираю.

Сенько засвітив каганець, і оба сини аж затряслися, побачивши страшно закривавленого, збитого і ледве живого Андрія.

— А що, собачий сину, скажеш, де Довбушеві гроші? — питав Олекса, ударивши нещасного молодця кулаком у груди. Та Андрій ледве тільки обернув до нього своє лице і не відповів ані слова.

— Як собі хочеш, мене не знудиш своєю мовчанкою, — сказав Олекса, відвернувся від Андрія і вийшов.

Нелюдське поведення батька з їх давнім шкільним товаришем вплинуло заразливо і на молодих Довбущуків. Жилка злоби й ненависті заграла і в них.

— Сеньку, а знаєш ти, що сей панич закоханий по вуха.

— Чому ж би я не знав? Адже Олена Батланова давно вже зітхає за своїм Андрійком!

— Знаєш що, Сеньку? Зробімо старому Батланові другу несподіванку!

— Яку?

— Та таку: закохаймося по вуха в його цяцю-доньку! Сенько не міг ще добре зрозуміти, що думав Ленько, але Ленько зараз вияснив йому.

— Славна гадка, Леньку! Варто би тій панянці показати стежку в горох, нехай не буде така горда! Але як то зробити?

— Дурний ти, нічого легшого! — сказав Ленько. — Послухай лишень!

І він зачав братові голосно розвивати свій план. Завтра мали взятися до діла.

Брати подали собі руки на знак згоди і, зневажливо сміючися, позирали на Андрія.

А він, нещасливий, чув страшну їх змову, але при тім чув також усю свою безпомічність. Він рад би був умерти, аби тільки своєю смертю урятувати її, — але шнури, не пускали його ні до життя, ні до смерті.

XVI

ОЛЕСЯ

— Іванку, знаєш ти, що ти заслужив від нас? — питав грізним голосом Сенько, придибавши малого Іванка в лісі при коровах.

— Я нічого не винен, то Петрій! — сказав плаксивим голосом Іванко.

Сенько перервав йому:

— Мовчи! Я знаю все; знаю, що ти винен, і міг би тобі зараз смерть зробити!

— Змилуйтеся!.. Даруйте життя!.. Що я вам винен? Я вам зроблю, що скажете, — лебедів хлопчина, коли Сенько вхопив його за ковнір сорочки і замахнувся правою рукою над його головою.

— А бачиш, тепер просишся, а як пущу, то знов такого самого наробиш, як перше! Га?

Сенько замахнувся знов.

— Не нароблю, не нароблю, — пищав хлопчина, — бігме, все вам буду послушний.

— Будеш?

— Буду, буду!

— А зробиш, що скажу, і так, як скажу?

— Зроблю, зроблю, лиш бійтеся бога, не погубляйте душі!

— Ну, то ще тобі сей раз дарую, але пам’ятай, як мені ще коли так спишешся, як у лісі, то тебе зашморгну на першій галузі!

Іванко дрижав з переляку і не міг слова сказати.

— Тепер слухай, що скажу. Іди зараз у село до Батлана і заклич Батланову Олену набік так, аби ніхто не бачив. Розумієш?

— Розумію!

— Скажеш їй, аби зараз ішла з тобою! Скажеш, що Андрій кличе її. Але нехай іде зараз із тобою і нехай нікому не говорить, куди йде!

— А як буде питати, де Андрій?

— То скажеш їй: "Зараз побачиш!" Але не кажи їй, що я тебе післав. Кажи, що сам Андрій.

— Куди ж її провадити?

— Сюди! Я тут буду тим часом худобу завертати і на вас чекати. А борзо бігай і не бався!

Іванко притис рукою широкий солом’яний капелюх на голові, аби не злетів, і побіг, схилившися наперед, щодуху лісовою стежкою на поле, а через поле в село.

— Добре, Семене, — відізвався Ленько, що тим часом стояв схований у гущавині.

— Вона вже знає, що Андрій не ночував дома, і, певно, прийде сюди.

*

Олеся полола в огороді. Погода була прекрасна. Тепле літнє повітря проймало, здавалося, все тіло. Та їй невесело було. Вранці прибігла до них стара Петріїха з турботним виразом і запитала її матір, чи не ночував у них її син. Як вийшов учора по обіді, так і досі його не було. Дізнавшися, що вчора лише на коротку хвилю заходив до них і потім пішов кудись далі, його мати пішла ще більше затурбована, а Батланиха доповіла сю новину дочці. В Олени аж серце похололо на сю відомість. Вона чула, що його зустріло якесь нещастя, рада би була бігти та рятувати його, але не знала, куди та як. Не можучи всидіти в хаті, вона вийшла на огород та взялася до своєї звичайної роботи, але за важкими думками робота йшла їй пиняво.

— Добрий день, Олено, щасти боже при роботі! — сказав Іванко, надбігаючи від поля, задиханий і рум’яний на лиці. І, не чекаючи відповіді, перехопився через пліт і скочив через і грядки до неї.

— Агій на тебе! — скрикнула Олеся. — Ти осліп, чи що, що не бачиш борозди та грядками гуляєш?

— Ей, Олено, яка ж бо ти зараз гнівна! Якби ти знала новину, що маю сказати тобі, то би, певно, так не кричала на мене!

— Рушай собі в синє озеро зі своєю новиною і не толоч буряків!

— Ага, думаєш, що я дурно гнав із лісу аж сюди і таки зараз, не відпочивши, побіжу назад? Дай же бодай слово до себе промовити!

Потім, приступивши ближче до неї, сказав притишеним голосом:

— Олено, мене післав сюди Андрій, знаєш котрий? Він хоче побачити тебе...

— Який Андрій? Не знаю ніякого Андрія.

— Знаєш, знаєш! Той панич, що зі школи приїхав.

— Байдуже мені до нього, — відмовила Олена, але її голос затремтів і серце стисла тривога.

— Мені також байдуже, — з посміхом відповів Іванко, — але він вислав мене навмисно до тебе і велів просити тебе, аби ти зараз прийшла до нього. Має тобі щось сказати.

— Не знаю, що він може мати до мене, — відповіла Олена непевним голосом. — А втім, він знає, де моя хата, і, як має що сказати мені, нехай прийде сюди сам.

— Коли-бо не може! — відповів Іванко.

— Чому не може? — запитала Олена.

— Не знаю, чому не може, — відповів хлопець. — Але якби був міг, то, певно, був би прийшов, а не посилав мене.

— Де ж ти його бачив? — запитала Олена.

— А ось тут недалеко в ліску, — відповів хлопець. — Лишився там при моїй худобі, а мене просив, аби я конче покликав тебе.

— Се не може бути! — рішучо мовила Олена. — Ти щось вигадав і дуриш мене.

— Та чого мені вигадувати? — відповів хлопець. — Про мене, не хочеш, то не йди! Я біжу зараз і скажу йому, що ти не хотіла вийти.

— Та пожди-бо! їй-богу, не знаю, що робити. Чекай хвилю, побіжу до хати та запитаю мами.

— Про мене, роби як знаєш, — відповів Іванко і, відійшовши від неї, для обережності переліз через пліт, аби легше втекти в разі небезпеки.

Олена прожогом побігла до хати, але зараз коло перелазу за углом хати наскочила на стару Горпину, що, здавалося, дожидала її тут.

— Се ти, Оленко? — запитала її ніжним голосом. — Не йди, дитино, за тим хлопчищем, бо я знаю, що він дурить тебе!

— Я й сама так погадала, — відповіла Олена. — Але де ж Андрій? Може, ви знаєте що про нього?

— Знаю й не знаю, дитино моя, — відповіла стара, а потім, немов обміркувавши щось, сказала живіше:

— Або знаєш що? Піди за ним! Зараз! Навіть мами не питай! Пізнаємо, чого їм треба. А я вже подбаю, аби тобі не сталося нічого злого.

— Та я й не боюся так дуже, — відповіла Олена. — Тілько дивно мені...

— Ще не так тобі дивно буде, коли пізнаєш усю правду. Але тепер іди і не питай більше; нехай тебе бог провадить!

Вона перехрестила дівчину і спішно пішла вниз вигоном, а Олена, заглянувши до хати і не заставиш в ній матері, накинула на голову велику червону хустку і пішла наздогін Іванкові, що дожидав ЇЇ на стежці за плотом.

На лісовій полянці, де паслася довбущуківська худоба, сиділи Сенько й Ленько, дожидаючи приходу Олени. Вони не говорили один до одного нічого, бо вже перед тим гаразд обговорили, пощо її кликали і що з нею робити. Почували добре, що їм треба встругнути тій дівчині щось таке погане, аби їй і повороту не було додому. І коли вона надійшла з Іванком,

надіючися побачити Андрія, вони наблизилися до неї з обох боків і, не кажучи ані слова, вхопили її за обі руки, а Ленько в одній хвилі встромив їй затулену в кулаці хустку в рот, аби не кричала.

— Маємо її! — скрикнув радісно Сенько.

— Держи добре, аби не вирвалася! — піддав Ленько.

Жіноча постать у великій червоній хустці на голові не скрикнула, не пручалася і, бачилося навіть, не здивувалася наглому нападові. Тільки Іванко стояв збоку, мов остовпілий, і також не промовив ані слова.

— Ану, ходи з нами! — промовив до неї Сенько, а Ленько своєю рукою взяв її попід руку. Та в тій хвилі жіноча постать напруго мотнула головою, з неї зсунулася червона хустка, а з-під неї виринула перед очима веселих парубків сивоволоса, худа, з поморщеним лицем голова старої Горпини. Парубки зразу ахнули і пустили її руку, а вона правою рукою зараз витягла собі хустку з рота і потім спокійно запитала їх:

— А куди мене, любоньки, поведете?

— Агій! — скрикнув Сенько і пустився тікати. Ленько, одначе, схилився додолу, очевидно, хотячи підняти грубий кимак, що лежав біля стежки. Та Горпина випередила його, вхопивши той сам кимак, замахнула ним на Ленька і вдарила його по руці.

— Ти на мене хочеш руку підіймати? Ах ти, шибенику! На, маєш! Маєш! Маєш!

І вона почала прати його по плечах, поки він не відбіг від неї.

— І чого вам треба було від тої дівки? — запитала вона обох Довбущуків, що зупинилися на лісовій стежці, досить оподалік від неї.

— Та ми так, бабуню, хотіли пожартувати трохи, — відповів Сенько.

— Жартувала би з вами лиха доля! — скрикнула Горпина. — Знаю я, як ви хотіли пожартувати. Але се вам вийде на безголов’я!

І, відвернувшися від них, пішла стежкою на край лісу, простуючи до своєї хати. Іванко, бачачи такий кінець сеї пригоди, сховався також у гущавині біля своєї худоби, аби не попадати на очі молодим Довбущукам.

— От провела нас стара відьма! — мовив Ленько по її відході, хухаючи на свою болючу руку.

— І як вона знюхалася з Оленою? — голосно міркував Сенько.

— Мусила якось підслідити нас, — відповів Ленько. — Не має стара іншої роботи та все волочиться за нами та й за нашим татом. Боюся, аби й тепер не наробила нам іще більшого лиха. Знаєш що, Сеньку? Біжімо тепер за нею і підстережімо, куди пішла. Аби не захотіла заглянути до пустки!

— Се було би справді неприємно для тата, — сказав Сенько, і оба вони різними стежками подалися на Довбущуківку.

Отак не справдився страшний сон Олесі.

XVII

ХЛОПЦІ НА ЧАТАХ

Стара Горпина останніми днями справді завдала Олексі Довбущукові та його спільникам немало клопоту, хоч не могла дослідити всього, що вони виробляли за той час. Вони також не догадувалися, що хтось слідить за ними, а те, що вона явилася на їх зібранні в пустці, вважали

чистим припадком і новим доказом її старої ненависті. Але оба парубки, після того, як вона ударемнила їх намір занапастити Олену, завзялися припильнувати її всю ніч, догадуючися, що сеї ночі може статися щось важне для їх спільного діла.

Доходячи до своєї хати, яку лишила замкнену, як звичайно, стара Горпина здивувалася немало, побачивши, що під хатою на приспі сиділи оба молоді Довбущуки, немов дожидаючи її. Була вже досить пізня година. Сонце давненько вже спустилося за гору, але вечірня сутінь не була ще така густа, щоби Горпина ще з перелазу своєї обори не пізнала досить незвичайних гостей, що сиділи перед її хатою.

— О, а ви чого тут? — запитала вона сердито. — Чи ще вам чого треба від мене? Мало тобі того одному з другим, що дістав у лісі?

— Та певно, що мало, — відповів з усміхом Сенько.

— Хочемо заробити на більше, — додав Ленько, — і не вступимося відси, хоч би ви почастували нас іще раз так.

— Маєш іще раз! — промовила сердито Горпина і вдарила його кулаком у плече.

Ленько засміявся, приймаючи се ніби за жарт, і сказав поспішно:

— Дякувать! А тепер просимо вас приймити нас на ніч.

— Ого! А то чому? Хіба не маєте своєї хати?

— Що з того, що маємо, коли нам там нема місця. У тата гості! — відповів Ленько, а Сенько раз у раз усміхався, дивлячися на бабу.

— Та брешеш, дурисвіте! — скрикнула баба, подобрівши трохи. — Нема і в мене місця для таких ночівників. Ідіть геть і дайте мені спокій!

І при сих словах вона відімкнула дерев'яним ключем, який мала у себе за поясом, сінешні двері своєї хати і ввійшла до сіней. Ленько вхопив за клямку і пхнув двері наперед себе, аби за нею також ввійти до сіней, але стара заперлася зсередини плечима о двері так нагло, що Ленько попустив, не надіючися опору, а баба зараз ізсередини засунула двері грубим дерев'яним засувом.

— Ідіть геть! — крикнула вона зсередини до внуків. — Нема для вас місця в моїй хаті.

— То ми переночуємо й під хатою, добре? — крикнув ізнадвору Ленько, аби баба знала, що вони не вступаються з місця.

Баба не відзивалася більше з хати, і вони оба, не говорячи більше нічого, посідали на приспі перед вікнами. Думка підстерегти стару Горпину сеї ночі зродилася в Леньковій голові якось сама собою, а тепер йому ніяково було вертати. Посидівши якийсь час на приспі, він піднявся і заглянув крізь вікно до хати, але вікно було зсередини заслонене червоною хусткою. Сенько рівночасно заглянув у друге вікно, але се також було зсередини закрите якоюсь веріткою. Він застукав до вікна і кликнув:

— Бабуню, чуєте?

— Чую, чую, — відповіла зсередини стара.

— Може би, ви дали нам дещо повечеряти?

— Не дам нічого. Раз вам казала, йдіть собі геть!

— Добре, добре! — сказав Ленько. — Але ми ще почекаємо.

Вони знов посідали на приспі і сиділи мовчки. Вечір запав уже. Небо, весь день погідне, засунулося надвечір густими хмарами, а тепер постуденіло значно, зірвався вітер, немов збиралося на дощ. Братам стало холодно. Вони слухали, чи стара не вештається по хаті, чи не розпалює в печі, але в хаті не чути було нічого. По добрій півгодині Сенько знов застукав до вікна, знов почав кликати бабуню, але сим разом із хати не було ніякої відповіді.

— Ходімо геть! Вона, певно, спить уже, — сказав Сенько до брата.

— Е, ні! — відповів Ленько. — Почекай, я тут щось змайструю.

У заслоненім хусткою вікні одна шиба давніше вже була вибита і заткана жмутком соломи, обвиненим шматою. Ленько без великого труду витягнув те заткало, а потім, упхавши руку досередини, відщепив і відчинив вікно. Заглянути до хати крізь вікно він не міг, бо в хаті було зовсім темно, тому він, не докликаючися бабуні, вліз вікном до хати і покликав за собою меншого брата. Сю штуку в сій хаті, так само як і в своїй батьківській, робили вони не раз давніше, ще малими хлопцями. Щоправда, сим разом їм робилося трохи моторошно, коли, влазячи вікном до бабуниної хати, вони не чули її голосу. Думаючи, що вона заснула твердо, оба брати напомацки почали ходити по хаті, налапувати лаву, стіл, постіль і місце за комином на печі, але старої не було ніде.

— От тобі на! — сказав Сенько. — А се що таке?

— Чи комином вилетіла? — запитав Ленько.

— Може, на поду ночує! — догадувався Сенько.

— Нехай собі ночує, де хоче! — відповів Ленько. — А ми проспимося тим часом на її постелі. Побачимо, що нам за се буде.

І, заткавши вікно, він разом із братом простягся на бабиній постелі, і незабаром заснули оба.

XVIII

ВЧИНОК СТАРОЇ ГОРПИНИ

Горпина, справді побувши кілька хвиль у хаті і зміркувавши, що хлопці стережуть її, позастилала вікна, а потім нечутно вилізши на під, крізь діру в стрісі пробралася на кучку за хатою, з неї спустилася на землю і хильцем, аби хлопці не бачили, майнула в напрямі до пустині. Тільки сьогодні вечором вона з розмови з Матроною догадалася, що в пустині діється щось недобре. Оглядаючися на всі боки, вона зайшла ззаду хати в невеличкий ярок, пробралася ним аж під саму затильну стіну і, притулившися до неї, почала надслухувати. Зразу не чула нічого, але незабаром почулися їй важкі зітхання та стогнання мученого чоловіка. Вона помалу, повзучи попід стіну довкола вугла хати, дібралася до вікна і обережно заглянула досередини.

В хатині миготіло слабе світло, що ледве продиралося крізь маленькі, брудні і замрячені шибки і біляво-жовтими стовпами вбивалося в густу, непросвітну темноту. Один із стовпків освітив лице старої і відразу ще більше забілив страшну блідість, побільшену її сивим розпущеним волоссям, котре вітер шарпав і розкидував по її лиці й плечах.

Приглушений зойк почувся з хатини ще раз. Стара здригнула і знов присіла до землі, аби тим ліпше, зблизька заглянути в середину пустині. Але в тій хвилі зойк утих, світло загасло, в хатині почулися кроки. Видно, злочинець відходив. Стара, мов привид щезла з-під вікна.

Вітер на хвилину притих, а від лісу почувся свист. Незабаром під хатиною опинився Невеличкий, підсвистуючи якусь гайдамацьку пісеньку.

Коли він наближався до пустині, з хати вийшов Олекса і клацнув дрюком, яким зачинив і засунув двері.

— Ви тут, ватажку?

— Тут! А ти чого?

— — Адже ви казали мені переказати, аби я прийшов до вас.

Невеличкий брехав. Він хотів тільки збоку стежити за кождим кроком Олекси, бо те, що робив Олекса останніми днями, видалося товаришам чимось надто паскудним. Вони боялися не самих Довбущуків, але того, аби вони, забравши Петрієві скарби, не втекли від них.

— Ні, я не казав тобі сюди приходити, — відповів Довбущук, а в душі погадав собі: "Собака! Стежить за мною! Чекай, братчику, побачимо, хто кого перехитрить!"

— Але, — додав Олекса по хвилі, — добре, що ти з'явився. Йди раз-два до товаришів назад і скажи їм, аби нині не збиралися сюди. Завтра буде слушний час. Від Петрія довідаємося всього, і тоді буде все добре.

— Нехай буде й так, ватажку! — відповів Невеличкий і вернув назад до лісу. По дорозі бубонів сам до себе: "Чекай, чекай, я вже їм оповім!"

І, підсвистуючи, знов пішов до лісу, не знаючи, що боком за ним хильцем повзла стара.

"Куди йти?" — міркував Невеличкий. Та зараз І догадався, що всі товариші мають зібратися на "Глухім острові", і подався туди. В лісі, було темно, що тільки око вправного лісового "птаха" могло удержатися на стежці. Все щось його тривожило, все причувалося йому крізь свист і шум вітру, що хтось скрито, стиха повзе за ним і лиш деколи ззаду шелесне сухими галузами, захрупотить ломом під ногами. Він кілька

разів ставав, надслухував, вертався навіть кілька кроків назад, але нічого не міг відкрити.

— Тьфу на тебе, маро! Якийсь мороз дере мене поза плечима! Ігій на тебе! — сказав Невеличкий і прискорив ходу, та все-таки йому причувалося, що хтось іде за ним і також прискорює кроку.

Вкінці опинився на дні глибоченної дебрі, а вгорі з-поміж ялиць завиднівся широко розложений огонь на "Глухім острові"

— Слава тобі господи, ось і товариші!

І повільними кроками подався вгору.

*

Вітер шумів і колихав верхами ялиць, скриплячи проразливо сухими гіллями. Долом, серед грубої темноти, крутими стежками, через дебрі, чагарі, гнилі ломи і пні, гнала стара, немов вовчиця, що гонить ловця, який забрав їй щенята з леговища.

— Боже мій, що за страшна робота, який нечуваний злочин скривають ті глухі ліси! І який другий злочин містять у собі німі стіни пустині!.. Боже, коби він лиш не згинув у страшних муках, до яких ті нелюди готовляться! Коби лиш не замучили, заки вернуся!..

І стара напружувала всі сили і знаними стежками гнала далі в глиб лісу.

Здалека замиготіло слабе світло серед гущавини і знов сховалося. Знов мигнуло і знов зникло, мов надія в душі того, що тоне.

— Слава богу, вже близько... ось уже! — прошептала стара, тяжко віддихаючи з утоми. — Коби лише стражників було досить!

І, добуваючи решти сил, погнала до світла. Незабаром серед темряви ночі зарисувалася невиразно невеличка луб'яна колиба перед її очима, в якій від кількох неділь пересиджували стражники, що слідили за бакунярями і пильнували ладу і безпеки тих відлюдних околиць. Таких стійок було досить по лісах, а з найближчих сіл люди повинні були доставляти їм поживу. Звичайно робив се війт, але так потайки, що мало хто в селі знав, де вони.

— Відчиніть, на милість бога, відчиніть! — закричала стара і з цілим розмахом гримнула собою в двері колиби. Двері пирсли під напором, і стара влетіла досередини...

*

Широким колесом палає серед поляни на "Глухім острові" вогонь. З одного боку ватри стоїть сухий, сірий, обдертий з кори пень, до котрого прив'язаний Петрій, а з другого боку сидять серед розмови три "товариші", курячи люльки. Невеличкий з іншими товаришами давно вже подався, щоб сповнити свій план, а слідом його пробування на острові була хіба кров, котрою був побризканий пень і ціле тіло Петрія. Сам Кирило стоїть прив'язаний до страшної колоди, поранений і змучений; лице його бліде, на декотрих місцях то темно-синє, то кроваве, але його погляд усе спокійний і рішучий, як перше.

Опришки поводилися з ним спочатку досить лагідно, думаючи, що ласкою приневолять його показати скарби. Але, побачивши, що все дарма, рішилися вжити остріших способів: тортур і мук. Особливо сього вечора вони завзялися дізнатися про скарби, бо не щадили ні намов, ні погроз, ні мук. Невеличкий радив іще зачекати, а сам, не тратячи часу, попровадив своїх на Довбущуківку.

— Шкода, що ми тут мусили лишитися, — сказав один волоцюга. — Варто би тепер бути з товаришами. Там, здається, буде гарний празник!

— Що мені з того! Я волів би, якби сей собака признався, де скарби сховані, ніж маю брати гріх на душу.

— Що се? — підхопив третій. — Мені причулося, що хтось іде по сухім ломі і тріщить галуззям!

— Е, ти, заяче серце, тобі все щось таке причувається! От сиди тихо!

Та в тій самій хвилині сильно захрупотів лім, затріщало галуззя, і з гущавини випало більше як десять стражників у цісарських уніформах з набитими карабінами. Попереду летіла Горпина, і, коли стражники кинулися ловити та в'язати опришків, вона увільнила напівзамученого Петрія.

Мінута не минула, а все було в порядку на "Глухім острові". Опришків пов’язано, Петрія увільнено, підкріплено, а його рани зав’язано так, що міг іти разом із стражниками.

— Наперед, панове, наперед, — лебеділа стара, і ціле її тіло дрижало від великої внутрішньої натуги та зворушення. — Наперед, наперед у Довбущуківку!

— Веди, стара! Скоро! — наказав коротко начальник стражників, і всі поспішили в гущавину.

XIX

УРЯТОВАНИЙ

Криваво заходило сонце за хмари, обливаючи їх загравою, а в тім червонім світлі понуро бовваніла Чорна гора, врізуючися глибоко в червоне тло своїми темними острими контурами.

На найвищій стрімкій іглиці Чорної гори клячала велетенська стать таємного старця, що кілька разів уже так дивно зустрічався з Андрієм.

Він довго клячав, похиливши сиву голову і зложивши руки навхрест на груді, а душа його виливала всі свої тайни, всі свої глибини в гарячій молитві перед богом.

Йому снилося попередньої ночі, що зближається кінець його терпінь, що зближається час, коли рід його буде змушений перейти останню пробу, аби або дійти до високої мети і ясної будучності, або до дна пропасті. Він із глибини серця дякував богу за його ласку. Якась невидима сила перла його ще останній раз відвідати ті місця, де родився, де проводив свобідно молоді літа, де свобідне його життя так сумно закінчилося через нещасну любов, через панську сваволю і гніт. Злізши з гори, він подався полем на Довбущуківку.

*

— Хато моя рідна, чи й на тобі тяжить боже прокляття, як на мені? Чи й ти не розпадешся доти, доки я живу? Чи мій кінець буде заразом твоєю смертю?

Так говорив старець, підходячи під двері пустині. Двері були зачинені, та старий скоро відчинив їх і ввійшов досередини. Темно було в сінях, темно, хоч око виколи, було в хатині. Старець просто йшов насеред хати, де, як знав, стояла груба, гладко врізана колода, котра його батькові служила за стіл. Нараз спіткнувся о щось м'яке. Під ногами його щось зачало рушатися: почувся слабий зойк, мов стогін когось, що вмирає.

— Убийте мене, нащо мені так мучитися? Убийте мене, я вам нічого не скажу, я присягав! Змилуйтеся, один удар, і моя мука скінчена!..

Се стогнав нещасний, замучений Андрій.

— Що тут таке? Хто ти, нещасливий? Що з тобою?

— Як то, то не ви, Олекса Довбущук?

— Я? Я Довбущук, але не той, котрого ти знаєш.

— Хто б ви не були, рятуйте мене! Винесіть мене відси! Занесіть до села! Я син Кирила Петрія!

— Ти Андрій?..

— Я Андрій! Ой, скоро, скоро! Візьміть мене відси! Тут страшно!.. Несіть мене, нехай хоч умру на вільнім повітрі!

Серед німого страху розв'язав старий хлопця і, обгорнувши його власною одежею, виніс із пустині і обережно поспішив зі своїм тягарем у село. Андрій зомлів, коли старий виніс його на свіже повітря. Здавалося, що страшні болі, уплив крові і голод зовсім обезсилили його. Старий, добуваючи всіх сил, поніс зомлілого у село, шепчучи:

— Боже милосердний! Два рази ти дозволив мені спасти його. Хіба третій раз мав би запізно прийти мій рятунок?..

Та що се за чоловік спішить із села на Довбущуківку?

Хід його непевний, сам він хитається, як стара верба, котрою колихає осінній вітер. Хоч буря й непогода, хоч студінь проймає, він без шапки, вітер розкидає його сиве волосся і шарпає його подертим кафтаном, та

він не зважає на те, квапиться просто на Довбущуківку, мабуть, нічого не чуючи, не бачачи ні перед собою, ні довкола себе.

— Добраніч! — промовив до нього старий, та він, здавалося, не бачачи його, пройшов мимо, зігнувшися, мовби чого шукав, і по хвилині щез у пітьмі. Незабаром старий опинився під першою хатою села... Сил уже не ставало нести дальше Андрія... Він поцілував його в зимне, посиніле, закровавлене чоло, зложив омлілого на приспі і прошептав:

— Прощай! Тут наші дороги розходяться! Я свою кінчу, ти свою зачинаєш!

У хатині, під котрою се діялося, ще миготів блідавим, непевним світлом каганець: люди ще не лягали спати.

І, відступивши трохи від приспи, старий закричав щосили:

— Рятуйте, рятуйте, люди добрі, не дайте загинути живій душі!

В тій хвилі вітер засвистав, зашумів. Стара, дряхла хатина затріщала під його напором. Андрій прокинувся зі свого глибокого зомління і застогнав на приспі, а старець щез у густій, непросвітній темноті.

Се був старий Олекса Довбуш.

XX

ПОМСТА ТОВАРИШІВ

Хата Демка Довбущука була трохи огрядніша, як інші хати в Довбущуківці. Передовсім була чистіша, бо Демчиха не закладала рук за пояс, як нещаслива приголомшена Матрона, а робила і порядкувала щосили в біднім газдівстві.

Олекса з братом сидять на лаві, вогонь палає в печі, коло неї заходилася Демчиха, а надворі темно, і вітер віє, ще не перестає шуміти та гудіти.

— Тепер час! — сказав Олекса, встаючи з лави.

— То, брате, Андрій прирік тобі показати сховок?

— А ба, мусив приректи. Вже три дні висить на кілку в пустині!

— Таки висить?

— Ні, я лишив його на землі, але ще зв’язаного. Правда, втекти він не міг би, хоч би його й розв’язав, але могла би бестія сховатися де, а тепер уночі чорт його знайде!

— То йди ж, брате, і приведи його сюди! Треба його в що загорнути, коли, як кажеш, майже зовсім голий. Вітер зимний, ще готова нам біда де в дорозі заков’язнути!

Олекса вийшов із хати, докинувши Демкові:

— Будь готов! Я зараз приведу його сюди.

*

Дивні думки снувалися в душі Олекси. Перший раз у житті йому стало якось лячно. Він боявся тої нічної темноти, здригався раз по разу перед свистом вітру. Хати Довбущуківки видалися йому живими почварами, що рушалися і грозили йому. Навіть здавалося йому, що бачить під власною хатою якусь чорну мару в людськім виді, що повзає на руках попід стіни, що в пустині і довкола неї снуються такі самі чорні мари, що десь у пустині замиготіло блідаве світло, мов блудний огник, і загасло в тій

самій хвилині, як заблисло. Дрож пройшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе: під Демковою хатою стоять дві мари, тулячися до стіни. Насилу він догадався, що се його власні сини. Завернув до них, наказав їм іти під ліс і уважати, аби товариші несподівано не надійшли і не перешкодили йому довести діло до кінця. Денько й Сенько, щикаючи і трясучися від холоду, поплелися під ліс, а Олекса затрясся, мовби хотів отрясти з себе всі погані думки та тривожні привиди, і сміло пішов до пустині.

*

Невеличкий добре знав лісові дороги, і, незважаючи на темноту, скоро зайшов зі своїми товаришами на Довбущуківку. Він справно уладив усе, обставив на всякий припадок пустиню товаришами, насамперед здалека, потім велів їм помалу зближатися, а сам із другим смілим товаришем, узброєний у пару добрих пістолетів і в широкий ніж за холявою, пішов досередини. Немало зачудувався, знайшовши двері відчинені. Ввійшов досередини, облапав довкола стіни, але не налапав нічого, лише заваляв собі чимось пальці. Зараз казав товаришеві засвітити гніт, і при світлі оба зачали перешукувати хатину. Нічого в ній не було, тільки довгі криваві паси по стінах вказували на місце, де мучився нещасний Андрій. Опришки немало розчарувалися, не знайшовши сподіваних скарбів, та немало зачудувалися, побачивши в хатині кров замість золота. Невеличкий поклав собі заждати на Довбущука і зараз-таки все приготовив до того. Всіх товаришів спровадив до хатини, половину уставив при сінешніх дверях, половині казав приготовляти знаряди до муки, а сам вийшов надвір, аби дати іншим знати, коли прийде Олекса.

Побачивши здалека свою жертву, Невеличкий звинно, як ласиця, шугнув до хати, казав загасити світло і замкнув двері.

Минуло кілька хвилин. Надворі вітер усе ще не переставав шуміти і термосив верхом пустині, але в її середині була мертва, тяжка тиша німої

ожиданки. Кождий із опришків запирав у собі дух, кождий старався берегти своє становище, бо кождий палав ненавистю до ватажка.

Ось і він надходить і, бубонячи щось під носом, відчиняє двері...

XXI

КІНЕЦЬ — ПОЧАТОК

Не знала бідна Петріїха, що діяти і де дітися, її голова крутилася, страшна непевність, що сталося з чоловіком і сином, відібрала їй притомність. Вона в своїм смутку цілком не завважила, що недужий старець, котрому останніми днями значно полегшало і котрий, здавалося, вже бачив і пізнавав усе, щез вечором із хати.

А той незвичайний незнаний старець ішов серед зимного вітру скорим, хоч непевним ходом на Довбущуківку. Його то Олекса Довбуш здибав, несучи Андрія, вирятуваного з пустині, в село.

Страшно перекривилося лице старця, коли станув під хатою Олекси. Се був ніби сміх, ніби радість, що старий добився до своєї мети.

Він вказав рукою на хату Олекси і Демка, потім махнув нею кілька разів на вітер. То мала бути його погроза.

І дивне щось зачав робити. Видобув із-за пазухи кілька кавалків шнура і, бігаючи сям та там, поприв’язував защіпки дверей у обох хатах так, що, відчиняючи зсередини, не можна було ніяким способом відчинити дверей, а ще до того, коли те роблено скоро. Скінчивши сю роботу, знов тремтячою рукою погрозив обом хатам.

Тепер зачав микати з загати солому і класти вінцем попід вікна і двері обох хат, усе кваплячися та бігаючи.

*

Демко в хаті довго ждав на брата. Жінка вже витопила в печі і, погасивши огонь, пішла спати. Демко все ще сидів на лаві й чекав. Він чув, як хтось прив’язував клямку, але думав, що се вітер термосить дверми. Він чув шелест соломи під вікнами, але не оглядався, бо думав, що се вітер шелестить, микаючи солому зі стріхи.

Олекса не надходив, Демко став нетерпеливитися...

Нараз широкий білий плат світла вистрілив під вікнами і золотим язиком почав лизати стіни. Демко почув сичання і тріск полум'я.

— Жінко, вставай, хата горить! — крикнув він.

Демчиха схопилася і остовпіла. Ясність ширилася що раз, то більше. Вона кинулася за своїм чоловіком у сіни, порвавши з собою заспаного хлопця.

Але горе! Демко термосить дверми від сіней, запирається цілою силою, двері не відчиняються. В розпуці кидається до других дверей, другі так само. А вітер, мовби на те й чекав, аж тепер надобре розходився. Вже ціла стріха сичить, тріщить і палає. Демчиха з хлопцем стоїть остовпіла серед сіней. Розпука додала Демкові сили, він висадив одні двері і випав ними надвір, витягнувши за собою непритомну жінку, що все ще конвульсійно заціпленою рукою держала хлопця за руку.

А під хатою в дикій, нелюдській радості скаче якась страшна мара, перекривляючи лице і плещучи в долоні, як дитина.

— Ось де злодій, ось де палій! — ревнув Демко, прискочив до старця, порвав його за груди і, піднявши без трудності вгору, гримнув ним щосили до землі. Нещасний крикнув слабо і, мов глина, повалився на землю.

Удар був смертельний. Та ще на хвилю заблисло в старім тілі життя. Старець простогнав:

— Ти... ти... Демцуню, ти... син мій!... Я... пі... знаю... те... бе... я... я... бла... го... словлю... те... бе!

Демко стояв, мов громом прибитий.

Вітер гудів, крутився, кидав огнем довкола, мов дитина граючися піском. Пожежа захопила вже всю Довбущуківку. Занялася Олексова хата, а її стріха незабаром завалилася, погребавши в своїх руїнах бідну Матрону.

А в тій самій хвилі понад рев вихру, понад тріск пожежі, понад клуби диму видерся інший страшний голос. І повітря, і земля, здавалося, задрижали від того нелюдського голосу.

Се був чоловік високого росту, без одежі, тільки щось мов кроваві паси звисало на нім. Його ноги були обвинені в солом’яні перевесла, що вже до колін обгоріли, обсмалюючи під собою живе тіло. А на його чолі видно було широкий, кровавий вінець, з-під якого пасмами текла кров, заливаючи йому очі, уста й лице. Його руки були зв’язані назад, і він летів наосліп, просто на Демка. За ним гнала юрба темних постатей, а поперед них бігла стара Горпина.

— Ади, Олекса! — буркнув Демко.

А Олекса жене непритомний, сліпий, жене просто до Демка. Та нараз спіткнувся о старця, що лежав на землі, і з тяжким розмахом гримнув собою об землю.

Старець отворив очі. Його тіло знов задрижало. Сили опускали його, він прошептав тільки:

— І... ти... мій син!.. І... ти будь...

Се були останні слова Олекси, сина славного капітана опришків Довбуша!

А в тій хвилі надбігла Горпина, надбігли стражники, і всі остовпіли, побачивши те, що було перед ними. Ніхто не звертав уваги на пожежу, що розгулялася надобре і тепер гуділа, шипіла і тріщала від пустині. Стара стала мов укопана, пізнавши в мертвім старці свого чоловіка, а в живім, кровавім, свого сина. В ній відізвалося материнське жіноче серце, — вона голосно заридала і кинулася до тих, що лежали на землі. Стражники і пов'язані опришки стояли німо довкола. Між ними були й Демкові сини, лише не видно було Невеличкого.

Нараз у те непорушне колесо всунувся — ніхто не бачив відки — високий, сивий, як голуб, старець. Він ввійшов досередини колеса, а на його похиленім чолі видно було смуток і тяжку задуму.

— От се Олекса, син мій, — заговорив він, показуючи на мертвого старця, — а се Олекса, внук мій, — додав, показуючи на кровавого Олексу, — а се правнуки мої пов'язані, а сей блідий, замучений чоловік, що там стоїть, — то Петрій... Чи се жті родини, котрі мають у братній згоді подати собі руки і робити велике діло і простувати до високої мети?..

Внуки і правнуки мої! Мої терпіння нині кінчаться, а може, й ваші також скінчаться. А все те через ненависть і незгоду. А ви, що лишаєтеся живі і бачите наші муки, терпіть і зносіть те, що бог на вас зішле, та не побільшуйте свого горя ще власними провинами!

При сих словах голос його ослаб. Він захитався, усів на землі, підніс голову до неба і хотів ще щось говорити, але в його груді не стало вже голосу... Він тільки шепотом зачав передсмертну молитву... Похилив голову на груди мертвого сина, а руки його звисли додолу.

Олекса Довбуш лише кількома хвилинами пережив свого першого сина.

ДРУГА ЧАСТЬ

I

МІЙ ДІМ — МОЯ ТВЕРДИНЯ!

Старий гордий воєвода Шепетинський часто із задоволенням повторяв ту приказку. А треба було його бачити в ту хвилю, коли, окружений хмарою вельможних гостей, з котрих багато ледве держалося на ногах і думало, що у них вітряки на плечах замість голов, — так у них шуміло і крутилося старе угорське вино, — треба було бачити старого Шепетинського в такій хвилі, коли обходив із гістьми свій новий замок, просторі, на французький лад побудовані господарські будинки, повні новомодних господарських знарядів, коли показував гостям сильний частокіл і оковані брами, рови і став, що, немов величезний півмісяць, окружав замок від полудня, коли обводив їх по густому напівприродному парку, що обтулював собою від півночі нововибудуваний замок, — треба було все те видіти власними очима, щоб уявити собі, з яким виразом лиця повторяв тоді пан воєвода:

— Мій дім — моя твердиня!

А гості дивувалися. Дами, одіті після тодішньої моди тільки в тоненькі, серпанкові газові обслони, ахали сантиментально, стулюючи пишно тоненькі уста і оглядаючи далековидами чудову околицю. І всі подивляли красоту будови, виконаної італійським майстром, і чудове положення між лісом і водою, і сильні укріплення, і штучно в фантастичних формах повироблювані човни, що колихалися на гладкій поверхні ставу, і зі смаком поприбирані альтани в парку, — словом, подивляли все, що можна було хвалити. А хоч дехто зі старших панів закидував словом: "Пощо було будувати на теперішні часи так коштовні

укріплення? Нащо здасться в нинішніх мирних часах замок, нащо рови, зводжений міст і палісади?" — то пан воєвода, випрямивши свою горду високу стать і показуючи гордо лівою рукою на власну грудь, говорив із задоволеним усміхом:

— Мій дім — моя твердиня! Хіба ж ви не бачите високої мети, котра руководила мною при будові сього замку?

Гості мовчали і хитали головами, тільки дами шелестіли довгими газовими, легкими, як павутина, сукнями, повертаючися гордо одна перед другою.

— Гляньте на ті сині гори, що мріють далеко! Бачите, то брама, котрою часто входили угри в нашу країну! Туди колись вдерся Раковцій! Мій замок призначений на будуче заперти їм браму. Гляньте на розлогі, широкі та рівні поля від сходу й півночі! Се шлях, котрим налітала пагубна саранча — татари на наше благодатне Підгір'я. Мій замок має стати запорою проти загонів бісурмен, стати охороною бідним людям, що тікають зі своїм добутком перед мечем і огнем невірних!

Так говорив пан воєвода, а його стать, схилена віком до землі, простувалася і підіймалася вгору при тих словах. Він знов задоволено всміхався і гордо поглядав по гостях.

А гості вже й самі зачинали подивляти високі патріотичні цілі власника замку, бажали йому щастя, а його родові слави і довгого панування.

Але на згадку про рід воєводи каламутилася його радість. Він пригадував собі, що в нього нема сина, що його славний рід, його ім'я з ним вигасне, — і похиляв знов горду голову вдолину, мовби клонився перед рукою судьби. Бо й справді судьба, мабуть, напосілася пригнести ту сильну горду голову. Його син, ціла батькова надія, по році життя з жінкою погиб нагло на ловах, а його молода жінка скоро пішла за ним у

могилу. Лишилася непотішному дідові одна лише маленька внучечка Мільця, на котру чомусь дід не міг зілляти всеї своєї любові. Жаль по страті сина уступив незабаром місця високолетним і славолюбним думкам, уступив місця заходам при будові замку, тисячам мрій і планів, котрі роїлися в старій гордій голові. Тим часом Мільця росла під надзором няньки і французки — бонни Шарлотти. їй було півчетверта року в ту пору, коли відбуваються події, про які йде тут мова.

А діялося се в другій половині XVIII віку, коли польську корону носив Станіслав Понятовський, а над Польщею, або властиво над головами молодих ляхів і ляшок, почавши від короля, запанувала чарівна маркіза Loully.

Було се одного прекрасного літнього вечора в неділю. Отець Ісидор, священик сусіднього із замком села, обходив, помахуючи грубою тростиновою паличкою в срібній оправі, свої широкі лани, що красувалися високим житом і зеленою пшеницею. Задоволення і легкий усміх бігали по його лиці, а легкий вечірній вітрець грав лід час ходу полами його довгої чорної реверенди. Срібна оправа палички блискала до сонця, а повне, кругле лице панотця набирало від вечірньої заграви ще більше рум'яної краски. Про що думав о. Ісидор у ту пору, трудно вгадати. Може, й не думав ні про що, а тільки тихо любувався вечірнім спокоєм під час проходу.

— Слава Йсусу Христу! — відізвався нараз грубий голос за плечима о. Ісидора. Він обернувся і відповів:

— Слава навіки!

Перед ним стояла людина літ коло п'ятидесяти, з загорілим лицем і ростом більше як о голову вища від о. Ісидора. В рисах його лиця, крім мужеської енергії, добродушного, але й гордого усміху, що означав свідомість його переваги над іншими, не можна було вичитати ніяких ворожих намірів.

— Всечесний отче, вибачайте, що так несподівано заходжу вам дорогу, але, бачите, у мене пильна справа до вас.

О. Ісидор поступив два кроки взад аби ліпше оглянути незнайомого, і допитливим поглядом змірив його високу поставу.

— Сподіваюся, що ви, всечесний отче, знаєте мене?

— Ні, не знаю!

— А як так, — сказав незнайомий з жартовливим усміхом, — то я скажу вам. Я Олекса Довбуш.

Ті короткі слова дивно вплинули на о. Ісидора. Його здорове, червоне лице поблідло, коліна затремтіли, а рука судорожно стиснула срібну головку палиці.

— Отже, — говорив далі Довбуш, задоволений, видно, тою зміною на лиці панотця, — моя справа, всечесний, така. Я жию по лісах, як небесний птах, що ні оре, ні сіє... Та від кількох днів зі своїми товаришами даремно прошу в бога хліба насущного. Тому звертаюся до вас і прошу, аби ваша щира рука накормила голодних!

Самозадоволена усмішка щезла з лиця грізного опришка і вступила місця іронії й зневазі. Він знав, що о. Ісидор дуже скупий і що ті слова нагнали на нього немало страху. І справді, о. Ісидор аж скорчився, почувши се, і язик його без зв’язі вилепетав:

— Як то, як то? Поясніть ліпше, — я вас не цілком розумію!

— Проста річ. Ви, отче, будете такі добрі сьогодні вечір між годиною осьмою й десятою заставити у себе стіл для мене і двадцяти моїх молодців, бо ми не маємо де повечеряти! Не дуже там заходіться, ми з'їмо що-будь, бо мої хлопці голодні! Бувайте здорові!

І капітан, поклонившися і ще раз насмішливо поглянувши на остовпілого з тривоги о. Ісидора, скорими кроками подався геть.

*

Пан воєвода Шепетинський був того вечора в дивно веселім настрої. Гості власне пороз'їздилися, і слуги прятали в широких покоях. Воєвода ходив поволі по свойому кабінеті, ставав щокрок, писав рукою різні знаки в повітрі, якісь слова й цифри, а часто навіть і звук невиразних слів виривався з його уст. Старе угорське вино, котрого нині немало потекло, розігріло стару кров і збудило в ньому добрий гумор. Він з радості тричі поцілував чотирилітню прекрасну внучку і заявив мадемуазель Шарлотті своє задоволення, що так старанно її пильнує. Потім пішов до свого кабінету і заперся в нім.

Не праця, що вимагає спокою, була його метою... Він ходив по умебльованім із великим смаком кабінеті, а думки його губилися в смілих рахубах, у широких планах будучності. Його багатства були великі, стіни замку скривали величезні скарби; слуги його вірні, а піддані в кождім часі мусять приложити рук до роботи, покинувши свої, хоч би й найпильніші, заняття.

Нараз застукав хтось голосно до дверей кабінету, і почувся голос льокая, що доносив про прихід о. Ісидора. Пан Шепетинський ніколи не поважав ні релігії, ні її слуг і не поважав передовсім о. Ісидора, якого скупість була йому відома. Він поглядав на нього все зневажливо і не називав його інакше, як рабом божим.

Отець Ісидор, блідий, задиханий, весь тремтячи, ввійшов до панського кабінету.

— Чого вам, рабе божий? Ов, що я бачу! Ви такі неспокійні, такі затурбовані! Певно, злодій слуга украв вам без вашої відомості із

замкненого шпихліра кусник хліба? Або, може, ви припадково, не допусти боже, загубили з десять золотих? Що?

Ся насмішлива промова пана Шепетинського до решти збентежила о. Ісидора і збила його з пантелику.

— Ні, ваша ясновельможність, — промовив він немов дерев'яним язиком, — річ десять раз гірша!..

— Боже! — крикнув з комічним пафосом воєвода. — Певно, вам у пивниці потріскали обручі на бочці найстаршого вина! Годі, рабе божий, я не пораджу, — що сира матінка земля випила, того їй уже з горла не видреш!

Та о. Ісидор, котрого, мов блискавка, наново прошибла гадка про страшних опришків, відзискав притомність і тремтячим голосом розповів воєводі, в чім річ.

Треба було бачити пана Шепетинського в тій хвилі, як слухав оповідання о. Ісидора. Його комічний пафос розплився, мов імла від сильного вітру, його губи стислися, але очі заясніли радістю.

— Собаки скажені, пси підлі! — крикнув він. — І вони сміють туди волочитися під моїм оком і ще й людей напастувати!

— Гей, зараз завтра велю поставити шибеницю над ставом. Заколишуться вони на ній незабаром разом зі своїм ватажком!

— Хлопці, сюди! — крикнув воєвода, широко отворивши двері. — Гай, біжіть узброїться, беріть шнури й аркани! Скорше, цапи, скорше!

Гурма слуг, що вбігла на крик воєводи і хвилю стояла, широко вибалушивши на нього очі, розбіглася тепер так само скоро, зрозумівши, в чім діло і що треба робити.

— Отче Ісидоре, махай додому, ладь вечерю... гости їх... а я почастую їх вином із своєї пивниці.

— Але ж, ваша ясновельможність, я бідний слуга божий, відки мене стане гостити двадцять таких лісових медведів?

— Не стане? То як собі хочеш. Нехай тебе, про мене, й повісять, нехай тобі сиплють вугля до халяви, як не одному з вашої братії! Коли тобі так жаль погостити їх, про мене! Мені байдуже.

— Але ж... на милість бога... ваша ясновельможність... не дайте марно пропадати чоловікові!

— Роби, що кажу!

— Але ж...

— Нічого "але ж"! Так мусить бути, і кінець. Не знаєш, що на голову Олекси Довбуша наложено тисячу червінців? Як він буде в моїх руках, надгорода буде твоя! Іди й лагодь вечерю!

Отець Ісидор того, здається, й чекав. Урадуваний, поклонився воєводі до колін і подався в село, рахуючи в душі прекрасні червінці. А ті червінці — то були грушки на вербі! Польське правління, польський сенат, польська шляхта як що обіцяла, то на тій обіцянці кінчилося.

А пан Шепетинський ходив, дуже врадуваний, по широких, пишних покоях і затирав руки з радості, що йому доля судила зловити славного опришка, котрий від кількох літ ширив страх між довколишніми панами.

Зблизився вечір. Пан воєвода тихенько, боками поза село рушив, окружений гурмою узброєних слуг, до мешкання о. Ісидора, аби опришків нечайно напасти при вечері і легким коштом зловити. Якось на

хвилю заблисла в душі пана Шепетинського думка, що він дома не лишив доволі сторожі; але зараз опам'ятався, що там її не треба.

— Ей, мій дім — моя твердиня. Наперед, хлопці!

Запав вечір і покрив сивою густою млою широкі луги, якими вела стежка. Оддалік синів підгірський ліс, а з панського ставу голосно розносилося по повітрі рохкотання жаб. Незабаром пан Шепетинський і його слуги щезли серед тої великої, живої, чудової природи.

*

Гей, даремно, пане воєводо, розставляєш хитрою штукою своїх слуг довкола попівства! Даремно готовиш засідку на звіра! Сей звір у неї не впаде.

Даремно, стара горда голово, уявляєш собі подяки, які складатимуть тобі гурмою сусіди за те, що зловив славного опришка! Шкода твого заходу звабити його в сітку! Уважай, аби ти сам не впав у слопець, аби ти, хитрий, не дав перехитрити себе.

І даремно ти, о. Ісидоре, тішишся і числиш наперед червінці, які виплатить тобі польський уряд за Довбушеву голову! Шкода було заходу, рабе божий, готовити таку ситу вечерю! Молода і Довбушеві деінде повечеряють, — та й гучно повечеряють!

*

Німо й понуро стоїть новий воєводський замок серед подвійного вінця: темного парку і ставу, що синіє, як велетенський півмісяць. Лише зводжений міст висить у задумі над глибоким замковим ровом; із башт виглядають пащі гармат, а в ставі полощуться золоті зірки небесні, немов чарівниці-русалки, що бажають у глибину води заманити ті грубі липи та плакучі берези, що, пообсідавши берег ставу, тужно приглядаються собі

в його кришталевих водах. Часом лише плюсне серед тих хвиль весела риба, а що раз, то ширші обручі легеньких хвиль розходяться, плещучи о зелений берег.

Та в замку служниці й слуги в просторій кухні гуртом обсіли грубу, ждучи, доки вернеться пан, і скорочують собі час розмовами. Мала Мільця і мадемуазель Шарлотта сплять у своїй кімнаті, І ніякий стук, ніякий галас не перебиває їх сну. В кухні розмови стають чимраз живіші. Дівчата й баби, пастухи й старі діди оповідають чутки про Довбуша.

— То мусить бути страшний чоловік! — боязко прошептала Сенька, молода дівчина.

— Йди, дурна, — відізвався Клим, старий дід із довгими козацькими вусами, — ти сім триднівок постила би, сім п'ятниць поклони била, якби тебе такий чепурний молодець посватав!

— Агі на вас із вашим сватанням! Ідіть геть! Такий старий, а ще вам небилиці з голови не вивітріли! — сердилася Сенька, почервонівши від стиду.

— То ти, Грицю, кажеш, що бачив Довбуша? — запитала кухарка Параска невеличкого плечистого хлопця.

— Овва, — сказав той зухвало, — не штука було його бачити! Бачив я його, та й то не раз у нашім лісі.

В тій хвилі дивно щось забряжчало і зашелестіло на замковім подвір'ї... Всі надставили вуха, чи не почують крику воєводи, але нічого не було чути. Ні один із прислуги не вийшов, аби подивитися, що там. Усі слухали дальше оповідання Гриця.

— А як же він виглядав, той страшний розбійник? — запитала Сенька Гриця.

— А як же би мав виглядати? Як кождий хрещений чоловік.

В тій хвилі зашаркало щось по дверях. Почулися голосні кроки, двері відчинилися, а в них показалася висока стать Довбуша.

— Добрий вечір, — сказав, не кланяючися. — Так виглядав, як я? — додав із усміхом, обертаючися до Гриця.

Трудно описати переполох слуг, коли побачили перед собою так несподівано страшного опришка. Якби був грім у тій хвилі вдарив серед хати, не були би гірше перелякалися. Зуховатий Гриць в тій же хвилі опинився в найтемнішім куті під тапчаном. Жінки скрикнули і задеревіли на місці. Тільки старий Клим порвав за сокиру.

— Дай спокій, старий діду, — сказав із усміхом до нього Довбуш. — Ми не прийшли вам тут ніякого зла робити, тілько, будь ласка, поможи пов'язати челядь, а як усе буде готове, покажеш нам, де панська каса.

— Не діждеш того, проклятий розбишако! — крикнув Клим і пустився на нього з сокирою.

— Хлопці, гей! — крикнув Довбуш. І вмить двері пирсли, і Клим почув, що його руки зціпив хтось, мов кліщами. Його зв’язали і, заткавши йому рот, винесли на подвір’я, а за ним і всю службу, навіть і Гриця, що запхався під тапчан. Один здоровенний опришок став над ними на сторожі.

— Як мені котре писнете, то зараз йому кулею лоб розтріскаю, як гарбуз.

Бідні слуги, потривожені й пов’язані, не сміли пустити ані пари з уст. Тільки Клим пручався і кидався, та кричати не було як, бо йому заткано рот хусткою.

Тим часом опришки бушували по замку. Ось уже несуть зв'язану напівсонну мадемуазель Шарлотту і регочуться з її переляку. Але що се нового надумав капітан? Мабуть, скарб якийсь криє під полою широкого панського плаща, накиненого на плечі. Обережно виносить той скарб, стає серед подвір’я і кричить:

— Хлопці, гроші є?

— Є, ватажку, є! — кричать змішані голоси з сіней, і вмить показуються опришки, двигаючи панську касу.

— А забрали що треба? — питає знов ватажок, який під тим "що треба" розумів дорогоцінності та інші речі, потрібні грабіжникам.

— Забрали, забрали! — кричить знов кілька голосів. І знов виходять із замку опришки, двигаючи скриню, повну панського добра.

— Наперед! Добро до сховку! Поділ завтра за дня!

Опришки, радісно перешіптуючися, рушили в дорогу. Ватажко ще задержався, все ще не випускаючи з рук своєї добичі.

— А не вивісити панові воєводі червоної хоругви на замку? — питав з жорстоким, але тихим усміхом опришок, що стояв при прив’язаних.

— Бігай!

Нічна темнота вже засіла землю. Довбуш вийшов із подвір’я і, ухиляючи трохи поли плаща, аби придивитися своїй добичі, сказав:

— Отак, пане воєводо, ми аж тепер порахувалися! Бо вже прийшла пора! А як твій син украв і зганьбив мою Олесю, — а як ти ще, подибавши мене в лісі, велів немилосердно катувати, — а як ти знищив ціле моє

щастя, ціле моє життя, — ти, певно, не думав, що прийде й на мене черга відплатити тобі рівним за рівне, вирвати останній накорінок твого роду, знищити всі твої плани й надії! А те все-таки сталося! Внучка твоя ось тут, у моїх руках! Моя відплата незабаром завіє на пишній крівлі твого нового замку!

І, несучи обережно обвиту в поли Мільцю, зник опришок у нічній темноті серед крутих стежок, що вели по панськім парку.

Незабаром усміхнулася темна ніч. Застидалися чорні хмари на небі своєї чорняви, почервоніли. У ставі пробудилися рибки і стали підпливати, плюскочучи, до рожевого світла. Думали, що сонце сходить.

А се горів гордий новий замок воєводи.

Ой, невтішно та нерадісно вертав пан Шепетинський із свойого походу! Не в ладі верталася його дружина, не на спочинок вертала вона! Ціле село заворушилося. Здвиг народу зібрався довкола пожарища, а поміж народом пропихався німий, блідий пан Шепетинський. Нещастя відразу зламало його горду душу. Все, все, про що мріяв, що снилося йому на старі літа, до чого сильно приросло його серце, тепер розвівалося димом, сідало в попіл із пожежею. Його славний рід на нім кінчився, його будуча задача — боронити Підгір'я від наїзників — щезала так, як те полум'я в глибині темного небозводу. Все, все забрали йому ненажерні напасники-опришки!

Завели воєводу на ніч до села. Він сам уже не мав сили доволіктися туди. А на другий день ясно і погідно встало сонце. Шепетинський усміхався. Добував із кишені дукати і, сміючися, грався ними, як дитина. Бігав сям та там з веселим реготом, то знов сідав; підпирав сиву голову-обома руками і тремтячим голосом заводив якусь веселу пісеньку.

Казали, що він збожеволів.

II

ВНУЧКА ВОЄВОДИ

Серед гір, за місточком Сколім, в околиці, званій Тухольщиною, високо підіймається гора Зелемінь. Лісами-борами покриті гори окружають того велетня, а в цілій околиці царює ще рука первісної природи, з якою тут людська рука не розпочала ще рішучої боротьби.

У стіп Зелеменя сидів у часах, коли відбувалася отся подія, сам-самісінький старий пасічник. Його самітної оселі серед лісу ніколи не оживляв людський говір, хіба тільки співи лісових пташок переривали її та бренькіт пчіл, що літали на поблизькі, усіяні цвітами полонини за медом. Хіба раз або два в році загощували до хати пасічника Семена деякі газди з поблизьких сіл за медом або за зіллям, бо Семен, як звичайно кождий незвичайний дивак, славився знахарем, що вміє помогти на різні хороби.

І справді, у Семена було багато таких дивачних привичок, що йому неможливо було погодитися з більшим гуртом людей. Щось таке нелюдяне, похмуре і нетовариське було в його поведенню, що, побачивши його перший раз, кождий міг уважати його за не знать якого злодія, розбійника та нелюда. Але під тою грубою неприступною поверхністю скривалася щира душа і не притуплене віком почуття любові до вічнозеленої, величавої гірської природи. Нещастя молодості, сумні пригоди і переслідування вигнали його з-поміж людей, та не вбили в душі його найкращої признаки чоловіка — чоловіколюбності.

Та в тих часах, про котрі тут мова, частіше, як звичайно, оживляв людський говір, а навіть сміхи та радість самітну хату лісового помешкання. Олекса Довбуш часто загощував із деякими своїми хлопцями в ті сторони, часто довго розмовляв із Семеном. Душа немолодого вже опришка бувала іноді так повна турбот і гризот, що мусила вилитися перед кимось. Із своєї ватаги він не міг нікому звіритися

— і тішився, здибавши в лісовій пустині щирого приятеля і досвідного порадника. Він виповів йому все, що тяжіло на серці, — і в тій лісовій хаті зродився в душі його намір посвятити свої скарби для добра руського народу.

Після нападу на замок Шепетинського Довбуш зі своєю ватагою попростував до Семена, аби з ним порадитися, що робити з внучкою ворога, яку він для помсти викрав із замку. Опришок, хоч і глибоко відчував у серці жаль за своїм змарнованим життям і почував сильну ненависть до всіх кривдників його самого та руського народу, все-таки не посмів знущатися над бідною безпомічною дитиною, останньою парістю ворожого йому роду. Він запитав поради в Семена, бо твердо вірив, що сей наведе його на добру дорогу.

— Розуміється, — сказав пасічник, коли Довбуш розповів йому про напад на замок воєводи, — зробили ви неабияке діло. Не було потреби так страшно мститися над паном, а над дитиною ще й менше. А де ж ти подів її?

— Та вона тут з нами, — відповів Довбуш.

— Де з вами?

— Тут недалеко в селі. Хлопці принесли її сюди на плечах. Несли ночами, бо вдень ми мусили ховатися по лісах. Отак промандрували цілі дві неділі, поки дійшли сюди. Дитина зразу плакала, а потому якось забавилася.

— То, може, помістиш її де в селі? Може, у якого попа?

— Не маю такого знайомого, — відповів Довбуш. — А я гадав, чи не могла би вона прожити тут із тобою в безпечнім місці, поки не знайду для неї дещо відповіднішого.

— Трудно буде, — сказав Семен по короткій задумі. — У мене, сам знаєш, нема ніякої вигоди для панської дитини.

— Се ще було би найменше, — відповів Довбуш. — Де про що я міг би постаратися, а до тебе, думаю, вона привикла би ще борше, як до моїх товаришів. А під зиму я чей винайду для неї таке місце, де буде мати більшу вигоду і ліпший догляд.

— Та про мене, — сказав Семен, — нехай буде й так. Я тут сам, але в мене є також свояки й знайомі, що можуть притулити п в разі потреби.

Довбуш віддалився по сій розмові і другого дня сам на своїх руках приніс воєводську внучку в хату пасічника.

Мільця поволі забувала про свій панський дитинячий вік. Згадки про воєводу всувалися чимраз у темніші закутки її душі і стали вкінці мовби якимсь невиразним сном. Зате краса її розвивалася чимраз пишніше, як розвивається весною краса чудової цвітки в полонині. Вона привикла до самітності в хаті, до шуму лісових дерев, до понурого обличчя пасічника, — а її чисте, дівоче серце і почуття розвивалися в окруженню гірської природи і віддалік від людей, що своїм злим прикладом могли би звихнути свобідний ріст і розвиток тої запашної цвітки.

Довбушеві в тих часах прийшлося дуже круто. З упадком Польщі скінчилося його капітанство. Він мусив окриватися, а потім під різними назвами, як жебрак, блукати по краю. Його жінка в Перегинську вмерла з гризоти. Душа бідного вигнанця терпіла багато під нестерпним тягарем розлуки, і йому так і не довелося знайти для Мільці вигідніший та безпечніший притулок.

Аж по упливі п’ятнадцяти літ він загостив знов до пасічника Семена. Радісно приняв старець страшного колись гостя. Здивована поглядала на нього Мільця… здивований і очарований поглядав Довбуш на ту, котру колись безпомічною дитиною викрав із замку її діда. Замість турботи та

гризоти, яка мучила його досі, він почув у душі дивну, невияснену пільгу, немов свідомість того, що його злочин може принести добрі наслідки в будущині.

Недовго пробув Довбуш в оселі пасічника, недовго, а яка рішуча переміна зайшла в його душі! Його серце ожило, — ожило з новими стражданнями, з новим щастям, із новою любов’ю. Червона, як вишня від сонця, зустрічала його Мільця, ціла в огні, тремтячи, слухала довгими вечорами його оповідань про його життя, про давно минуле, та незабуте горе, — і її серце почало відзиватися до нього якоюсь незнаною, тихою і солодкою мовою...

Весною 1800 року відбулося вінчання Довбуша з молодою Емілією, внучкою воєводи, останньою парістю родини Шепетинських. Та вона того не знала і віддавна привикла вже вважати себе за дочку Семена.

Та недовго пробував Довбуш зі своєю молодою жінкою. Боячися, аби його не вислідженo, він знов покинув пасічника, знов у жебрачій одежі пішов у широкий світ, обіцявши за рік знов явитися там, куди тягло його серце.

Тяжко стало Мільці. Та туга щезала поволі: час і надія побачити незабаром чоловіка потішали її. І все йшло звичайним порядком у пасічниковій хаті, коли нараз, уже пізньою зимою, почув старий Семен, що жандарми мають спасти на його хату, аби зловити жінку Довбуша. Про се сказав старому пасічникові один вівчар, який узимі за кілька миль їздив на Зелемінь по сіно. Семен цілу ту зиму не виходив із хати, бо старість уже змогла його, — і кілька днів по відході вівчаря він помер, повідомивши перед смертю Мільцю, що їй грозило.

Неописаний жаль і переляк проняв наскрізь серце молодої жінки, коли нараз побачила себе самою серед безлюдної лісової пустині вночі, з трупом свого, як їй здавалося, батька.

Тої ночі вродився їй син, друге живе єство обік неї в тих лісах. Вона тряслася над ним, плакала і сміялася, не знала, що робити, а кождої хвилі бачилось їй, що вже йдуть немилосердні, вусаті, узброєні посіпаки, що її беруть, кують у тяжкі кайдани, що відбирають їй те бідне дитя, її єдину потіху. Ні, несила була їй довше мучитися! Втекти відсіля, в найближче село, між людей, котрі її сховають, і оборонять, і потішать, — се була її єдина думка.

Кілька день по злогах вона взялася до роботи, убрала себе якнайтепліше, пообвивала дитя старанно і слізно прощалася з тою мирною старою хатою, де так гарно, так спокійно пройшли її молоді літа. Нараз впала їй в очі пасічникова псалтиря, єдина книжка, що була в тій пустині. З неї молився пасічник, на ній учив він її читати, з неї переписувала вона перші букви вуглем на яловій тесаній дошці, в ній і вона останнього року знаходила потіху в тузі, котрої перед тим не потребувала і не розуміла. Вона взяла з собою сю святу книгу в тій вірі, що вона стане їй у дорозі обороною і з’єднає їй милосердя в бога і в людей. Потім, перехрестившися і з сльозами поцілувавши ще холодну руку свого опікуна, пішла в божу путь.

Мільця думала, що в найближчім селі оповість людям про смерть пасічника і верне з ними, аби поховати його смертні останки. Але цілком інакше сталося. Метелиця позавівала снігом усі знані їй лісові стежки, а сніг, падаючи, все затемнював так, що вона незабаром збилася з дороги і заблудила в лісі.

Тяжко-важко, в неописанній тривозі, плила їй година за годиною. Вже сонце зійшло з полудня, а вона все ще блудила густими борами. Вже стало вечоріти, мороз діймав її, сили почали її покидати, та вона, невважаючи на студінь, останками свого тепла гріла лише своє дитятко. І ніч уже надійшла, в лісі вчасніше, як на полі, — а ще не кінчився ліс, не уставала метелиця, до того всього долучився мороз. Вона сіла спочивати під розлогою смерекою, під якою було менше снігу, і, кормлячи грудьми свою дитину, стиха шептала молитви. Потім, коли стогнання лісу під бурею втихло трохи, вона рушила далі густим лісом попід смереками,

спускаючися все нижче й нижче вдолину. По якімось часі вона побачила недалеко внизу бліде світло і зараз пізнала, куди зайшла.

Була се одинока невеличка гірська коршма на краю лісу, недалеко від села. Живіше забило у неї серце, і вона, вийшовши з лісу, побрела сніговою поляною навпростець до коршми.

В буді під коршмою лежав лютий пастирський пес. Зачувши кроки чужої людини, він зірвався з голосним гавканням, та те гавкання було для неї миліше від усього, що чула в тій хвилі, бо свідчило про присутність живих людей у коршмі.

Із коршми вийшов жид із слугою, відкликав пса і здивувався немало, бачачи перед собою в таку годину "пасічникову молодицю", знайому йому здавна. Він запровадив її до коршми, де вона швидко огрілася. Зразу здавалося, що її здорова натура перенесе без шкоди страшні події останніх днів. Вона покріпилася в коршмі звареним наборзі гарячим молоком і лягла спати з дитиною, але над ранком у неї показалася сильна гарячка, так що вона, прокинувшися і простогнавши до рана, попала в повну нетяму. Переляканий орендар післав свойого слугу в село, аби спровадив сани та тягло, і коло полудня непритомну молодицю з дитиною з тяжким трудом завезено в село і відвезено просто до місцевого священика. Сей, не гаючися, охрестив дитину, що була мужеського полу, і примістив у себе тяжко недужу матір, яку здавна знав як дочку пасічника Семена. Знайшовши при ній пасічникову псалтирю, він прочитав на останній картці тої книги пасічникову записку, що потрохи вияснила йому походження молодиці. Сама ж молодиця пролежала ще кілька днів у страшній гарячці та непритомності, потім прийшла до себе лише настільки, що могла сказати, що її тато вмер і лежить у своїй хаті непохований, і потім попала знов у нетяму, що скінчилася тихою смертю.

Її й Довбушів син лишився знайдою в попівськім домі.

III

ЗНАХІДКА В РОЗГІРЧІ

П’ять літ минуло від часу, коли в Довбущуківці відігралася драма, описана в першій часті сеї повісті.

Ми знов у горах, недалеко Розгірча. Від полудня високі гори, покриті темними смерековими борами. У їх стіп на ріні руїни старої мурованої коршми, де колись сидів жид Бляйберг. Попри руїни, порослі мохом та кропивою, в’ється маленька стежка. Її ледве видно; мабуть, рідко коли хто нею ходить. Вона підіймається двома закрутами на невеличкий горбок і пропадає в густій тіні лісу. Тою стежкою ходять люди з міста відвідувати знаний камінь, що стирчить у тім лісі. Із селян мало хто ходить нею, бо про руїни старої коршми оповідають страховинні перекази, а жінки бояться і згадувати про неї під ніч.

В одну літню, погідну днину сею самітною стежкою йшов чоловік малого росту, з живими, хитрими сірими очима, по-міщанськи вбраний, з грубою палицею в руці та з торбою через плечі. Скорою ходою він добирався до лісу і незабаром сховався в холодній тіні. Тут спинився на хвилю, відітхнув глибоко і обтер піт із чола. Потім став розглядатися довкола, немов питаючи в пам’яті, куди дорога, бо стежка в лісі цілком пропала.

Роздумавши добре, куди йти, він справився в гущавину і довгий час дерся ярами, зворами та кременистими лісовими обломами, доки перед його очима не вистрілив розгірецький камінь. Трьома високими, стрімко полупаними стовпами здіймався він угору і сірими неправильними контурами вирізувався на темно-зеленім тлі бору.

— Слава тобі, боже! — прошептав, тяжко зітхаючи, подорожній. — Насилу дібрався до сього місця, де вже так давно я повинен був стати. В тім камені остання моя надія... Як тут нема того скарбу, то вже хіба сам чорт удавився ним! І кілько-то я нашукався, кілько напитався за ним, цілих п’ять літ часу стратив, борючися з різними трудностями!

Так бурчав подорожній, уклавшися під грубезною смерекою недалеко каменя на довший відпочинок. Він здіймив зі себе кафтан і торбу, поклав на землі, поправив на собі вузький ремінь із блискучими пряжками і добув із торби кавалок хліба, солі та добрий відрізок ковбаси.

— А хто знає, може, й брехав Петрій, як його мучили? Може, се все байка, видумка... може, він тільки на те розпустив вістки про такі великі скарби, аби подрочитися з Довбущуками? Де ж то можливе, аби я стілько шукав, усі закамарки перешниряв та поперевертав і не знайшов нічого? Але побачимо, — додав, устаючи і збираючи одробинки хліба. — В тім камені ще моя остання надія! Дурний нарід каже, що сі скарби закляті! Що то значить? Коби лиш були тут, моя рука вже їх видобуде... не пошкодить ніяке закляття!

Се був Невеличкий. Проворний і хитрий бурлака встиг тої страшної ночі, що скінчилася погромом Довбущуків, вихопитися і втекти від стражників. У його голові зродилася тоді ж гадка піти на власну руку шукати скарбів. І ся справа займала його цілих п’ять літ.

Перехрестившися, виняв невеличку сокиру, що стирчала ззаду за поясом, узяв у руки свою палицю, здолини добре оковану, і став дряпатися горі каменем, аби дібратися до першої щілини, яку видно було знизу. Стіна була стрімка, камінь зверху сипкий, звітрів на сльоті, але Невеличкий із дивною зручністю поборював перепони.

І ось він по довгих трудах угорі... заглядає цікаво в темну щілину... нічого не бачить... Стукає палицею по кам’яних стінах, палиця не трафляє нічого, крім каменя... Лізе сам у темну щербату нору, та вона цілком порожня.

— Ну, ну, — воркоче трохи розчарований, але не знеохочений Невеличкий і починає уважніше оглядати все довкола. Незабаром він побачив другу, меншу, майже незамітну розколубину над своєю головою.

— Е, ось воно куди! — буркнув він і знов з немалим трудом почав дертися вгору. І знов знайшов вузьку, глибоку печеру, але й ся була порожня.

Невеличкий іще не тратив надії. Він довго сидів на кам’янім помості печери і пильно роздивлявся по всіх кутах. Потім, вихиливши голову з печери, глянув униз і затремтів при першім погляді.

По стрімкій, обірваній скалі, по якій з великим трудом він виліз угору, не так легко злізти вдолину. Найменший хибний крок грозив упадком і смертю. Смілий опришок, одначе, не стратив відваги.

Як сильний щупак, попавши в сіть, кидається по ній, аби натрафити на діру і продертися нею на свободу, так бігали бистро опришкові очі. Але всюди стирчали грізно і понуро стрімкі стіни, і ніде не. було видно, вигіднішого проходу.

Може, перший раз по довгих літах прийшла йому в тій небезпеці гадка про бога, і він, зітхнувши з глибини серця, обернув зір свій угору, мовби виглядаючи відти руки порятовника.

І як лише підніс догори очі, то вже довго не спускав їх, але пильно став розглядати сіру скалу та ЇЇ пошарпані стрімкі вершини.

— Ось воно! — крикнув радісно. — Вилізу на сам вершок каменя, а другим боком чей же злізу вдолину.

І, спершися сильно на свою палицю, з незвичайною легкістю піднявся вгору і став дряпатися скалою до самого вершка.

— Ах! — вирвалося мимоволі з його груді, а в тім однім оклику вилилося немале розчарування. Друга стіна каменя була ще стрімкіша, ще небезпечніша і недоступніша, як перша. Та він і тепер не тратив відваги і знов почав пильно оглядатися довкола.

Подовгастий вершок каменя був зубатий і полупаний і виглядав мов великий гребінь із величезними кам’яними нерівними зубцями. Здовж того гребеня поклав собі Невеличкий лізти аж на сам край і там шукати стежки вдолину. Той намір декому іншому був би видався неможливим, бо спинатися на стрімкі іглиці, маючи по однім і по другім боці глибоку пропасть, на те треба було неабиякої відваги та зручності. Невеличкий не злякався, кинув надолину свою тяжку палицю і пустився в страшну дорогу.

Нарешті йому таки вдалося дістатися на останній вершок скального гребеня. Лице його прояснилося. Скала з сього боку була, щоправда, стрімка, але сильно потріскана і нерівна, і він рішився при помочі своєї сокири злазити вдолину. Сокирою він висікав, де міг, більші щерби в скалі, аби на них стати міцно, — і так повільно, але досить безпечно, почав спускатися вниз.

Нараз видалося йому, що камінь, о який ударив обухом, захитався і глухо задуднів. Отсе розбудило його цікавість. Він іще раз, сильніше вдарив сокирою в камінь, але сього удару мало не переплатив життям. Камінь, що слабо держався на своїм місці, попустив під сильним ударом і з громовим лускотом звалився вдолину, розбиваючися о скалу. Падучи, захопив одну ногу Невеличкого, і хоч не скалічив його значно, та все-таки мало не збив його з рівноваги і не зіпхнув наперед стрімголов униз. Се було би, певно, сталося, коли би Невеличкий у тій же хвилині зручно не відхилився набік і не притисся до стрімкої розпуклої скелі.

Коли минула хвиля небезпеки, він знов піднявся І поглянув на місце, відки скотився камінь. Яке ж було його зачудування, коли побачив там темний, до сонця вихилений отвір глибокої і досить просторої печери.

— Ось де мій талан, ось де ті скарби! — скрикнув Невеличкий і весь затремтів із радості.

Проміння сонця поволі, немов боязко, продирало густу темноту, що панувала віддавна в печері. Аж по добрій хвилині Невеличкий міг розрізнити деякі більші щерби скал у нутрі печери. Але, крім щерб, годі було добачити щось інше.

Поволі всередині роз’яснилося, і Невеличкий ледве-ледве втиснувся тісним отвором до печери. Та, на своє велике розчарування, замість купи золота, побачив серед печери два людські кістяки, покриті перегнилими шматами. Він знов затремтів, мовби голою рукою діткнувся холодної гадюки. Ноги його дилькотали і не могли рушитися з місця, а лице, мов окаменіле, німо дивилося на кістяки. Більший кістяк — се була жінка, як можна було пізнати по шматах одежі і по довгім волоссі, що, хоч протрухлявіле, все ще трималося купи. Жовті кості лиця виглядали страшно, і Невеличкому здавалося, що по тім кістянім обличчі перебігає від часу до часу демонічний усміх наруги і зневаги.

— Агі! — мимоволі скрикнув Невеличкий. Хотів віддалитися від сього виду, але його ноги не рушалися з місця.

Та по кількох хвилях його обридження й переляк пройшли, і він почав знов розглядатися по печері. Та ніде не було сліду схованих скарбів. І Невеличкий хотів уже віддалитися, коли нараз якийсь внутрішній голос візвав його оглянути трупи. Не без дрижаків і не без відрази приступив ближче до кістяка жінки І торкнув його злегка ногою. Одежа, що покривала трупа, розпалася і відкрила голі білі ребра, а між ними на грудній кості лежала стара книга, здавалося, ще не понівечена гниллю. Її старинна дерев’яна обтягнена шкірою оправа вилискувалася ще декуди позолотою, а залізна клямра, що її замикала, проржавіла цілком.

— Ого, а се що? — скрикнув Невеличкий. І, незважаючи на відразу й острах, він сягнув рукою по книжку, що лежала на груді кістяка. Обережно брав її, боячися, аби не розсипалася за дотиком. Але книжка була ціла. Дерев’яна оправа заховала її від гнилизни. Невеличкий підняв її, а грудь кістяка заворушилася незначно, немовби з-під тої кості добулося тяжке зітхання. Не рушаючи другого трупа, Невеличкий виліз

поквапно з печери, помалу та обережно зліз надолину, хоч тепер се було вже досить легко.

Нарешті станув на землі. Тяжко зітхнув після дряпанини по скалі, потім сів унизу на мураві і, заспокоївшися, зачав переглядати знайдену книжку. Вона була вся писана старим письмом, якого він не вмів прочитати анітрохи. Згорнувши книжку, він положив її до своєї торби, знайшов свою сокиру, яку кинув був униз із каменя, оглянув іще кілька разів той камінь із різних боків і віддалився.

IV

АНДРІЙ НА НОВІЙ ДОРОЗІ

Пригода з Довбущуками, що скоїлася з початком осені, для обох Петріїв скінчилася короткою недугою. Андрій мало потерпів на здоров’ї і, видужавши, відпросився в батька до Львова, аби записатися на університет і віддатися правничим студіям. На се згодилися вони оба з батьком по кількаразових розмовах, дійшовши до переконання, що правничі студії можуть бути найкорисніші для Андрія в його дальшім житті. Він від’їхав до Львова якось так поспішно та несподівано, що забув навіть попрощатися з Олесею. Аж у часі дороги він пригадав собі її і рівночасно дізнав чуття, що назавсіди розстається з нею і що ніщо властиво не в’яже його до неї.

У Львові Андрій, за батьковою порадою, заїхав до підрядного готелю Куна, куди звичайно заїздили руські священики, і при помочі готелевого фактора почав шукати собі кавалерського помешкання. По кількадневній біганині він нарешті знайшов таке помешкання і віднаняв один покій з харчем та обслугою у пані Кралінської, вдови по уряднику, яка приняла його дуже чемно і так захвалила свій до винайму виставлений покоїк, що він згодився відразу на скромну зрештою ціну і того самого дня переніс туди свої речі з готелю. Немало біганини та клопотів коштував його також запис на університет, так що перші тижні

львівського життя пробігли йому скоро та незамітно, мов у сні. Снідання діставав він щорана в своїм покою, туди ж приносила йому служниця о першій годині обід, о шостій підвечірок, а коло восьмої невеличку вечерю. Життя його таким способом укладалося правильно та спокійно, як ніколи досі. Товариське життя університетської молодежі в тих часах було ще дуже слабо розвинене, і Андрій, хоч знайшов між університетськими слухачами немало своїх бувших товаришів із гімназії, не спішився приставати до жадного гурту, не вписався до жадного академічного товариства, а натомість у годинах, свобідних від університетських викладів, звичайно сидів дома і пробував вчитуватися в правничі книжки, що відповідали тим лекціям, яких слухав на університеті, або виходив до міста на прохід. Зі своєю господинею стрічався рідко, в її покоях не бував ніколи і нічого не знав, навіть про те, чи вона жиє сама, чи не сама.

Аж десь у половині падолиста його увагу звернула на себе висока огрядна дама, блондинка, з незвичайно великими і блискучими очима, в незвичайно елегантнім, хоч не надто багатім одязі, яку зустрічав не раз на тій самій вулиці, де була його кватира, а одного разу підстеріг навіть, що вона входила до тої самої камениці. Він не мав звичаю заговорювати зі служницею; се зрештою була старша і загалом не дуже балакуча особа, а при тім його зацікавлення не було таке велике, щоб могло перемогти його несмілість супроти жіночого пола. Та одного дня сталася незвичайна річ. При наближенні першої години служниця ввійшла до його покою і сказала:

— Прошу панича, пані радникова просять до себе на обід.

Андрій не відповів нічого, навіть якось не здивувався, тільки встав і пішов за служницею до покою пані радникової. Покої були гарні, ясні, просторі, і хоч небагато, а все-таки зі смаком умебльовані. Перейшовши салон і ще одну кімнату, він опинився в їдальні, де біля накритого та вже заставленого стола його зустріла пані дому, обік якої стояла молода блондинка, що впала йому в око на вулиці, в скромнім, але дуже елегантнім домашнім убранні.

— Моя дочка Дося! — сказала пані дому, і Андрій чемно вклонився молодій дамі, при чім почув, що серце в його грудях забилося незвичайно скоро.

Панна Дося кивнула злегка головою в його бік і, вказуючи правою рукою крісло біля стола праворуч від материного, а напроти свойого, сказала коротко:

— Прошу сідати!

За обідом пані дому розпитувала Андрія дуже ввічливо, як йому живеться у Львові, чи задоволений із помешкання та услуги і яким студіям віддається. Панна переважно мовчала, перекидаючися тільки іноді кількома словами з матір’ю. В протязі розмови пані дому перепросила Андрія за те, що запросила його сьогодні обідати з ними разом: учинила се тому, бо хотіла розвідати у нього, як йому подобалося помешкання в неї і чи не має якої потреби, в якій би вона могла вигодити йому. Він подякував за її ласку та старання, заявив, що наразі не має ніякої потреби, і сказав дещо про своїх родичів та про те, скільки матеріальних засобів батько призначив йому на удержання у Львові.

— Буде нам дуже приємно, — відізвалася зовсім свобідним і непримушеним тоном панна Дося до Андрія, — коли захочете частіше обідати з нами. Жиємо обі з мамою як черниці, не приймаємо ніяких гостей і рідко буваємо в товариствах, тож вибачте, пане Андрію, що ми деколи надужиємо вашої терпеливості і запросимо вас на коротеньку гутірку.

— Буде мені дуже приємно, — відповів Андрій і вклонився чемно панні Досі. — Сам я не смів би просити у пань такої ласки, але коли паням се може бути приємно, то я в кождій хвилі готов служити.

— Будемо старатися не надуживати ваших услуг, — з добродушним, материнським усміхом промовила пані радникова і подала Андрієві руку, яку сей поцілував.

На цьому скінчилася його перша візита у пань Кралінських.

Андрієві університетські студії пішли відтепер чимраз ліпше та успішніше, коли його домашнє життя скрашували не дуже часті, але завсіди приємні та приятельські зносини з обома женщинами, його хазяйками, матір’ю й дочкою. Протягом чотирьох літ він не переміняв кватири, а тільки літні вакації проводив дома у своїх родичів, помагаючи їм у часі тих вакацій у польових та домашніх роботах. Перед батьком він не таїв нічого зі своїх зносин з панями Кралінськими, але також не мав причини признаватися до чогось особливого, бо ті зносини ніколи не виходили поза обсяг приємних приятельських зносин. Андрій не давав ані матері, ані дочці ніякої нагоди робити йому протекцію або допомагати йому яким іншим способом, а також обі вони, матеріально забезпечені у своїх невеличких потребах, не давали йому ніякого приводу підозрівати їх о якісь самолюбні наміри. Протягом тих чотирьох літ Андрій, якось навіть сам того не завважуючи, закоштував такого спокійного, рівномірного, духовою працею та веселістю й задоволенням заповненого життя, яке рідко кому трапляється в молодих літах і яке справедливо можна назвати міщанським щастям у найкращім значінні того слова. Аж на п’ятім році університетських студій, приготовляючися до останніх правничих екзаменів, Андрій чимраз частіше почав думати про те, що по зложенні тих екзаменів найвластивіше для нього буде попросити о руку панни Досі і стати з нею під шлюбний вінець. Він не сумнівався про те, що її мати згодиться на сей зв’язок, а щодо своїх родичів, був також певний, що вони не спротивляться його щастю.

Правда, був один епізод у його зносинах із панями Кралінськими, коли йому могло здаватися, що його тихі мрії про родинне щастя в їх товаристві можуть розвіятися внівіщо. В їх покоях почало досить часто бувати досить численне товариство старших дам і панів, до якого пані дому його не допускали, так що він довший час не міг нічого знати про

ціль тих відвідин. Се було власне в часі четвертого року його студій, і під кінець того четвертого року, перед літніми феріями, від самих великодніх свят аж до кінця курсу, його ані раз не запрошено до них на обід. Невважаючи на те, при його від'їзді додому обі пані попрощалися з ним дуже чемно і просили його не покидати їх кватири також на дальший рік. Вернувши з вакації до Львова, він не застав обох пань у домі, а від служниці, що пильнувала помешкання, довідався, що обі вони незабаром по його виїзді також виїхали до морських купелів у Остенді, в товаристві одного з тих панів, що бували в них минулого року і якого назву служниця затямила. Він звався барон Наугайм. Андрій не чував ніколи нічого про того барона, не знав його ближче і, не випитуючи в служниці нічого докладніше, з її розмови не міг догадатися, чи барон має які наміри щодо обох пань, чи не має ніяких. Та проте не можна сказати, щоби ся новість не наповнила його деяким побоюванням та не явилася темною хмаркою на небі його вимріяного міщанського щастя.

Андрій довго носився зі своїми думками, які не раз переривали йому його приготування до екзамену, і нарешті написав лист до батька, в якім перший раз звірився йому зі своїм наміром по зложенні екзаменів одружитися у Львові з панною Кралінською і просив у батька не так поради, як радше відомості, чи може числити на його поміч, потрібну для заснування власного домашнього огнища, аж до часу, поки би, відбувши судову та адвокатську практику, міг числити на власний заробіток із доходів адвокатури. Се був натяк на запомогу з Довбушевих скарбів, яких часть старий Петрій повкладав у різні банки на процент. По кількох днях він одержав досить неприємну відповідь від батька, що його здоров'я значно погіршилося, господарство дає малий дохід, а на значнішу запомогу з іншого боку дуже слаба надія. Батько просив його, аби він, скоро тільки зложить екзамени, не гаючися і не роблячи ніякого важного кроку на власну руку, вертав додому.

V

СТАРІ ЗНАЙОМІ

Невеличкий смерековий лісок у стіп Чорної гори, та великі зміни зайшли в природі сеї гори за п’ять літ. Невеличкий та дикий і таємний лісок, що перед тим зеленим пластом лежав на спідній похилості Чорної гори і хоч трохи прикривав її щербатий скалистий бік, щез доразу. Черва, яка не раз, мов зараза, спадає на гірські бори, позбавила й Чорну гору її зеленої прикраси. Смереки повсихали, галуззя їх пообкришував вітер, а кора лупалася і відставала сама від голих стовбурів дерев. Сумний вид мертвоти і знищення представляв той лісок.

В одній із безлічі деберок серед висохлого лісу сидить троє людей. Найстарший із них із знаками ран на блідому лиці — то Олекса Довбущук, інші два — се його сини, Ленько й Сенько. Вони недавно вернули з в’язниці і спочивали по досить довгій дорозі.

"Товариші", переловлені стражниками тої пам’ятної ночі пожару,"виспівали" на Довбущуків так багато поганих штук, що їх засуджено на п’ять літ, а Олексу,— по виліченні, на чотири роки до тяжкої в’язниці. Отсе вони, відбувши свою кару, вертали додому.

Невважаючи на цілорічне лічення в шпиталі, Олекса Довбущук не міг прийти до повного здоров’я та позбутися всіх наслідків тяжких ран, нанесених йому товаришами. Надто тюрма привчила його до понурої мовчанки, за якою ховалася тільки тупа ненависть до людей та гірке почуття безсильності. Не знати, як і чому, всі його думки сходилися на тім, що тільки Петрій може допомогти йому сяк-так без біди докоротати свій вік. Натомість його сини страх як поступили наперед на дорозі, на яку звів їх перед тим їх отець. У товаристві злодіїв і злочинців вони вивчилися від них докладно того ремесла, а тепер, чуючи себе на волі, вони те тільки й думали, як би найуспішніше занятися своїм ремеслом.

Тихо було довкола. Олекса, змучений довгою дорогою до Перегинська, сидів у німій задумі на камені. У ніг його плив і журчав по грубих плитах маленький гірський потічок. Олекса непорушно дивився в його чисту, скляну воду і не промовив до синів ані слова. Вони також дорогою балакали дещо між собою, але з батьком говорили дуже мало.

Ленько тепер, мабуть, надумав щось. Він усміхнувся і, моргнувши на брата, відвів його набік і запитав його:

— Ну, Сеньку, що будемо тепер робити? Слава богу, ми свобідні, час би рушитися куди!

— Хіба я знаю, що зробимо? Ось і тато тут. Поговорімо з ним, що він нам порадить.

— Я й сам так думав, — відповів Ленько, — але, здається, з татом нема що говорити... Прикрутили його товариші, та й оглушила в’язниця. З нього не будемо мати ніякої потіхи.

Олекса зачув тих кілька слів і тільки буркнув під носом:

— Може, й ваша правда. Як не будете, то не будете.

— Та ми хотіли би, — підхопив Ленько, почувши слова батька, — але, не чувши досі від вас нічого, не маємо надії й надалі. Не знаємо навіть, чого ви нам казали йти до Перегинська. Адже нам там нема що робити.

— Хіба я вам казав? — огризнувся отець. — Адже нас усіх трьох відвели жандарми аж до сільської канцелярії і тільки тоді випустили на волю, коли війт підписав за нас поквитування. А ви, скоро з канцелярії, зараз рушили в ліси, не заходячи до села. Я й сам не знаю, чого я пішов з вами.

— Та ми не дуже далеко від села, — сказав Сенько, — а тут у нас у деберці невеличка криївка. Там ми поховали дещо, то, може, тепер знайдемо та будемо мати на початок.

— Мабуть, не знайдемо, — з прикрим усміхом сказав Ленько. — Я вже одним скоком, ідучи сюди, заглянув до тої криївки. Пусто в ній, хоч копією гони.

— Е, ти заглянув до своєї, — відповів Сенько, — а я до своєї ще не заглядав. Не думаю, аби мою відкрив хто так легко, як я відкрив і опорожнив твою.

Ленько засвистав, покриваючи мішане почуття задоволення і незадоволення, і сказав ніби байдужно:

— А я й не знав, що в тебе є своя криївка.

— Отакої й гни! — відповів Сенько. — Так ти й гадав собі, що я дурень.

Олекса не без деякого задоволення слухав розмови своїх синів, а далі зворушеним голосом промовив:

— Бачу, мої дітоньки, що в вас немалий талант. Нехай вас бог благословить на вашій дорозі, а я вже не маю ані сили, ані охоти ходити за вами і слідити вас. Не знаю, що з вами буде, і не знаю, що зо мною буде, але гадаю, що найліпше буде для нас, коли ось тут розійдемося на різні дороги. Я вертаю до села. Пропали мої ноги для великої дороги. Піду до Петрія і наймуся в нього хоч воробців із проса пуджати, коли не зможу робити ніякої іншої роботи. А ви йдіть собі, куди ваша воля.

Сказавши се, він устав із місця, приляг до потоку і напився з нього чистої, хоч не дуже студеної води, а потім, не оглядаючися на синів і не кажучи їм ані слова більше, повільною ходою, підпираючися грубим костуром, справився на стежку, що через невеличкий пригірок провадила до села.

Сенько й Ленько сиділи на своїх місцях і не рушалися з них при відході батька, а коли сей щез за пригірком, Сенько промовив, кепкуючи:

— Пішов старий на губи.

— Раз я сказав, що не будемо мати з нього потіхи, то так воно й буде, — доповів Ленько.

Знайшовши в Сеньковій криївці те, що там було заховане — дещо одежі та дещо грошей, переважно таких монет, якими не можна було безпосередньо користуватися, добутих у різних часах крадіжами та рабунками по панських дворах, — брати почули, що невелика їм із того потіха і що сяк чи так треба їм вертати до села і знайти собі безпечний осідок. Лісовими та польовими стежками вони рушили на свою Довбущуківку.

Сумною та непривітною пусткою стояла тепер та невеличка оселя, положена геть на відшибі від головного села, під самим лісом. Здавалося, що ліс розширився трохи і загорнув її під себе. Де-не-де з-поміж густих високих смерічок виглядали повалені останки печей або чорні перепалені обломки бервен. Розвалини хат поросла густа та висока кропива, а по колишніх подвір’ях розсілися розкішні та самозадоволені будяки, загороджуючи доступ до хат. Було тихо. Ні один листок не ворухнувся, лише сонце пражило згори, а небо всміхалося ясно та погідно.

Довго ходили Довбущуки поміж корчами смерічок та кропиви, довго оглядали сумні розвалини своєї батьківщини. Нараз якийсь хрипливий голос звернув на себе їх увагу.

— Що се таке? — запитав Ленько брата.

Сенько не відповів нічого, але зараз почав пробиратися до місця, звідки доходив голос. Незабаром брати знайшли вузеньку стежку, втоптану поміж кропивою, і пішли нею.

На руїнах колишньої пустині з-поміж густих глогових і драпакових корчів виднілося щось немов будка, в якій не раз у бідніших газдів лежать пси. Кілька порохнявих, напівперегнилих дилин, опертих на

кроківки, стриміло вгору, творячи яку-таку охорону від непогоди. Ззаду лежала величезна купа ломаччя, хащу та гнилих бервен, творячи непрохідну стіну. На землі замість постелі валялася купа листя із сухої соломи, і на тій нужденній мерві лежала, а властиво сиділа, опершися о грубий пень, стара вже людина. Зразу годі було розпізнати, чи се чоловік, чи жінка. Безладно понавішуване, брудне та діряве курмання — се була вся одежа тої руїни чоловіка, а тільки по довгім, у ковтуни скуйовдженім волоссі можна було пізнати в тій постаті жінку. її лице було темне, як земля, давно не мите, а запалі очі ясніли з глибоких ямок несамовитим огнем. Її ноги були порепані та покриті струпами засохлої крові.

Охриплим, ледве чутним голосом співала вона, не рушаючися з місця і не зводячи очей із одної точки:

Ой за ліс милий, за ліс

Чорні оченька заніс,

І слідоньки забравши,

Серцю жалю завдавши.

Зітхнула, а потім зараз перейшла на іншу нуту:

Мати ж моя, мати, що ти учинила,

Що ти свої діти марне погубила?

— А се хто? — запитав Сенько шептом свого брата.

— Не пізнаєш? Се наша стрийна, Демкова жінка!

— Овва! Ось на яке зійшла! — промовив Сенько і зацмокав.

Демчиха не завважила Довбущуків. Не рушаючися з місця і вдивляючися все однаково в пустий темний простір, вона тоненьким голосом затягнула колискову співанку, немов заколисуючи дитину до сну:

Ой не куй, не куй, сива зазулько, вночі,

Не вибирай си на тернинoньку очі!

"Ой як же ж мені поночі не кувати?

Маю дітоньки, нічим їх годувати".

Та нараз зареготалася різким, неприродним реготом і затягнула танечної:

Ой береза дуба везла,

Трохи впріла, трохи змерзла...

Потім зітхнула знов і говорила до себе, немов продовжаючи з кимсь перервану розмову:

— А що ж я їй зробила? Чи зілля винно що кому?.. Чи я винна, що нарвала?..

І безпосередньо по сих словах, звісивши голову вниз, затягнула сумовито:

Кажуть люде, що суд буде,

А суду не буде!

Най на того суд упаде,

Хто судити буде!

Довбущуки стояли недалеко халабуди і мовчки придивлялися Демчисі.

Нараз почули за собою шелест бур’яну і лускіт лому. Обернулися і побачили парубка, в якім зараз пізнали свого молодшого братанича Іванка, Демкового сина.

— Се ти, Іванку? — озвався Ленько.

— Адже ж я! — відповів парубок. — А ви відки тут узялися?

— Вернули з Іванової хати, — відповів Сенько.

— Овва, так скоро? — жартуючи сказав парубок. —

Я думав, що ви вікувати там будете.

— Та не зле нам там було, — відповів, також жартуючи, Ленько. — Але що ж, не хотіли пани довше держати та й нагнали нас додому.

— Шкода, бо без вас тут було досить спокійно, — сказав Іванко. — Тільки ось моя мама не може забути того, що сталося з вами всіми. А властиво вона забула все, навіть те, що вона моя мати.

І Іванко добув із кошеля, який приніс із собою, горщик зі стравою, положив його перед божевільною і мовчки чекав, поки вона пообідає. Демчиха, не кажучи ані слова, зирнула на горщик, узяла ложку і почала їсти зовсім спокійно, мов розумна людина. Іванко й оба Довбущуки мовчки придивлялися їй.

— Бачите, що сталося з вашою стрийною! — шепнув Іванко Довбущукам.

Брати насмішливо покивали головами.

— Нічого собі! Їсть добре, а більше їй нічого не треба, — сказав Сенько.

— Чи не нагодував би ти й нас так? — запитав Ленько свого братанича.

Іванко взяв з-перед матері порожній горщик, завинув його в шмату і, не відповідаючи на його питання, забирався вертати. Довбущуки поспішили за ним. Цікаві були дізнатися про все, що бачили.

— Іванку, Іванку, зачекай! Ми змучені й голодні! Чей же не будеш такий лихий на нас і не даси нам отут загибати з голоду?

— Та я не лихий на вас, але не знаю, чого вам треба і що можу зробити для вас.

— Та нам небагато чого треба на початок, — сказав Ленько. — А там ми якось дамо собі раду. Але скажи насамперед, як ти тут заходиш собі світу і що сталося з нашими?

— Що ж я вам скажу? Мені ніколи, робота чекає. А те, що тут сталося, то самі сумні річі. Як вас забрали, Демчиха довго ходила з хлопцем по пожарищі та заводила, а потім, немов щось надумала, прийшла в село, до Петрія. У Петрія була стара, ваша баба. Вона кілька неділь мешкала у Петрія, аж одного вечора нагло занедужала і тої самої ночі вмерла. Мов на нещастя, і Демчишин хлопець занедужав разом і вмер. Демчихи тоді не було дома. Господи милосердний, як бідна прилетіла звідкись! Нам аж серця краялися, слухаючи її ридання. Десь по півночі призналася, що струїла "стару". Небіжка варила собі у горнятку

крупи, а вона влила до тих круп розпару якогось зілля. А як "стара" їла, прийшов Демчишин хлопчина, і вона й йому дала тих круп. До доби обоє померли. На другий день покликали громаду, взяли Демчиху і віддали до суду, — та там уже побачили, що бідній Демчисі помішалося в голові. її привели назад у село і веліли вислати кудись у шпиталь. Але не було кому заплатити за ліки, то так вона й лишилася. І від того часу ціле літо тут просиджує та співає, а на зиму беруть її в село, аби тут не замерзла.

— А де ж ти? — спитав Сенько.

— У Петрія. І там біда. Старий Петрій став такий скупий та понурий, що, хто його давно знав, певно, не пізнав би його тепер. Петріїха послабла, гризеться. Сумно дуже в цілім домі.

— Що ж Петрій робить? — запитав Ленько.

— Що робить? Усе, як мара, шукає якоїсь пивниці, до якої згубив доступ, і ніяк не може віднайти його.

— Що ж то за пивниця?

— Там десь у горах була дебра, а в ній відомий йому вхід до підземного льоху. Не знаю, чи був там направду льох, чи лиш йому снилося. Бо, відхорувавши по вашій хапатні, він пішов раз у те місце і не знайшов ані дебрі, ані входу. Потім, як минуло літо, пішов іще раз і знов не знайшов нічого. Я оба рази слідив за ним. Прийде на місце, дивиться, хреститься, зітхне важко, походить довкола і вертає додому. Отак він робить кілька разів щороку.

— Ну, се йому, видно, зроблено не аби що! — сказав Ленько радісно. — А тепер, Іванку, бувай здоров! Іди, аби не спізнився до роботи! А ми, Сеню, ходім! Час і нам рушати.

— Куди ж ви тепер? — запитав Іванко.

Та на се питання не діждався відповіді.

VI

ОЛЕКСА Й ПЕТРІЙ

За той час Олекса дотюпав до Петрієвої хати. Петріїха власне вернула від сусіди і, засумована, сиділа під вікном. Петрій приліг на часину на постіль і заснув.

Нараз забрехали пси і кинулися насеред обори. На перелазі показався високий, згорблений, блідий чоловік.

Петріїха стала, мов прикована, побачивши того страшного чоловіка, котрий перед кількома літами таке нещастя наніс на ту тиху, мирну сім’ю.

— Кириле, Кириле! — закликала вона тремтячим голосом.

— Що там? — запитав Кирило будячися.

— Вставай! Гість до нас іде.

— Що за гість?

— Такий, якого, певно, не сподіваєшся!

В ту мить зі скрипом відчинилися двері, і в хату ввійшов Олекса.

— Слава богу!

Петрій остовпілим поглядом дивився на нього. Здавалося зразу, що не пізнає свого давнього противника.

— Слава навіки! — відповіла Петріїха.

Не оглядаючися, не кажучи ані слова, Олекса сів на лаві. Його ноги дилькотіли. Він не міг стояти довго.

— Вибачайте, — сказав він по хвилі, не підіймаючи звішеної на груди голови, — що я такий смілий і зараз розгощуюся!

— Нічого, нічого, просимо! — говорила Петріїха.

— Що вас привело до мене? — запитав Петрій.

Довбущук, почувши його голос, підняв голову вгору і впер у нього свої маленькі мутні очі. По-давньому загриз долішню губу зубами. Видно було, що ні літа, ні терпіння не викорінили з його душі давньої ненависті.

— Може би, ви були ласкаві, газдиньцю, лишити нас самих на хвильку? — сказав Олекса, звертаючися до Петріїхи.

Недовірливо оглядаючися, Петріїха встала і стояла хвильку, не знаючи, як і що, та побачивши, що лице чоловіка не каже нічого, пішла з хати.

— Чого вам треба від мене? — запитав Петрій. — Я думав, що я вже вільний від вас, а ви ще чогось загостили до мене.

— Бог із вами! Я не приходжу до вас у злім намірі ані не хочу вам нічим наприкрятися! Знаєте моє положення. Я тепер без хліба, і без хати, і без здоров’я. Покарав мене бог, але ви майте милосердя наді мною. Не хочу вашого, але маєте там у своїх руках те, що придбав наш дід, то нехай із того хоч частина дістанеться мені та й моїм дітям.

Петрій вдивлявся в лице Довбущука сумними очима, а потім промовив:

— Не хотіли ви мене слухати, коли ще оба ми були при здоров’ю, а тепер приходите, підкопавши моє здоров’я і своє стративши. А з того, що придбав ваш дід, я не маю майже нічого. Тої самої осені, коли ви наважилися на життя моє та й мойого сина, бог наслав на нас тяжкий допуст і відібрав нам те, за що між нами йшла колотнеча. Не знаю, чи осіння, чи весняна злива завалила й зарівняла без сліду ту деберку, в якій був вхід до яскині, де були зложені Довбушеві скарби. Коли я по довгій недузі очуняв трохи і пішов на відоме мені місце, я не міг знайти ані стежки, ані деберки, ані входу до яскині. Все присипало каміння та шутер, що наслідком повені зсунулися з високої гори. Лишилася в моїх руках лиш та невеличка сума грошей, яку захопили були ваші сини і яку я віднайшов та зложив у касі, але з тих грошей дуже малий хосен, бо вони зложені так, що ані я, ані мій син не можемо відібрати їх, а навіть процентів із них не можемо дістати. Не моя воля була при тім, але я згодився, не знаючи, яка тяжка пригода чекає мене.

Довбущук слухав сього оповідання, звісивши голову. Посивіла та згорблена стать Петрія та його журбою зіссане лице свідчили про те, що він не бреше і не дурить свойого противника. Він зітхнув важко і сказав після довгої мовчанки:

— Ну, то що ж мені тепер робити?

— Не знаю, — відповів Петрій. — Я приняв до себе одного з ваших, Іванка, і він у мене добрий та вірний слуга. І вас не вижену з хати, хоч ви й незарібні. Ще мене стане настільно, аби прогодувати незарібного чоловіка, ачей бог дасть, що оба ще з часом поправимося. А де ж ваші сини?

Довбущук махнув рукою.

— Не згадуйте мені про них!

— Ще вони в криміналі?

— Ні, ми вийшли всі три разом, але вони пішли собі шукати власного хліба.

— Се недобре, — сказав, подумавши, Петрій. — Можу догадуватися, якого хліба будуть вони тепер шукати. Та що маю робити? Лишайтеся в мене, доки вам тут злюбиться побути, та там побачимо, що можна буде зробити далі. Адже ж у вас є свої грунти та місця на хати. Якби сини захотіли, то могли би побудуватися та розгосподарюватися наново і не потребували би на те моєї помочі.

На сьому скінчилася розмова недавніх ворогів. Петріїха дала Олексі дещо пообідати, і він, знеможений дорогою, пішов до стодоли, де Петрій постелив йому на тоці солому та простирало, заніс подушку та коц, аби міг укритися та відпочити.

Олексові сини ще кілька день крутилися по горах, шукаючи своїх давніх криївок, у яких було поховане різнородне крадене добро, а потім, запомігшися трохи, прирадили удатися до Львова, відшукати там деяких своїх тюремних товаришів, з якими в тюрмі зробили були змову утворити злодійську шайку для успішного ведення гуртом злодійського ремесла.

VII

МІЖ ЧЕСНИМИ ЖИДАМИ

Ісак Бляйберг від кількох літ уже ходив по краю, знайомився з різними жидами, про котрих йому сказано, що вони вченіші і чесніші від інших, виступав у жидівських божницях по звичайних молитвах з промовами про потребу більшого освідомлення жидів і більшого зближення їх до християнських народів на взір того, що бачив у Німеччині

та по інших австрійських краях, і викликав тими своїми промовами та розмовами декуди сміх, декуди обурення, декуди здивування, а декуди й зацікавлення. На питання про гешефт, яким він займається і з якого жиє, він звичайно відповідав жартами, бо й справді у нього не було ніякого означеного заняття, а був одержаний по матері невеличкий фонд, яким він заспокоював невеличкі потреби свойого вандрівного життя. Не без того бувало, що деякі жиди розпитували його із зацікавленням про його погляди та життєві пригоди, і таким він докладніше виясняв потреби жидівської маси, а з розмов із розумнішими серед них і сам собі уясняв чимраз більшу потребу більшої освіти для жидів понад ту, яку одержували в хайдерах, більшого зближення їх до християнської цивілізації, а особливо до народної маси польської та руської. Він відчував разом із іншими жидами, що серед тої маси жиє глуха ненависть до жидів, як визискувачів людської праці, і йому бажалося довести, з одного боку, жидів до того, аби перестали бути паразитами на тілі тих християнських народів, серед яких їм доводиться жити, а з другого боку, показати також тим християнам, що в духовім житті та в історичнім розвої жидів є дещо таке, що варто пізнати а що могло би причинитися до поправи обопільних життєвих відносин. Усе те помалу вияснялося Бляйбергові, але йому годі було знайти між жидами таких приятелів, що могли би допомогти йому до якогось корисного діла, а навпаки, до нього часто підходили та приближалися жиди досить непевного поведення, котрі з його оповідань та звісток про різні місця, в яких він бував, старалися добути для себе яку користь, знайти можність зробити добрий гешефт.

У невеличкім місточку Жидачеві над Дністром був власне ярмарковий день. З довколишніх сіл та міст поз’їздилося багато народу, зібралося також немало жидів — орендарів, агентів, купців Та різних промисловців. Значне їх число, знайомих і незнайомих, зібралося в помешканні Арона Вайнреба, властителя одинокого заїзного дому в тім місточку, і в окремій кімнаті його просторого помешкання устроїли собі "на почеканю" невеличку чорну біржу. Серед ненастанного гамору йшли розмови про різнородні інтереси, а від часу до часу одні виходили, а інші входили, як кому подобалося.

В однім куті, під стіною, на двох дерев’яних кріслах сиділи два приїжджі жиди середніх літ, один поважний орендар із великою сивою бородою, а другий худий, високий, з рудими пейсами та рудою тонкою бородою, відомий фактор із Тернополя.

— Ну, Хаїме, що скажеш? — запитав орендар фактора, коли сей, ввійшовши до кімнати і розглядаючися по зібраних, нарешті неспостережено наблизився й сів біля нього.

— Alles gut*, — відповів коротко Хаїм.

— Пан приїхав? — запитав орендар.

— Ні, не приїхав, тілько слуги пригнали коні на ярмарок.

— Багато їх?

— Десять пар.

— А слуг багато?

— Всього два, а третій економ. Він має продавати коні на ярмарку.

— А купці є?

— Наші зараз обступили їх і торгують.

— Alles gut. Іди ж зараз і забалакай економа, а я прийду потім.

В тій хвилі до кімнати ввійшов Бляйберг і, привітавши зібраних та не бачачи між ними нікого знайомого, помалу Наблизився аж до того кута, де сидів орендар. Бляйберг перед кількома роками познайомився з ним у Тернополі і пізнав у нім дуже розумного та, як йому здавалося, чесного

жида, з яким стрічався опісля дуже приємно. Він тепер утішився, побачивши його, і зараз сів біля нього на те саме крісло, з якого тільки що зіскочив Хаїм, аби бігти на ярмарок.

— Guten Tag, Abrum!* — привітав він орендаря.

— А, як ся маєте, пане Бляйберг! — відповів орендар, усміхаючися дружньо, і простяг йому руку до привітання.

— Що привело вас сюди? — запитав Бляйберг.

— А так, інтерес. У мене там господарство велике, а тут добрий торг на коні. Як же вам поводиться?

— Все по-старому. Не можу знайти собі такого діла, щоби могло заняти мене, а тим часом шукаю та й шукаю чесних та розумних людей між нашими, аби звести їх якось докупи.

— Нащо вам сього? — з усміхом запитав орендар.

— Може би, з того що зварилося, — також усміхаючися, відповів Бляйберг.

— Що може з того зваритися? — знов запитав орендар і додав: — У нас чесні люди не займаються нічим, окрім святих книг, а розумні дбають про свої діла. А таких, що були би відразу і чесні, і розумні, ви між нашими не знайдете.

— Ну, — відповів усміхаючися Бляйберг, — маю в бозі надію, що в нас не так іще лихо. От і в вас самих я пізнав розумного чоловіка І не сумніваюся, що ви також чесний чоловік. А таких мав я нагоду пізнати ще й більше. А до тих, що займаються тільки святими книгами, я й не приступаю, бо з ними нема що говорити. Я вважаю їх дармоїдами, що святими книгами закривають своє нетрудяще життя. Думаю, що нам

треба вибитися з того заклятого круга: або святе життя без діла, або гешефт і гешефт, і погодити справедливе та доброчинне життя з практичною діяльністю.

— Wie meint ihr dus* практичне життя? — вмішався в розмову третій жид, що прислухався збоку до слів Бляйберга. — Я також практик, але ніколи не думав про те, аби погодити свою практику з якоюсь справедливістю. Geschäft ist Geschäft*, а все інше, то тілько на шабас.

— Вибачайте, що мушу попрощати вас, — промовив Абрум до Бляйберга. — Мушу йти подивитися на ярмарок.

— Піду й я з вами, — сказав Бляйберг, і оба враз устали із своїх сиджень. Вийшли, не прощаючися ні з ким, бо й ніхто серед загального гамору не звертав на них уваги.

Все місточко завалене було ярмарком. Зійшлася та з’їхалася надзвичайна сила народу, пригнано дуже багато коней, що були головним товаром, який стягав до Жидачева численних купців і продавців, навіть із далеких сторін Галичини. Навезено надто багато різного товару, який по різних містах ремісники заздалегідь приготовували для ярмарку: селянських мальованих скринь, горшків, мисок та всякого гончарського товару включно до глиняних коників, свиставок та калатавок, призначених на забавки для дітей; пекарі та пекарки навезли багато пшеничних гусок, обарінків, колачів та коників з пшеничного тіста, а образкарі під великим полотняним шатром порозкладали на довгих столах багато святих образів, хрестиків, медаликів та порозвішували над ними на жердках безліч різнобарвних стяжок та металевих ланцюжків. Були тут і шевці з пасовими та простими чобітьми, пов’язаними по парі і порозвішуваними на жердках, були й кушнірі з кожухами, футрами та смушевими шапками. Не бракувало й того міщанина зі Старого Міста, що продавав жіночі чіпці, штучно плетені з зеленого шовку і навішані на паличці, що мала дзвінок на верхнім кінці; за другий кінець він держав її в руці, мов свічку, час від часу підіймав високо вгору і потрясав нею, брязканням дзвінка ваблячи

до себе сільських господинь. Поміж возами бігали мазярі з конвами чорної мазі, яку купували в них візники і яку з коновки наливано до дерев’яної чорної мазниці, привішеної ззаду до воза до середини задньої підтоки.

Сонце хилилося вже з полудня. На головній площі місточка, набитій народом та товарами, стояв ненастанний гамір, а знизу раз у раз підіймалася вгору величезна густа хмара куряви. В однім місці довкола п’яти пар гарних молодих коней стовпилася ціла купа не так купців, як баришівників та цікавих глядачів із селян. Коні раз по разу мусили гарцювати по площі, серед якої тиск народу творив шпалір, і кожда їх проїздка викликала голосні крики та гейкання. Двірський економ, що наглядав за продажжю тих коней, сидів спокійно на лавці біля заїзного дому, що притикав до площі, пильним оком слідив за рухами коней і вислухував те, що говорили охочі до купування, а два двірські слуги стояли біля коней, поприпинаних до дерев’яних стовпів, і випускали до бігу тільки ті коні, котрі хтось торгував.

Сюди звернувся орендар із Бляйбергом. Вони, проходячи крізь тиск народу, не могли розмовляти і йшли один за одним: орендар, здалека вгледівши групу двірських коней і незамітно простуючи до них, а Бляйберг роздивляючися довкола. Незамітно наблизився до орендаря Хаїм і шепнув йому до вуха, аби не приступав до економа і не заходив із ним у торг, бо все діло вже приготоване. Орендар із Бляйбергом пройшов побіля групи двірських коней, глянув на них як цікавий і знаючий господар, що радо бачить гарну скотину, навіть поцмокав губами і, не сказавши ані слова, пішов далі. Відійшли оба з Бляйбергом, може, зо двадцять кроків і не оберталися позад себе, коли на площі за ними зчинився страшенний галас. Зразу тяжко було зрозуміти, що сталося. Завищали жіночі голоси, задудніли кінські копита, забряжчали розбивані горшки та залунали голосні окрики селян і жидів. Орендар і Бляйберг зупинилися і обернулися позад себе, та серед сутолоки народу не можна було розпізнати, що діється. Вереск не переставав, а серед юрби видно було якийсь шалений рух у напрямі вулиці. Тільки згодом юрба заспокоїлася настільки, що можна було розвідати, що сталося. А сталося

щось таке, що не раз трафляється на многолюдних ярмарках. Вулицею посеред площі над’їхав селянський віз, запряжений парою коней, і зупинився недалеко того заїзного дому, під котрим сидів двірський економ, що продавав двірські коні. Господиня, що сиділа ззаду на тім возі, встала з воза, взяла в руку кобелю курей, які привезла на продаж, і пішла з ними на торговицю, лишаючи при возі свойого чоловіка, що сидів на переді воза. Чоловік також ізліз із воза, дав коням їсти, не відпрягаючи їх від воза, поснідав сам, що мав при собі, стоячи біля воза, а потім, оглянувшися довкола і вбезпечившися, що з воза ніхто нічого не рушить, пішов до поблизького шинку випити горілки. Не барився там довго і вернув знов до свойого воза, з привичною для селянина терпеливістю дожидаючи своєї жінки. Сидів так на возі, може, годину, а може, й довше. Коли коні з’їли те, що їм кинув був зразу, він кинув їм другу порцію сіна і знов сів на віз, дожидаючи жінки. Нарешті його зацікавили пишні двірські коні, які торговано недалеко нього, і він, злізши з воза і майже не віддаляючися від нього, почав придивлятися оживленому торгові і прислухуватися розмовам та жартам баришівників. По якімось часі, сам не знаючи як і коли, він опинився серед їх гурту, раз у раз усміхаючися з задоволення. Та раптом за його плечима зчинилося щось таке, чого він найменше міг надіятися. Його коні мов шалені рванули з місця, обернулися з возом широким півколесом на вільній площі і потім, сполошені страшним вереском та ударами батогів ізбоку, завернули наліво, перевернули віз, і з його останками вдарили на ряди горшків, розложених перед гончарською будою, і зробили там страшне спустошення. Сполошені відси новими криками та ударами, вони вискочили на вулицю і погнали нею поміж рядами юрби, тратуючи людей та товари і зчиняючи довкола неописанний переполох. Усе те сталося протягом кількох хвиль, але метушня серед переляканої юрби була така велика, що ніхто не тямив, де він і що з ним діється. Двірського економа, що сидів спокійно недалеко своїх коней, юрба моментально зіпхнула з місця і занесла геть на площу, а коли він нарешті отямився і вернув на своє місце, ані його слуг, ані коней не було вже ані сліду, і ніхто з переляканих людей не міг сказати йому, куди вони поділися. Щоправда, слуги знайшлися незабаром, оба страшенно потоптані та покровавлені,

але безтямні до тої міри, що не могли сказати нічого ані про те, що сталося з ними перед хвилею, ані куди поділися коні.

Незабаром на те місце, де пропали двірські коні, надійшли жандарми, що в числі шістьох парами патрулювали, проходжуючися вулицями місточка і пильнуючи порядку. Вони були свідками заколоту на площі, але не мали змоги спинити його; коли ж юрба трохи заспокоїлася, вони зараз зарядили погоню за сполошеними кіньми і розпочали слідство за причиною розруху. Приведено сполошені коні зі зламаним дишлем і передньою підтокою селянського воза. У коней, зовсім покритих піною від шаленого бігу, під затисненими хвостами були ще жмутки кропиви, яку впхали їм туди якісь злочинні руки, очевидно, на те, аби сполошити їх і зчинити розрух у ярмарку. Жандарми почали переслухувати селянина, властителя воза й коней, баришівників та інших людей, що стояли близько воза, окремо переслухали економа та двірських слуг, найбільше пошкодованих у тій справі, а потім, зробивши все можливе для привернення порядку, пішли далі патрулювати по місту, розпитуючи різних людей та нотуючи те, що чули від них.

Ярмарок помалу заспокоївся і дійшов до кінця, а вечором у Вайнребовім заїзнім домі знов зібралися деякі з тих жидів, що були там перед полуднем. Орендар Абрум знов сидів спокійно на лавці в куті кімнати, розмовляючи з Бляйбергом, що від полудня аж до вечора весь час не покидав його. Бляйберг дуже вподобав собі Абрума за його практичний розум та знання різних життєвих справ і рад був тому, що віднайшов у його душі, як йому здавалося, деяку симпатію до свойого менше практичного ідеалізму. Витворити між галицькими жидами інтелігенцію, яка, не цураючися жидівської віри та національної традиції, так, як се чинять т[ак] зв[ані] "марморейні", німецькі або польські жиди, при тім шукала би спільного грунту для життєвої праці з інтелігенцією руською та польською, отсе чимраз більше вияснялося в Бляйберговій голові. Він почував се вже давніше, але тепер се вияснялося йому щораз більше, що така жидівська інтелігенція може виробитися тільки в новочасній християнські школі, яка, не накидаючи жидівській молодежі християнства, давала би їй доступ до всього новочасного знання. Абрум

так само остро, як Бляйберг, осуждав життєву непрактичність т[ак] з[ваних] учених жидів та забобонність жидівської маси, що, невважаючи на щоденні зносини з християнською людністю, жиє в зовсім окремій духовній атмосфері.

Вже було досить пізно вночі, коли двері кімнати відчинилися, і до неї ввійшли два жандарми в звичайних уніформах, з величезними карабінами на плечах і з настромленими на них блискучими сталевими багнетами. За ними в покірній поставі йшов господар Вайнреб, повторяючи раз по разу:

— Ich weiss gur nichts! Ich weiss gur nichts!*

— Тут орендар Абрагам Гляйхгевіхт? — запитав острим голосом один жандарм, увійшовши в його кімнату без привітання.

— Ich bin hier*, — обізвався Абрум і піднявся зі свойого сидженця.

— Kenn’ Sie einen gewissen Chaim Spitzer?*

— Nein, ich kenn’ ihn gur nischt*, — відповів без вагання Абрум.

— Ich wusste, dass Sie dies verneinen werden, — сказав жандарм. — Also bis auf Weiteres sind Sie arretiert. Kommen Sie mit!*

— Was wollen Sie von mir? — протестував орендар. — Ich bin ein ehrlicher Mann*.

— Das wird sich schon zeigen. Kommen Sie mit uns!* — сказав жандарм, по чім оба жандарми взяли його між себе І вийшли з кімнати, не відповідаючи на поклони господаря гостиниці.

— Wus ist dus? Wus ist dus?* — питали один одного здивовані та перелякані жиди по відході жандармів.

До Бляйберга підійшов той сам жид, що перед полуднем умішався був у його розмову з орендарем, і запитав його ледве чутно:

— Ви знаєте добре того орендаря?

— Що значить добре? — відповів жидівським звичаєм Бляйберг питанням на питання. — Як може один чоловік знати другого добре?

— А ви розговорилися з ним досить одверто, — сказав другий жид.

— Ні з ким не говорю інакше, — відповів Бляйберг, — бо не маю з чим критися.

— А той орендар властиво й не орендар, — сказав практичний розмівник. — Я знаю його трохи ближче, хоч він, певно, не знає мене. Він собі про людське око та для властей орендар, але направду він голова широко розгалуженої шайки конокрадів, що веде величезну торгівлю краденими кіньми, продаючи в Росії коні, крадені по нашім боці, а в нас коні, крадені в Росії. Але сьогодні йому, мабуть, урвалося його ремесло. Я трошки прислужився йому, — він, певно, навіть не буде знати, за що. А вам раджу на другий раз бути осторожнішим у виборі своїх приятелів. Gute Nacht!*

І, сказавши се, він віддалився, полишаючи Бляйберга в невеличкім розчаруванні.

Справа ярмаркового заколоту в Жидачеві не вияснилася вповні, бо Хаїм Шпіцер із краденими кіньми здужав утекти за границю, а орендар Абрум здужав очистити себе від підозріння, яке перед жандармами кинув на нього завидющий конкурент, який не міг дати достаточних доказів на потвердження свойого підозріння. Вияснено тільки те одно, що, за намовою Хаїма Шпіцера, оба молоді Довбущуки, Сенько й Ленько, впхали селянським коням жмутки кропиви під хвости і спричинили їх сполошення. Сенька, що п’яний заночував у шинку, арештували

жандарми ще тої самої ночі, а Ленько, обережніший, утік разом із краденими кіньми та з Хаїмом невідомо куди.

VIII

УТЕЧА В’ЯЗНЯ

Кілька місяців після сеї події, одного осіннього вечора йшли досить довгим рядом парами Городецькою вулицею у Львові арештанти, що весь день були заняті роботою — різанням дерева в подвір’ї карного суду. їх сірі суконні сердаки промокли до нитки, бо під холодним осіннім дощем вони весь день працювали під голим небом. І тепер вечором вулиця була вся мокра, покрита рідким болотом та калюжами брудної води. Арештанти не могли йти тротуаром, тільки мусили йти вулицею і грубими своїми капцями чалапкали по болоті. Тільки два дозорці з набитими карабінами та настромленими на них багнетами на плечах ішли в парі тротуаром, пильнуючи ззаду походу арештантів.

Нараз один арештант, мабуть, пошпотався о камінь, присів до землі, і в тій секунді голосно, звякнув ланцюг.

— Що там таке? — крикнув грізно один дозорець, вибігаючи наперед.

Сумерк не позволяв йому розпізнати в ряді, на котрім арештанті бренькнуло залізо.

— Що сталося? — крикнув дозорець другий раз.

Мовчанка. Арештанти стояли тихо, а коли ряд рушив дальше, йшли всі в найбільшім порядку.

Вже були недалеко Бригідок. Вулиця, котрою йшли до тюрми, вузенька, мало хто по ній ходить, а в тій порі, коли переходили нею арештанти, вже добрий сумерк заляг її.

Нараз удруге почувся брязк заліза, — і в тій секунді розлягся грізний крик дозорця ззаду:

— Стій!,.

Запанувала метушня між арештантами. Ніхто не знав, що діється. Всіх очі обернулися в бік, куди в миг ока кинувся один дозорець. Перед ним побачили арештанти чоловіка, котрого пізнали по короткій сіраковій одежі. Се був один із їх товаришів, Сенько Довбущук.

— Тікай голий, задри поли! — крикнув жартуючи один арештант.

— Котрий то? — грізно запитав стражник іззаду.

— Се не я, — відповів інший арештант і кашельнув, аби звернути на себе увагу стражника, а відвернути її від утікача. Один із стражників поспішно загнав увесь гурт арештантів на подвір’я в’язниці і замкнув за ними фіртку, а другий погнав за втікачем. Се в них було службове правило, що не потребувало ніякого порозуміння.

Арештант, що пустився навтеки, був, видно, добрим бігцем і тікав темною вузькою вуличкою, скулившися попід мурований паркан. Стражник гнав за ним великими скоками і, здавалося, вже ось-ось дожене бідолаху. Він не хотів стріляти до нього, надіючися й так зловити його.

Та близькість неприятеля і нових кар додала сил утікачеві. Він побачив камінь серед вулички, вхопив його обома руками, обернувся і шпурнув ним щосили на стражника.

Удар міг був у миг ока розчерепити голову стражникові, але камінь трафив його лише в коліно. Стражник мимоволі зойкнув і, вхопивши обіруч тяжкий гвер, підскочив два кроки і щосили вдарив арештанта кольбою по плечах. Арештант похилився ще дужче до землі, але, не

зупиняючися, біг далі. Стражник пробіг за ним іще кілька кроків, але біль у коліні був так сильний, що він нарешті мусив зупинитися і прикляк на одно коліно, а тим часом арештант щез на темній площі, до якої доходила вузька вулиця.

На крик стражника надбігла поліція; деякі нічні прохожі обступили його зі всіх боків і розпитували, що сталося. Та даремні були пошукування поліції. Арештант пропав, мов камінь у воді.

IX

ШЛЮБ АНДРІЯ

Вернувши додому зі Львова, Андрій застав родичів у досить невеселім стані. Отець раз у раз недомагав, а мати журилася його здоров’ям. Андрій поміркував зараз, що треба йому пробути дома довший час і по змозі підняти духа родичів, аби можна було поговорити з ними про усталення його будущини. Дізнавшися від вітця про страту Довбушевих скарбів через засипання входу, він старався потішити батька тим, що засип можна буде з часом розкопати. Рівночасно, переглянувши ті касові книжечки та записи, на які різними часами покладено більші або менші суми грошей, він переконався, що по сповненні деяких формальностей можна буде покористуватися процентами від тих капіталів. Старий Петрій, не знаючися на тих формальностях, досі не рушав тих процентів, так що капітали попідростали до значної висоти.

Розмовляючи про се з вітцем, він помалу справді підняв його духа і усунув ту ненастанну тривогу, що мучила його останніми часами. Пошукавши в хаті в різних відомих старому закамарках, вони знайшли ще дещо здавна похованих грошей, і старий дав себе намовити синові поїхати з ним разом до Станіславова до лікаря і полагодити там діла в урядовій касі. По кількох тижнях здоров’я старого поправилося значно, і Андрій був у посіданні такого капіталу, а властиво такої річної ренти, що забезпечувала йому щорічне удержання щонайменше на протяг тих

років, які йому доведеться жити без заробітку, відбуваючи судову практику, а з невеликим заробітком у часі адвокатської практики.

Тоді він у свобідній хвилі почав говорити з вітцем про свої відносини до пані Кралінської та її дочки у Львові та про можливість одружитися по зложенні екзамену. Отець не спротивився тому, а мати аж заплакала з радості, почувши від Андрія просте та нехитре оповідання про його знайомість із львівськими панями. Материнське серце почувало природну гордість, що син сягнув хоч і не дуже високо, та все-таки вище свойого стану, і вона, цілуючи його в голову, благословила його на щасливий вік.

Умовилися, що отець поїде з ним до Львова і пробуде там у його кватирі, аж доки не полагодять справи його подруження.

Кілька день перед їх від’їздом до дому Петрія прийшов старкуватий уже чоловік у міщанськім одязі і, привітавшися з господарем, мовчки сів на лаві та придивлявся обом Петріям, то старому, то молодому, злегка всміхаючися. Потім промовив:

— Не пізнаєте мене?

— Ні, не пізнаю, — відповів старий Петрій, придивляючися до гостя.

— Я також не пізнаю, — відповів Андрій.

— То й добре, — сказав гість. — Нема по чім і пізнавати. Не так ми познайомилися, аби варто було про се згадувати. А проте я не забув за вас, та й є в мене невеличке діло до вас. Та й то не так до вас, — мовив він, позираючи на старого, — а більше до панича.

При тих словах він виняв із своєї шкіряної торби досить спору річ, завинену в полотняну шмату і зав’язану двома вузлами. Поклавши ту річ на столі і розв’язавши вузли, він виняв із шмати стару книжку в

дерев’яній, шкірою обтягненій оправі, яку декуди поточили хробаки, і, подаючи її Андрієві, сказав:

— Я там на письмах небагато розуміюся. Друковане ще сяк-так, але писаного, особливо скорописом, не втну. Се стара друкована псалтиря, але в ній так даледе нема що читати. Але є там у різних місцях повліплювані картки паперу, записані різними письмами, пописано дещо спереду і ззаду на паперових обложках, а дещо подописувано також на берегах друку. Я там пробував дещо слебезувати, але небагато з того вирозумів. Лише стільки вирозумів, що ся книжка може пригодитися власне вам обом.

— Нам обом? — сказали разом оба Петрії.

— Так мені здається, — відповів гість, у якім читач, певно, пізнав уже Невеличкого. — Тота книжка дісталася до моїх рук досить незвичайним способом, але про се я не буду оповідати вам. Я шукав чого іншого, та що інше знайшов. Шукайте ви тепер, може, будете щасливіші від мене.

По сих словах гість устав і, поздоровивши господарів, вийшов із хати. Старий Петрій сидів здивований за столом і силкувався пригадати собі, де й коли він бачив сього чоловіка, але не міг пригадати нічого. Андрій тим часом почав переглядати книжку, але скрутне скорописне письмо нелегко було читати, і він, попробувавши відчитати дещо в однім, другім і третім місці, відложив книжку набік і сказав:

— Ні, не йде! То треба при вільнішім часі задати собі праці.

І він, згорнувши книжку, положив її до своєї подорожньої валізи і пішов своїм звичаєм поглянути по господарстві.

По кількох днях оба Петрії поїхали до Львова. Пані Кралінська приняла їх обох з нетаєною радістю, а коли Андрій зараз по приїзді в присутності вітця попросив у неї дозволу освідчитися о руку її дочки, вона

приняла се без зачудування, спокійно, мов давно надіялася того. Панни Досі тоді не було дома, і Андрій не міг зараз освідчитися їй. Мати по її повороті додому перша обговорила з нею Андрієві освідчини, і обі пані по короткій розмові рішили, що Андрій добра партія, якої не треба відкидати.

Минув місяць, протягом якого старий Петрій жив у Львові в синовій кватирі. Син у тім часі поздавав останні правничі екзамени, а по різдвяних святах, проведених майже фамілійно в товаристві обох пань Кралінських без посторонніх гостей, у першім тижні загальниці визначено шлюб Андрія з панною Кралінською. Шлюб мав відбутися зовсім скромно, без музик і без жадної зайвої паради, крім пошлюбної вечері для нечисленних зібраних гостей.

Кілька днів перед шлюбом Андрій зі своїм вітцем багато ходили по місті, яке старому Петрієві хотілося добре оглянути. У тих прохідках під час гарних зимових днів старому Петрієві кілька разів здавалося, що на вулицях хтось слідить за ними, часом перебігає їм дорогу, на перехрестях наскакує на них ізбоку або, йдучи напроти них другою стороною вулиці, впирає в них цікаві очі. Петрій, не говорячи синові нічого про своє підозріння, якось мимовільно слідив очима за тим чоловіком, що ніби переслідував його, і по кількох днях почав пізнавати серед прохожих на вулицях усе одного й того самого молодого парубка в міськім, не дуже поряднім, легкім, ніби робітницькім убранні, який зустрічався їм по кілька разів на день майже скрізь там, куди вони частіше ходили. Парубок, зустрічаючися з ними, ніколи не дивився на них просто, тільки все відвертав лице якось так, що Петрій не міг бачити його виразно. Але він дивним прочуттям пізнавав його по ході здалека, навіть тоді, коли позад себе почував його наближення, Тоді в його тілі будилася недавно пережита тривога, пробігав мороз, і він мимоволі обертався позад себе та озирався довкола, мов при наближенні небезпеки.

Шлюб Андрія з панною Кралінською відбувся буднього дня пополудні в малім львівськім костелі, в якім того полудня не було майже нікого, крім весільної дружини. Тільки при виході з костела коло його дверей

зробилася невеличка товкітня. Кілька п’яних робітників надійшло тротуаром поперед браму костела і, немовби нічого не бачачи, почали штовхати весільних гостей, що виходили з костела. Один наткнувся на дружбу, що йшов поперед панни молодої, та дружба зручним рухом руки відсторонив його набік. Другий, очевидно, наважився наткнутися на панну молоду, але другий дружба збоку підставив йому ногу, так що напасник як довгий повалився поперек тротуару. На нього в тій немилій позиції наткнулися два дальші товариші, що йшли зараз за ним, і оба попадали. Один, сильно п’яний, гримнувши чолом до тротуару, скрикнув якесь прокляття, але другий, упавши на коліна, вихопив із кишені револьвер і вистрілив, майже не мірячи, в середину весільної дружини.

— На, маєш, поганине! — скрикнув він при тім і, зірвавшися на ноги, почав утікати.

Куля, призначена, очевидно, для старого Петрія, трафила нікому нічого не винну паню Кралінську, що йшла поруч нього зараз за шлюбною парою. Вона скрикнула голосно: "Єзус-Марія!" — потім ухопила себе рукою за груди і впала на землю. Довкола неї зчинилося збіговище народу, а за втікачем пустилася погоня охочих із публіки та поліціянтів. Сим разом йому не вдалося втекти. Його на першім перехресті вулиці зупинив фіакер, побуджений криком публіки. Його зараз ухопили в руки та відібрали йому револьвер, а поліція пізнала відразу, що се той сам Сенько Довбущук, який перед кількома місяцями втік із арештантської роботи і якого відтоді даремно пошукувала поліція. Переслуханий у поліції, він признався, що, зустрівши обох Петріїв на вулиці і пізнавши їх, він кілька день слідив за ними, аби помститися на них за свою кривду, а коли своїм вистрілом зробив їм маленьку пакість на їх весіллі, то нехай вибачають. Коли йому сказали, що він не трафив Петрія, тільки зовсім не знайому йому паню, він відповів цинічно:

— Овва, то я дурень! Але старої бабенції і так не шкода.

Пані Кралінська наслідком віднесеної рани справді вмерла по кількох годинах, не прийшовши до себе, а Андрій зі своєю молодою дружиною сам на сам опинився на порозі до нового життя.

X

ЗБОРИ В ЖИДАЧЕВІ

Від часу своєї гостини в Жидачеві Бляйберг познайомився ближче з господарем тамошньої гостиниці Ароном Вайнребом і пізнав у нім не тільки надзвичайно розумного та практичного чоловіка, але також прихильника своїх вільнодумних у порівнянні до жидівського загалу поглядів. Розмовляючи часто з ним, він договорювався до деяких практичних планів, яких метою було утворення невеличкої організації для ширення тих поглядів серед ширшого загалу жидів. Оба вони при різних нагодах їздили до Стрия, до Болехова, Калуша та Станіславова, де в одного й другого були знайомі жиди, і разом із ними умовилися на означений день з’їхатися в такім місті, де би на них найменше звернено уваги, і обговорити спільно план організації. Арон запросив усіх до свойого дому, запевняючи, що там буде найбезпечніше. Ходило головно о те, аби ввійти в порозуміння з віденськими та іншими вільнодумними жидами в Західній Європі, дізнатися про їх роботу та при їх помочі розпочати дещо й у себе.

На означений день з’їхалося справді кільканадцять жидів, переважно заможних купців та торговців, що мали різнородні зносини з християнами, а деякі також із заграничними жидами. В Ароновім домі в окремій кімнаті вони позасідали для товариської розмови, не списуючи ніяких протоколів і не входячи ні в які формальності. Бляйберг зовсім свобідно виложив свої погляди на потребу світської, новочасної освіти для жидівської інтелігенції, а що зібрані всі чули вже не раз від нього такі промови, то між ними не було такого, хто би противився їм, і вони приступили відразу до обговорення способу заснування формальної організації. Арон звернув увагу на те, що такі жидівські організації існують уже в Відні і по інших великих містах і що він першою потребою

вважає ввійти з ними в ближче порозуміння. По досить довгій нараді, коли не знайшовся ніхто охочий до писемної кореспонденції з тими невідомими їм досі організаціями, ухвалено без формального голосування, але формальною згодою, зложити наразі по 10 ринських і за ті гроші вислати Бляйберга, що один між ними мав вільний час, до Відня, а в разі потреби також до інших міст, аби там придивився наочно жидівським організаціям і познайомився з їх цілями та способом їх ведення. Присутні зараз зложили гроші, які передано Бляйбергові, по чім зібрані, щиро стискаючи одні других за руки, бажали собі взаїмно успіху в розпочатім ділі.

Се приємне засідання закінчила досить несподівана і дуже неприємна подія. Виглянувши крізь вікно, до якого кілька разів заглядав нетерпеливо, Арон побачив, що подвір’я його гостиниці майже все зачорнілося від жидів, яких щораз нові громадки входили крізь отворену браму. Всі входили і стояли в подвір’ї мовчки, очевидно, чекаючи чогось нового та невідомого. Незабаром серед них появилася незвичайна постать старого жида з довгою, як сніг білою бородою, з кудлатою шабасовою шапкою на голові і в шабасовім убранні. Він ішов згорблений, а два молоді жиди з очевидною пошаною вели його попід руки. Коли оця трійця ввійшла на подвір’я, обведене від вулиці високим дерев’яним парканом, зібрана юрба жидів мовчки розступилася, лишаючи для них свобідний прохід до дверей гостиниці. Старий жид, очевидно рабин, привітав зібраних коротким поздоровленням: "Guten Tag", на що зібрані відповіли таким самим поздоровленням.

Потім рабин помалу наблизився до запертих дверей гостиниці, а один із тих, що вели його, тричі застукав до дверей. їм отворено зісередини, вони увійшли всі три, а за ними помалу почали входити інші жиди. Рабин зі своїми провідниками пішов просто до тої кімнати, де було зібрання посторонніх жидів, між якими був також господар гостиниці. Вони здалека побачили його в вікні і не потребували питати нікого в домі.

До дверей кімнати застукано три рази. Арон сквапливо, як випадало услужному господареві, створив двері. Ввійшов рабин зі своїми

провідниками і, не здіймаючи шапки, поздоровив зібраних тими самими словами, якими поздоровив згромаджену на подвір’ї юрбу. Зібрані в кімнаті відповіли йому також тим самим поздоровленням. Тоді рабин, зупинившися посередині кімнати, оглянувся довкола і звільна запитав:

— Де тут Ісак Бляйберг?

Бляйберг виступив з-посеред зібраних і, наближаючися півкроку до рабина, відповів:

— Я тут.

— Ти Ісак Бляйберг? — знов запитав рабин, придивляючися йому трохи потемнілими старечими очима.

. — Я Ісак Бляйберг, — відповів спокійно запитаний.

— Що робиш тут, Ісак Бляйберг? — знов запитав рабин.

— Що маю робити? — відповів Бляйберг. — Ми тут знайомі розмовляємо.

— Про що розмовляєте? — запитав рабин.

— Так собі, про свої діла, — відповів Бляйберг.

— Які се діла? — запитав рабин.

— Наші діла. Кому се цікаво знати? — з відтінком неспокою відповів Бляйберг.

— Мені не цікаво, — відповів рабин, — але я знаю. Ісак Бляйберг, ти робиш недобре діло. Ти робиш безбожне діло. Ти робиш таке діло, якого не робили наші вітці ані наші діди.

— Не почуваюся ні до якого злого діла, — знов спокійно відповів Бляйберг.

— Не почуваєшся? Се дуже зле. Повинен почуватися. Повинен давно знати, що ти ступив на злу дорогу і на злу дорогу ведеш своїх знайомих. Приступи ближче! Дивися мені просто в очі!

Бляйберг приступив ближче до рабина, хвилю глядів йому просто в очі, а потім спустив очі вниз.

— Бачу в твоїх очах трьох злих духів, Ісак Бляйберг, — понурим голосом промовив рабин. — Бачу духа цікавості, духа впертості і духа брехні. Дух цікавості тягне тебе до того, що не було відоме нашим вітцям і дідам; дух упертості змушує тебе стояти при своїм і не піддаватися нікому, а дух брехні раз у раз нашіптує тобі, що лиш те правда, що ти думаєш і що тобі здається, а все інше брехня. І ти віриш самому собі і більше нікому, а властиво віриш тому злому духові, що дурить тебе І не дає тобі пізнати правди.

— А хто ж знає правду? — несміло запитав Бляйберг.

— Слухай, я скажу тобі дещо правдиве, а Bissei vün der Emes*. Ти знаєш, що перед віками римляни, гоїм, знищили наш нарід, нашу самостійність, нашу державу. Правда, — тебе вчили про те? Знаєш, що наша доля від віків — неволя, погорда, насильство й нужда! А знаєш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потопу таких нещасть, що стало для нас дошкою спасення з розбиття нашої свободи? Знаєш? Здається, не знаєш того, та я скажу тобі. Нас спасло те, що, на думку наших ворогів, повинно було погубити нас, — нас спасло наше розсіяння по світі, нас спасла окремішність нашого життя, нас спасли наші

перекази та писання, наші обряди, нас спасла наша ненависть до переслідувачів, нас спасло наше лукавство з ними а наша єдність зі своїми! Се спасло нас, — але ти, здається, не знаєш сього!

Слухай, що ще скажу тобі! Хто повстає проти того, що нас спасло, той губить нас, той видирає нам останню дошку, яка лишилася нам Із великого корабля серед моря. А хто нас губить, той губить богом вибраний народ. А хто його губить, на того прокляття наше і боже прокляття!

Але тричі проклятий, хто підіймає руку на власний народ, тричі проклятий син Ізраїля, що хоче знищити святі перекази свого народу! Ісак Бляйберг, і ти простяг руку на святі перекази, — і на тебе трикратне прокляття!

Мимовільна дрож пробігла по-всіх присутніх при сих рабинових словах.

Ісак хотів щось говорити, але рабин махнув рукою, аби мовчав.

— Не говори нічого, не виправдуйся, ми знаємо твої діла і твої слова! Тілько безоглядний відклик усього може тебе звільнити від прокляття. Вибирай: або держатися строго закону предків, або довіку бути вигнанцем поміж синами Ізраїля!

Арон несміло, крадькома приступив до Ісака і шепнув йому:

— Відклич!

Ісак нерішучо обернувся і промовив до Арона:

— Відкликати? Що відкликати?

— Відклич усе! Згодися на все, а то пропадеш! — шептав йому Арон з виразом перестраху. — Ти знаєш, що тобі грозить.

— Що мені грозить? — мов непритомний перепитав Бляйберг. — Що мені може грозити? Я ні до чого злого не почуваюся.

А потім, обертаючися до рабина, сказав рішучо:

— Не знаю, хто ви такий і хто дав вам право проклинати мене та говорити про якийсь відклик. Я ні з ким ні на що не змовлявся. Догадуюся, що ви рабин, але не признаю ніякої вашої власті над собою. Я гість у отсім домі і прошу вас випустити нас, гостей, свобідно та надіюся, що не захочете нарушити права чужого дому.

Рабин сумно похитав головою.

— Чи не казав я? — промовив він. — Із тебе говорить злий дух. Ти знаєш тілько себе й своє право і не почуваєш себе ні до якої провини. Але ми знаємо дещо більше і не на те прийшли, аби уступити перед твоїми дитячими словами. Ісак Бляйберг, ти без переслухання, на основі зізнань многих гідних віри і вірних синів Ізраїля, засуджений синедріоном не на виключення з-поміж синів Ізраїля, а на таку покуту, яку для таких відступників призначує наш закон і наші перекази, і від сеї хвилі ти невільний, і ми поступимо з тобою по свойому осудові, а не по твоїй волі.

Тоді оба шкільники, що привели сюди рабина, приступили до Ісака Бляйберга, зняли з нього його верхню одежу, обгорнули його вовняною плахтою сірої барви, потім зв’язали назад його руки, зняли з голови шапку та ярмурку, посипали голову попелом, а потім випровадили його на подвір’я перед зібрану громаду. Поставили його серед подвір’я на невеличкім стільці так, аби кождий міг бачити його. Тоді рабин приступив перед нього і, показуючи на нього пальцем, сказав голосно:

— Сини Ізраїля, отсе Ісак Бляйберг, відступник від нашого закону, засуджений на прилюдне зганьблення і досмертну покуту в невідомості, з утратою всього, що має, і навіть його імені. Плюньте на нього кождий, хто признається до правдивої віри, так, як отсе я плюю.

І по сих словах рабин тричі плюнув на Бляйберга, а за ним учинили те саме шкільники, по чім до нього зі всіх боків почала тиснутися громада вірних синів Ізраїля. Його зіпхнули зі стільця, оплювали та обкидали болотом так, що й лиця його не можна було пізнати, а по довершенні сеї церемонії, з настанням ночі шкільники, закнеблювавши йому рот, вивели його зв’язаного з подвір’я гостиниці, посадили на приготовану до сього однокінку і повезли невідомо куди.

Рабин тим часом із Ароном та іншими жидами, що всі були з ним у порозумінні, сидів за столом у кімнаті і покріпляв себе вечерею, в якій брали участь також запрошені гості. Про Бляйберга ніхто з них не згадував ані словом, так, як коли би його ніколи не було на світі.

XI

ЛЕНЬКО ДОВБУЩУК

По ярмарку в Жидачеві Ленько Довбущук, користаючи з переполоху, вчиненого ним і його братом, допав одного щонайкращого коня з тих, що були приведені на продаж, і дмухнув широкою вулицею на південь, потім загнув у вузьку вуличку на схід, а виїхавши на польову дорогу, погнав нею до широкого гостинця, який із Журавна веде до Стрия. Сим гостинцем він гнав далі без упину до самого Журавна, тут вечором разом із іншими людьми та кіньми переїхав поромом через Дністер і поїхав далі гостинцем, не лякаючися погоні. Заночував у найближчій коршмі, до якої ще тої самої ночі прибув Хаїм на іншім краденім коні і прибули ще два незнані йому їздці також на крадених конях. Усі вони, очевидно, були в змові. Ленько одержав від Хаїма дещо грошей на дорогу та поручення такими й такими селами їхати все на схід аж до російської границі, до

Гусятина, і там чекати на нього. Він вирушив досвіта і за кілька день без жадної перешкоди був у Гусятині. Не минув і тиждень від жидачівського ярмарку, а всі крадені коні безпечно переведено через границю, куди за паспортом поїхав також Хаїм, заплативши погоничам невеличкі суми грошей, за які вони були згоджені на се небезпечне діло.

Маючи гроші в чересі і чуючи себе безпечним від усякого підозріння, Ленько задумав вернути додому і ще раз попробувати щастя віднайти Довбушеві скарби. Він знав від свойого вітця, що в пивниці, яка була під Петрієвим домом, була одна дерев’яна стіна, а коли з тої стіни було виняти одно поперечно поставлене дерево, за ним мав бути вузенький вхід до довгого підземного льоху, викопаного невідомо ким і невідомо пощо. Олекса Довбущук перед своїми синами не раз висловляв догад, що там мусить бути хоч одна часть Довбушевих скарбів. Він догадувався також, що сам Петрій не знає про сю криївку, але ані сам він, ані його сини не мали змоги переконатися, скільки правди в тім оповіданні. Тепер Ленько, чуючи себе забезпеченим на довший час тими грішми, що одержав від Хаїма, постановив собі їхати до Перегинська принагідними фірманками, пожити там довший час і пошукати способу добутися до Петрієвої пивниці. Що сталося з його братом, він не знав і не міг довідатися ані від Хаїма, ані від його спільників, і тому надумав робити своє діло сам.

У Перегинську він застав досить несподівану річ. Його отець жив у домі Петрія. Побачивши, що їх старий осідок стоїть пусткою, і довідавшися, де живе його отець, він без усякого вагання пішов до Петрія.

Він застав Петріїв при обіді. Вони обідали обоє в кімнаті, коли він увійшов до сіней. Петріїха вийшла й запитала його, чого хоче. Вона, мабуть, не пізнала його зразу, бо, почувши його голос, перелякалася. Він сказав, що хотів би побачити свойого тата. Вона не відповіла йому нічого, лише, вказавши рукою на двері протилежної кухні, вернула до кімнати і з острахом заперла двері за собою. Ленько ввійшов до кухні, де в куті на тапчані сидів його хорий отець.

Отець прийняв його досить байдужно, не питав, куди бував і що робив, а на синове запитання, чи не відбудувати би їм свою хату і не вертати на свій осідок, Олекса відповів, що на се не має ані грошей, ані сили, ані охоти. Ленько, оглянувши докладно хату, сіни та все обійстя Петрієвої хати, вийшов із неї і пішов на Довбущуківку. Та, бачачи вже здалека, що там справді пустка і нема де навіть переночувати, він зайшов до одної хати на краю села і впросився там на ніч.

Була темна осіння ніч. Сон і пітьма залягли Перегинсько. Петрій із жінкою та старою служницею спали в світлиці, а слуги в стайні.

Івась спав на оборозі. Йому, мабуть, крізь сон причулося, що хтось затріщав на перелазі. Напівсонний, підвів голову догори: тихо скрізь і темно скрізь. Тільки прислухавшися добре, він почув щось немов тихе чалапкання по подвір’ї.

— Пек тобі, маро! — буркнув сам до себе Івась, протираючи очі і підіймаючи голову вище. Але не чув нічого більше. Проте він довго ще не міг заснути. Якось моторошно стало йому. Він накрився з головою подігачкою, і в тій хвилі знов причулося йому, немов щось тихенько, обережно рипнуло сінешніми дверми.

"Може, старий господар не може спати та вийшов надвір перейтися", — подумав собі Івась і незабаром заснув.

Та не сон то був і не мара, що чув Івась із оборогу. Не старий Петрій рипнув дверми, виходячи надвір! Се був Ленько, що підкрадався до Петрієвої хати.

Зручно ступаючи в пітьмі, він тихо, майже нечутно пройшов поперек подвір’я просто до передніх дверей Петрієвої хати. Двері були замкнені, і не було змоги отворити їх ніяким способом. При сих дверях, як він переконався при огляді, був залізний замок, а до того ще засув ізсередини, тож хоч би злодійським дротом і здужав відімкнути замок,

засув не пустив би його досередини. Вся його надія була на задні двері, замикані тільки на засув, до якого знадвору вела проверчена в стіні діра на дерев’яний ключ. З такими замками він відмалку привчився давати собі раду і вже заздалегідь приспособив собі невеличкий дерев’яний кимачок із кривим сучком, яким надіявся відчинити замок. Гірша була біда з тим, що біля стайні, яка притикала до хати, в дерев’яних будах спали два пси. Досі вони якось не почули його, але могли почути за найменшим шелестом. Опинившися біля дверей і не надумуючися ані хвилі, Ленько виліз на загату, що закривала собою передню стіну хати, і верхом сеї загати, дірою між натолоченою соломою та кроквами стріхи безпечно проповз аж до рогу хати, до якого припирав високий пліт. Загата з того боку кінчилася дерев’яними полінами, поприбиваними півперек до угла стіни, так що пролізти туди поза ріг хати було неможливо. Та Ленько швидко надумав вихід із сього положення. Добувши з череса малий ножик, він почав перерізувати ним напомацки солом’яні перевесла, що прив’язували китиці стріхи до лат. Зробивши таким способом діру в стрісі і витягнувши з неї кілька китиць, він у одній хвилі дістався на під дому. Ступаючи тут обережно серед пітьми і мацаючи щохвиля, аби не стукнути нічим, він доліз аж до платви над сіньми. На половині сеї платви було угло поперечної стіни, що виходило на сіни грубими кінцями дилин, із яких була збудована стіна. По тих кінцях дилин, гладко врізаних, мов по драбині, зручно й тихо Ленько зліз із поду до сіней. Опинившися в сінях, він поповз на пальцях до хатніх дверей, притулив вухо до дверей і довго прислухувався, як сапали в хаті Петрії; йому треба було знати, кілько людей у хаті, і він скоро переконався, що було їх усього троє. Потім намацав під стіною в сінях Грубий дрюк, обмацав його з кінця до кінця, чи не запнеться о що і не наробить стуку, потім підняв його легко й обережно вгору і опер одним кінцем о клямку дверей, а другим положив на землю. Потім поповз до того місця, де кінець дрюка стояв на землі, обмацав ціле місце добре, добув із-за ременя ножа, обережно викопав ямку в землі і вложив у неї кінець дрюка. Потім знов наслухував довго. Все в хаті було тихо.

Тоді він поповз здовж стіни до кута, де при оглядинах завважив був дерев’яні двері до пивниці, що невеличким квадратом визначалися на

землянім тоці сіней. Намацавши в тих дверях дірку від замка, Ленько добув із свойого череса невеличкий гачок з міцного залізного дроту і по коротких зусиллях відімкнув замок. Але підняти двері, впущені рівно в дерев’яну раму, була нелегка річ, і він доконав сього тільки при помочі того ж дротяного гачка, який удалось йому проткнути крізь двері в тім місці, де дві дошки, споєні залізними завісами, недобре приставали одна до другої, так що між ними була невеличка прогалина, спричинена, може, тим, що дошки позсихалися. Двері підняв Ленько помаленьку, без найменшого стуку і, підперши їх головою, стоячи рачки на колінах і на руках, він одною рукою намацав сходи, що вели до пивниці.

Всунувшися попід двері на сходи, Ленько так само обережно спустив двері за собою, але при тім не міг удержатися від одної необережності, а власне від тої, що двері, входячи в продовбану часть рами, стукнули досить голосно. Незважаючи на те, Ленько серед густої пітьми зійшов по сходах до пивниці, добув із череса невеличку бляшану ліхтарню, губку та кресило, двома чи трьома ударами кресила викресав іскру огню, яку підхопила губка, потім роздув губку, держачи її поміж пальцями, і засвітив до неї маленьку воскову свічечку, яку вигідно вже вставив у ліхтарню, і при її блідо— жовтім світлі міг оглянути нутро пивниці.

В тій хвилі, одначе, в сінях зробився стукіт. У хаті, видно, хтось збудився і захотів вийти, торкнув двері, відчиняючи їх, а недобре приставлений дрюк у сінях звалився від клямки і з досить голосним лускотом упав на землю. Хатні двері відчинилися, і хтось вийшов із хати.

Ленько зміркував відразу, що в пивниці він поки що безпечний, бо двері від неї заперті і ніхто вночі не буде тут шукати його. Та одного він не сподівався. На рамі пивничних дверей лишився його гачок, і тому двері, хоч як обережно він спускав їх, клацнувши, все-таки не заперлися зовсім добре і відставали трохи понад звичайний свій рівень. Стук сих дверей почув старий Петрій, який спав дуже чутко. Він зараз устав, засвітив свічку і відчинив хатні двері. Бачачи, що двері були заткані штучно підставленим під клямку дрючком, він зараз зміркував, що має діло з неабияким пташком, і поперед усього оглянув одні й другі сінешні

двері. Двері були позамикані, значить, той, хто заткав хатні двері дрючком, мусив бути або в сінях, або на поду, або деінде. Про пивницю Петрій наразі не подумав. Обдивившися добре по сінях, заглянувши під жорна та за ступу і не знайшовши там нікого, він вернув до хати, обувся й надів кожух, узяв шапку на голову та, побудивши при тім жінку і служницю і не кажучи їм нічого, сам пішов до стайні побудити слуг. Вони посхапувалися зі сну, повдягали на себе що мали під руками і, коли господар сказав їм, що вночі хтось був у його сінях, пішли зараз оглядати оба поди. І там не було нікого, але той, що оглядав під над стайнею, доглянув зараз діру у стрісі над кінцем загати. Невідомий гість, що в невідомій цілі гостив у їх хаті, міг туди ввійти, але міг і вийти.

Та Петрій тим часом, оглядаючи ще раз сіни зі свічкою в руці, побачив підозрене положення пивничних дверей. Не сподіваючися ніякого лиха, він при помочі жорнівки підняв ті двері і, приперши їх до стіни, пішов по сходах до пивниці, держачи свічку перед собою. Та ще не дійшов до кінця сходів, коли з пивниці наглим скоком кинувся на нього Ленько, пхнув його ножем у самі груди, а сам кількома скоками, відчинивши сінешні двері, дмухнув надвір. Залопотіли його кроки по подвір’ю, загавкали пси І кинулися йому наздогін, а з пивниці добувалося важке стогнання Петрія, що, одержавши смертельну рану в груди, покотився вниз і випустив із рук свічку, яка тут же й погасла. Разом із нею згасло й його життя.

XII

НІЧНІ МАРИ

Ленько Довбущук, пожартувавши з Петрієм, не чув себе безпечним у Перегинську і щодуху, невважаючи на темну ніч, зразу битою дорогою, а потім відомими собі стежками, аби змилити всяку погоню, подався в напрямі до Калуша. Тут він незабаром знайшов собі товариша, з яким уже давніше мав змову на одно невеличке діло.

Ще бувши в Жидачеві, він завважив поза тим місточком понад Дністром величезне пасовисько, на якім до пізньої осені день і ніч паслися стада коней. Вивести хоч десяток тих коней тою самою дорогою, якою вивів уже одного, се було для Ленька діло, на яке він тепер знайшов собі спільника. Оба вони, здибавшися в Калуші, заждали на погідну ніч, умовилися і приладилися відповідно до плану, обдуманого Леньком, і, діждавшися осінньої погоди, рушили в дорогу.

Ніч була трохи хмарна, але недуже холодна. На пасовиську над Дністром конюхи наклали огонь і, сидячи біля нього, курили люльки та поглядали на коней, що, спутані по парі залізними путами, паслися тут і там довкола них. Гостинцем, що йшов недалеко від них, надійшли два жебраки, обвішані торбами, з довгими палицями в руках, а побачивши здалека огнище, звернули з гостинця і наблизилися до конюхів. При їх наближенні конюхи пізнали, що їх було два, один молодий парубок напереді, а другий старий дід іззаду. Старий, очевидно, був сліпий, а молодий був його поводатор.

— Добрий вечір вам! — промовив голосно старий жебрак.

— Добре здоров’я! — відповів один із трьох конюхів. Два інші мовчали, пакаючи люльками та поглядаючи на жебраків.

' — А куди бог провадить? — запитав конюх жебрака.

— Та не бог провадить, а отсей хлопчище, — відповів старий жебрак. — Ідемо до Стрия, та й не підночували в селі, а тепер серед пустині й ніч захопила. Богу дякуємо, що ми дійшли до огнику святого, бо моє старе тіло вже продрогло від холоду. Позволите загрітися?

Конюхи кивнули головами на знак, що не боронять їм того добра, і оба жебраки, поклавши набік свої палиці, посідали коло огнища. Добру хвилю оба мовчки гріли руки. Потім старий сказав до молодого:

— Може би, ми повечеряли?

— Та й я не від того, — неохітно буркнув молодий, звичаєм усіх поводаторів незадоволений із того, що мусить служити старому й сліпому.

— Ану-но добувай, що бог дав! — сказав старий.

Молодий сягнув до важкої торби, що висіла з лівого боку при боці старого, виймив із неї два спорі шматки хліба і кілька печених яєць і, давши старому більший шматок у руку, сам почав теребити для нього яйце. Обтеребивши його, він услугував старому, поки той їв, подаючи йому за кождим кусником хліба вкусити яйця. Коли старий іззів свою пайку, повечеряв також молодий. Коли він скінчив їсти, старому захотілося випити, аби огріти грішну душу. Молодий із тої самої торби, в якій старий сліпець носив харчі, не довіряючи її поводаторові, виняв плескату фляшку з горілкою і подав старому. Сей, узявши її обома руками, притулив вузьку шийку до рота і, помалу булькаючи, випив із неї, кілько йому хотілося.

— На й тобі, хло! — сказав він до молодого.

Сей узяв фляшку і випив не дуже багато, стараючися, очевидно, пити так, аби не булькотало і аби старий не міг зміркувати, кілько він вип’є. Та старий, очевидно, не був завидющий і, коли поводатор перестав пити та хотів покласти йому фляшку назад у торбу, сказав:

— Агов! Може би, й ті газди напилися?

І, обертаючися до конюхів, запитав:

— Може, захочете покушати?

— Коли ваша ласка, — відповів один конюх.

І він узяв від поводатора фляшку, потягнув із неї одним духом, кілько йому в рот увійшло, а потім подав фляшку другому. Сей, випивши, подав третьому, а той, випивши, заткав фляшку і поставив коло старого жебрака.

— Добра річ, — сказав при тім, цмокаючи губами.

— Некепська, лиш трохи мало, — сказав другий.

— Позвольте ще раз! — сказав старий жебрак. — Я того трунку не жаден. Ношу при собі для потреби, як трафиться, але впиватися, як то люблять інші діди, борони мене боже!

Конюхи тим часом іще раз обнесли фляшку по черзі. Оба жебраки, загрівшися, полягали на своїх торбах недалеко огнища, головами до толоки, а ногами до огню, і, здавалося, заснули зараз. Конюхи мовчали, якийсь час слухаючи, як коні скубуть траву та форкають час від часу, а потім один мов віднехочу сказав:

— Та незла горівка! Не вадить покуштувати ще раз.

І вони мовчки покуштували кождий іще раз і ще раз, поки не випорожнили фляшку, а потім полягали і заснули спокійно. Почувши се, молодий жебрак ворухнувся, сів і, оглянувшися довкола, сказав потиху до старого.

— Альо, до роботи!

Старий устав, не кажучи ані слова, і оба пішли до коней. Кождий із них приступив до іншої пари коней, а старий, у якого тепер очі були зовсім видющі, так само зручно залізним дротиком відімкнув колодку, якою прикріплене було залізне путо на кінській нозі, як і молодий.

— Буде по парі? — запитав старий молодого.

— Думаю, що безпечніше буде тілько по парі, — сказав молодий і, розпутавши пару коней та зсиливши їх тим самим путом за шиї, сів на одного з них і оглянувся на свойого товариша. Сей, обвішаний торбами, полишивши біля огнища палицю та порожню фляшку, без великого труду сів також на коня з другої пари, і оба помаленьку рушили толокою в напрямі до гостинця. Виїхавши на гостинець, вони погнали коней і тільки задудніли, рушивши з копита.

Штука вдалася їм зовсім добре, а конюхи аж рано оглянулися, що жебрацький почастунок коштував їх дуже дорого, бо за нього їм пропали дві пари коней.

— То не жебраки були, а якісь нічні мари, що одурили нас, — сказав понуро той конюх, що побажав був жебракам доброго вечора.

*

Могили, могили, могили...

Старого Петрія поховано з сільською парадою, звичайною в тих сторонах для заможного селянина, але без участі сина. Під вражінням наглого нещастя, що впало на хату, якось забули навіть повідомити його про смерть вітця. Аж підчас похорону Петріїха догадалася попросити священика, аби написав до її сина до Львова, що його тато вмер нагло. Та й то вона не могла подати йому докладної адреси, і для того лист, адресований недокладно, запізнився на пошті на кілька днів.

Хто позбавив життя Петрія, про се не було майже ніякого сумніву. Петріїха, що бачила Ленька в своїй хаті, відразу сказала, що се зробив не хто інший, лиш він. Те саме подумав також Олекса Довбущук зараз у першій хвилі, почувши про те, що Петрія вбито в його власній пивниці, але не сказав про се нікому ані слова. Та зате на його власне життя в Петрієвій хаті налягло щось, мов важкий камінь. Його не виганяв ані не випрошував ніхто, але йому відхотілося їсти, і по кількох тижнях, у яких

він лежав, майже не встаючи, він одної ночі тихо згас, так що й ніхто не завважив часу його смерті.

Вмерла, також не завважена ніким, божевільна Демчиха в розвалині своєї хати на Довбущуківці, а коли Іванко кілька день по похороні Петрія прийшов відвідати її, застав у розвалині тільки голову та деякі часті її тіла, пообглодувані якимись звірами, не знати, чи псами, чи лисами. Зимою того самого року прийшло також до громадського уряду в Перегинську повідомлення від тюремного заряду у Львові, що в’язень Демко Довбущук умер у тюремнім шпиталі. Смерть потроху погодила завзятих противників і дала їм спокій, якого вони не зазнали за життя.

POSTSCRIPTUM

Отся повість, первісно друкована в студентськім часописі "Друг" 1875 — 6, — се була перша моя повість, писана в двох перших роках моїх університетських студій для скромного, навіть на ті часи, заробітку. Друкована в мало розповсюдненім часописі, мало виробленою мовою та ще менше виробленим етимологічним правописом, вона в тім часі не звернула на себе нічиєї уваги, і тільки 1893 р. про неї згадав проф. Омелян Огоновський у своїй "Історії літератури руської", часть III, відділ 2, ст. 922, та й то лиш одним словом, що я її "писав". Знаючи добре хиби тої в молодих літах писаної повісті, я був би навіть не подумав передруковувати її, якби не предложення д. Василя Сімовича, професора учит[ельської] семінарії з Чернівців, який 1908 р., в часі, коли мене постигло нещастя чи щастя убезвладнення моїх рук, через посередництво д. В. Гнатюка попросив у мене дозволу передрукувати сю повість у видаваній ним "Бібліотеці для молодіжі", яку він там дав переписати фонетичним правописом. Коли таким способом була доконана досить значна писарська праця, 409 сторін folio письма, я пристав на виладження нового видання повісті, беручи на себе перше, як здавалося, важку працю — переглянути рукопис і поправити текст не тільки язиково, але також, де мені видасться потрібним, річево. Сю працю я розпочав 1909 р., та вона затяглася досить довго тому, що язикових поправок показалося досить велика потреба, а річевих Іще

далеко більша. Поперед усього треба було робити багато скорочень, викидати багато зайвих описів ситуацій, покликів до читача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодів незрілої фантазії та невиробленого літературного смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицькоруськім письменстві, а дещо до того додалося в мене під впливом гімназіальної лектури, особливо таких письменників, як Шекспір, Шіллер, а ще ближче, спеціально для сеї повісті, німецьких повістей Е.-А.-Т. Гофмана "Kater Mur" і "Elixire des Teufels" та французької повісті Ежена Сю "Вічний жид", яку я читав у німецькім перекладі. Не без впливу лишилася також популярна тоді італійська повість у польськім перекладі "Rinaldo Rinaldini, welki bandyta włoski", яку ми ще в нижчій гімназії читали з великим зацікавленням. Мавши зразу намір подати в другім виданні сеї повісті тільки документ літературного смаку того часу, коли вона була писана, я в часі редагування сього другого видання бачив себе змушеним робити чимраз більше перемін не тільки в висловах самого оповідання, але також у самім плані повісті. Вийшло з сього, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, інші пропускати, всю композицію значно упростити і нарешті відкинути цілу "Третю часть", яка не посуває ніякої акції далі, а тільки являється рядом сцен, без яких може обійтися повість, доведена до кінця другої часті.

Переробляючи тепер сю повість і прочитуючи її в первісній формі, я не міг не відчувати нескладності та неприродності многих сцен і цілої композиції, та притім мене самого здивувала різнородність, а навіть, можна сказати, пестрота її змісту, множество виведених у ній осіб, різнородність описів, із яких деякі, приміром, опис Гошівського монастиря, вже тоді полягали на автопсії. В повісті виступають особи з різних суспільних верств, від найвищих до найнижчих, виступає і князь, і священик, і економ, і міщанин, і селяни, багатші та бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів жидів. Усе те було тоді новиною в галицько-руськім письменстві і не перестало бути новиною й тепер. Уся дія повісті покладена в 50-і роки минулого віку, але проте деякі епізоди відбуваються в XVIII в. (перші розділи другої часті), і се також було новістю в тодішнім галицько-руськім письменстві. В повісті

порушено і змальовано живими сценами такі суспільні явища, як ворожнечу між двома родинами, відносини руського попа до польського двора в XVIII в., опришківство XVIII і розбійництво половини XIX в., монастирське життя і життя урядничої родини у Львові, проби вільнодумного руху між жидами і рабинську реакцію проти того руху, конокрадство та ярмарок у малім містечку, втеку в’язня та міщанський шлюб із нещасливим випадком. Думаю, що безстороння оцінка сеї повісті мусить признати се все і не відмовить їй деякої літературної вартості так рішучо та безоглядно, як се вчинив український критик. Сергій Єфремов у своїй студії про моє життя та мої писання. Мушу завважити ще, щодещо в моїй першій оповісті мало значіння як прочуття будущих течій у нашій суспільності. Опис того, як Невеличкий вилазить на стрімку скелю в Розгірчі, можна вважати прочуттям того замилування до гімнастики та туристики, яке проявилося серед галицько-руської суспільності ще при кінці минулого століття. Щоправда, мій Опис скелі в Розгірчі зовсім фантастичний, але, пишучи його, я вже мав у своїх споминах кількаразовий побут в Уричу, де я сам вилазив на обі великі скелі, що мають на собі сліди великої людської праці з передісторичних та дуже давніх історичних часів. Подібні скелі звиджував і оглядав я пізніше також у Бубнищі та Синевідську Нижнім, — ся остання досі, здається, зовсім не відома ані нашим туристам, ані дослідникам нашої старовини. А коли в сценах із міського життя інтелігенції у Львові я попробував у новій переробці дати образок "міщанського щастя", в тихій, матеріально забезпеченій і духовою працею занятій сім’ї, то бажав би сим образком запротестувати проти недогадливості та тупоумія деяких наших молодших письменників та критиків, що, йдучи наосліп за покликами західноєвропейських песимістів, у міщанськім (буржуазійнім) житті бачать синонім духового застою, неробства, дармоїдства, моральної гнилизни та браку естетичного почуття. Ті людці, очевидно, не почувають усеї недоречності своїх осудів, не розуміють того, що новочасне місто з його високо розвиненою торгівлею та промислом робить можливим жити на вищім культурнім становищі, ніж се можливе по селах, а своїми культурними, комунікаційними та просвітніми засобами дає можність освіченому чоловікові вповні та якнайширше розвивати свої духові та фізичні здібності, а навіть неосвіченому або малоосвіченому запевняє

постійний і корисний заробіток та життя далеко вигідніше, як по селах. Розуміється, що й для розвою естетичного почуття новочасні міста навіть малопросвіченим масам людності дають далеко більше нагоди та можності, ніж се може навіть у сні маритися навіть найзаможнішим селянам.

Писано 10 — 12 падолиста 1912.

---

* Правильно (лат.). — Ред.

* Це прокляття лихого вчинку, що, народжуючись, раз у раз мусить плодити тільки зло (нім.). — Ред.

* Покріпитися.

* Lycopodium — плаун, дереза.

* Все добре (нім.). — Ред.

* Добрий день, Абрум! (нім.) — Ред.

* Як ви мислите це (ідиш). — Ред.

* Діло є діло (нім.). — Ред.

* Я зовсім нічого не знаю! Я зовсім нічого не знаю! (нім. діал.) — Ред.

* Я тут (нім.), — Ред.

* Ви знаєте одного такого Хаїма Шпіцера? (нім. діал.) — Ред.

* Ні, я його зовсім не знаю (нім. діал.). — Ред.

* Я знав, що ви це заперечите. Отже, поки що ви арештовані. Ідіть зі мною! (нім.) — Ред.

* Чого ви хочете від мене? Я чесна людина (нім.). — Ред.

* Це вже виявиться. Йдіть з нами! (нім.) — Ред.

* Що це? Що це? (нім. діал.) — Ред.

* Добраніч! (нім.) — Ред.

* Трошечки правди (ідиш). — Ред.